

СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ

Іван АНДРУСЯК

Саломея. Поема

Степан ПРОЦЮК

У пошуках Грааля.

Несонетний вінок

Олександр МАЙБОРОДА

*Свято перемоги
з присмаком гіркоти*

Григорій ГРАБОВИЧ

Семантика котляревщини

Юрій ІСІЧЕНКО

*Містична перспектива
літературного тексту
в культурі українського
Бароко*

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ

*Україна: формування
духовної незалежності*

5 ТРАВЕНЬ
1995р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні 16 000 крб., на друге півріччя 1995 року — 80 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6,
кімната 50, факс (044) 229-57-97

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу «Сучасність» в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1995 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і колекторів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:

Sučasnist /
Mr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ:

Sučasnist /
Mr. Iaakov Suslenski
Ramont P. O. Box 23021
97225 Ierusalem
Israel

АРГЕНТИНА:

Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

НІМЕЧЧИНА:

Sučasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sučasnist /
Mr. S.Wasylko
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

Представництво в США:
SUCASNIST / Irena Bilewicz
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

1995 травень 5

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (409)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори — **Тарас Гунчак, Іван Дзюба**
Заступник головного редактора — **Ігор Римарук**
Відповідальний секретар — **Микола Чубук**
Редактор відділу науки і культури — **Вадим Скуратівський**
Редактор відділу суспільного життя — **Володимир Кулик**
Редактор відділу літератури — **Микола Рябчук**
Співредактор відділу літератури — **Лариса Онишкевич**
Редактор відділу мистецтва — **Богдан Певний**
Художній редактор — **Анатолій Заєць**
Художньо-технічний редактор — **Павло Щегельський**
Коректор — **Тамара Кравченко**
Коректор — **Ірен Роздобудько**
Оператор комп'ютерного набору — **Єлизавета Соколова**
Оператор комп'ютерного набору — **Людмила Добрянська**

Усі матеріали до редакції «Сучасности» просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE
252025, Київ-25,
вул. Десятинна, 4/6,
кімн. 50
“СУЧАСНІСТЬ”

SUCASNIST
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

Редакція листується з авторами на сторінках часопису, рукописів не рецензує і не повертає.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТИ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог».

Нині журнал «СУЧАСНІСТЬ» є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUCASNIST (ISSN 0585 —8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is \$ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to: Sucasnist, 29 CLINTON TERR, IRVINGTON, N.Y., 07111, USA

Представник редакції в Польщі — **Степан Козак**

Представник редакції у Словаччині — **Мікулаш Неврлі**
(**Микола Неврлий**)

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Іван Андрусяк. Саломея. Поема*
9 *Ліда Палій. Мій міст*
11 *Степан Процюк. У пошуках Грааля. Несонетний вінок*
19 *Григорій Штонь. Марта*
49 *Максим Стріха. Вірші*
51 *Данте Аліґ'єрі. Божественна комедія. Пісні перша, третя і п'ята*

КРИТИКА

- 62 *Марина Новикова. Українська "Божественна комедія"*
65 *Григорій Грабович. Семантика котляревщини*
74 *Леонід Рудницький. "Далеко вічно і відвічно близько..."*
80 *Марко Павличин. Чому не шелестить "Листя землі"*

КУЛЬТУРА

- 90 *Микола Жулинський. Україна: формування духовної незалежності*
100 *Юрій Ісіченко. Містична перспектива літературного тексту в культурі українського Бароко*
103 *Інна Головаха. "У відьми корова завжди добра"*

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 109 *Олександр Майборода. Свято Перемоги з присмаком гіркоти*
113 *Володимир Баран. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 — 1965 роках*

МИСТЕЦТВО

- 129 *Роман Яців. "Terra incognita" Олі Федорук*
137 *Георгій Лебедев. Анатолій Добровольський: цілеспрямована творчість*

ДОКУМЕНТИ. СПОГАДИ

- 140 *"Вільно творити не можу..."*
146 *Володимир Покальчук. Тодось Осьмачка. Фрагмент зі спогадів*
148 *Ганна Лук'янова. Літопис*

ПРО АВТОРІВ

Іван АНДРУСЯК

САЛОМЕЯ

Поема

Ми цілу ніч садили сад,
який не розцвіте.

Тарас Девдюк

один

*на кручу виходили
як листки по одному
і білили дівчата в руках
і терпіли відбір
а коли закінчився
лиш я залишилась лежати*

*буркун волосатий
ти мав самотні пальці
між ними як між іконами
хтось прокладав погляди
і тремтів постом
але мама казали
що ти не знаєш роздвоєння
і п'єш вино свого учня
тримаючи келих
трьома пальцями*

*батечко
подарують тобі
мою нагрудну пов'язку
він править цією країною
як обіднім столом
тож і мені дозволить
кинути тобі кістку
мого язика
я покрию її
слиною невинності
я не винна в твоїм одужанні
я підітримаю
полою твоєї одежі
аби ти пам'ятав
мій запах*

антиодин

*нема мені стогону в цій країні нема мені острова де не живе одужання
знайду собі фіговий посох з чотирма сучками на один повішу одяг на другий
дівчину на третій повішу листок смоківниці а на останній себе*

цей пустельний міраж ці чорні легіонери ці нудні алебарди ці жовті стіни
темниці я буду їм говорити про порошину в зубі вони вириватимуть зуб аби
знайти порошину

а зліпити престол аби заховатись од вітру або навчити Господа молитися
в дзеркало або відрізати вухо котові і нагодувати ним страждущих це під силу
хіба що жінці з рукою тритона котра підслухала слово що було спочатку

verte

не та мене обдурила що зламала весла
а та мене обдурила що під серцем несла
.....

два

і хоч мама казали
що день помирає останнім
я обмию тебе лавандовим сміхом
а тоді візьму в руки твою герлигу
і піду по тобі
як по світу
шукати мерця
я зубами
стригтиму твоє волосся
і нігті
я оближу тебе
теплицями своїх міхурів
і слід від лизання
зійде разом з нами
як незайманий

а як вийдуть мама
в танок до святого тельця
і святому тельцеві
спрага стуманить роги
тоді я впушу герлигу
в печеру під синім проваллям
і слухатиму як герлига
трощитиме цю печеру

буркун волосатий
ти маєш державну оскому
ти маєш нектар перевтілення
в ідольний камінь
я буду тесати його
тільки губами
щоб довше тривав

антидва

не покину своє ім'я за намовою матері не покину стрілу на весільному ложі
анданте поки хоч щось означає цей палець я мушу його вмочити в струну аби
впізнавали бо що то за вчитель котрого не перерішили учні

довго мені відчувати содому цієї плоті довго крутити це веретено яке не
знає приниження бо недалеко втікають ні піші ні кінні від патетичного
смороду жертви розкаяння лиш кавалками скидають покуту під вікна
землянок і стають в легіони хімі моїми думками

а перекинути в море ісаака чи народити якова на поталу природі чи побити камінням збирача податків загнати до храму мінял і спалити той храм все це під владою жінки з волоссям змії тої що місяць рота її усміхається

verte

*ой місяцю князю ти не вір нікому
лиш повір заразі на суку сухому
ти погладь заразу по голій печінці
та й віддай заразі початки і кінці
кінці пов'язати початки згубити
все одно не знати бити чи не бити*

три

*лиш тобі
обривати ці коси по волоску
як печерних ведмедів
для шкір і сала
лиш тобі
сидіти у цьому човні
і гвалтувати воду
веслом одчаю*

*мама казали
про голову чорної птиці
яку вчора
ніхто не любив*

*як палили дровітню
і різали трьох баранів
і слухали римського воїна
батогами плечей
як здирали шмаття наложних юнців
на вертели настромляючи
захотіла і я тоді жити
але мене не взяли*

*тому лиш тобі
обривати ці груди
зубами своїх надчеснот
як печерних ведмедів
для шкір і сала
лиш тобі
потонуту разом із човном
згвалтувавши намул
і коралову квітку на дні*

антитри

*не покину своє ім'я за намовою батька не покину свого учня заради вчителя
не покину филистимлян порубаних через ідею де крізь листи винограду зяють
рани зірок*

*довго мені відмивати порошок лиця подорожнього з Індії довго різати ніготь
на вказівному пальці бо куди не випрямиш руку а він показує в землю адже
земля як мачуха не вибирає мерців її бездонне черево не гидує ніким*

а вийняти із петлі нетягу намісника чи накрити шатром побілілих закоханих чи помітити суриком житла приречених це під владою жінки з очима гравію чия одержима сідниця сходить щоранку

verte

*просили батько просили мати
і я вас прошу покатувати
турнути першим турнути другим
най перемелю камінну тугу
камінну тугу білу говерлу
най перемелю та й вам поверну
.....*

кода

*я не знаю тебе
межи цих катувальних машин
межи цих костюмах
без брів і очних заглибин
я хочу тебе закінчити
долотом
ніби камінну бабу
я хочу знати твоє ім'я
аби загубити*

*кидаю слово на вітер
нехай розіб'ється об мур
кидаю камінь на вітер
нехай розітреться в пісок
кидаю пісок на вітер
нехай пощезне з очей
але
все одно
хочу тебе ненавидіти
щоночі*

антикода

хоча б одинокий хрест в цьому замку то було би де помучити хоча б одинокий наказ порубати усіх бородатих як колись порубали дитят хоч би помити його перед смертю щоб кат не відвертав носа

бачечку якщо його таки мус вкоротити на голову то хоч подаруй ту голову мені на уродини я гладитиму її перед сном і навіть цілуватиму в губи хоч це все одно не допоможе

Ліда ПАЛІЙ

МІЙ МІСТ

Колись давно, як світ був ще лагідний і мирний, я мандрувала по Югославії й шукала мого мосту. І прийшов він до мене, в Мостарі, тоді ще світом забутому містечку. Був він гарним і радісним, як ті люди, що йшли по ньому з сусідніх сіл на базар. Старші чоловіки у чорних штанах, оперезаних широкими поясами, з червоними фезами на голові, шурхали вгнутими в колінах ногами, як усі мешканці гір. Літні жінки, закутані у великі білі хустки, в широчезних квітчастих шароварах, статечно ступали по вичовганих східцях мосту. Ішли й молоді, в міській одежі, бігали діти... Всі доброзичливо всміхалися до мене і видавались рідними, близькими. Особливо запам'яталась жінка, в якої тільки голубі очі виглядали понад платком на обличчі. Вона пригортала дівчинку зі жмутком біленького волосся під хусточкою.

Вранці перехожі кидали довгі тіні. Парапет старого турецького мосту був ще холодний, міст наче б дихав, немов заховав у камені душі тих, що проходили по ній століттями, ще від часів Сулеймана й Роксоліани. Повітря було свіже й запашне. Ген внизу мерехтіла синьо-зелена Неретва. Поміж скелями, що, мов заворожені воїни, берегли містечко, розкинулися будиночки, мечеті зі стрункими мінаретами та чорні маїстатичні кипариси. На прибережній вулиці красувались розмальовані рожевими, жовтими, фіолетними кольорами крамнички з мідними виробами. Будиночки, піднявши арки брів, дивились на світ синіми, як небо, вікнами.

Я зійшла по стрімкому узбіччю вниз до річки. В ущелинах між каменем засіялись трава і квіти. Міст виростав із набережних скель, хоронений кремезними баштами по обох боках ріки. Він наче б завис наді мною у повітрі білим луком, і видавалось, що лагідно обняв прибережні будиночки.

Вода плюскотіла, у ній купалися засмаглі дітлахи. Якийсь сміливець плигав з моста в ріку. Лящав безтурботний сміх, вузька долина ріки посилювала радісне дзвеніння.

У Караджобеговій мечеті над самим берегом Неретви сивобородий дідок приязно привітав мене й приніс похвалитися своїм скарбом — шістсотлітнім Кораном. Згодом він голосно читав з книги, а я ходила босоніж по витертих килимах і заглядала крізь заграбовані віконечка. А там, у клітці, були ув'язнені будиночки з червоними дахами, квітучі олеандри й білий міст. Коли я сиділа у затінку на старому цвинтарі, сонце вже стояло в zenіті. Між густою травою та шипшиною білили старі отюрбанені кам'яні гробівці. Сюрчали цикади, цвіт шипшини п'ярко пахнув сонцем. Переді мною миготіло в гарячих випарах місто. На мінареті лопотів зелений прапор. Ген високо на балконі з'явився муредзин і, приклавши долоні до рота, якимось майже жіночим голосом закликав до молитви. Спів губився в шумі води, коронованої аркадами криниці. В ній умивалися вірні, і я відчувала потребу молитися.

Перед вечором ріка стала кольору олова, а під мостом пливли хлопці по течії на автомобільних шинах і співали:

Tamo daleko,
daleko kraj moja
tamo je selo moje,
tamo je ljubav moja...

Вночі прокинулась від жажливого рокоту, наче б хтось тягнув важкі гармати по хмарах. Схопилася з ліжка. За вікном над містом ішла громовиця. У світлі

блискавок списи мінаретів кресали небо. А мій міст то кошмарно зникав у суцільній пітьмі, то знову з'являвся. Стало моторошно.

Коли вдруге прокинулась, була вже тиша, тільки десь у міській кафані переливним голосом жінка співала севдаглінки — любовні пісні. Я відкрила вікно, міст сріблів у місячному світлі, над рікою заспокоїливо стрекотали жаби. Може, мені тільки примаячилась та страшна буря?

Минули роки. В країні війна, мешканці Мостару оточені ворогом. Частина фронту простягається вздовж західного боку Неретви, недалеко мосту.

Місто в судорогах агонії. Над ним безнастанний гарматний гул, рвуться міни, рокотить скоростріл, цювкають кулі снайперів. Понад скелетами будинків котяться чорні, сірі, фіолетні дими. Немає ніде безпечного місця, люди, мов, шури ховаються в руїнах. Ті, що наважаться вибігти по воду чи по їжу, обходять вирви на вулицях, перестрибують завалища каміння, побите скло й іноді, вхопившись за горло, падають, немов підкошені, а їхня кров тече по бруку. Сірі постаті, зігнуті вдвоє, бігцем несуть безрушні тіла на носилках. У шпиталі при світлі ліхтарів лікарі витягають куски заліза із тіл чоловіків, жінок та дітей. Поміж нарами й носилками сновигає біла-біла постать. Коли вона схилилась над пораненим, лікарі закривають його обличчя простирадлом у темно-червоних плямах. Чи між ними і й ті, що радісно купалися в Неретві перед роками?

Місто в руїні, вікна будівель сліпими очима дивляться на світ, отвори дверей зяють порожнечою, дихають чадом і цвіллю, всередині тільки сходи, що не ведуть у нікуди. Дахи давно позривані мінометами, тільки тут-то-там видніють рештки червоної черепиці із чорними ранами. Не залилося сліду з кипарисів. Обламані штурпаки дерев підносять обрізки гілляк до неба. Мінарети кошмарять вже тільки білими фантомами на тлі сірих хмар. Муедзин не кличе до молитви. Добре, що сивобородий дідусь, мабуть, не дожив цього. А де тепер його шістсотлітній Коран? Чи Бог це бачить?

На березі біля старого кладовища на свіжорозкопаній землі ростуть ряди дерев'яних надгробних таблиць з іменами та датами. Не встигли ще поховати жінку, що лежить під мостом на узбіччі біля невипраного плаття.

Ріка далі пливе повільно до моря, але не несе вже сині небо, вода стала гнилозеленою, а в ній видніють білі черева риб.

Над надшербленим мостом прострелений кулями брезент — мов великий чорний птах. Тоді, коли вже небо перестає кривавитися, коли падають сутінки, туди перебігають втікачі із західного берега. Навіть у пітьмі снайпери полюють на них, мов на зайців. Підбігають діти, старенькі люди намагаються квапитися, підпираючись костурами. У всіх в очах бездонний страх. Чи я зустрічала тих людей перед роками? Чи ця бабуся в квістатій хустині — це жінка, в якій сяяли колись голубі очі над платком? Чи молодиця, яка підтримує її, це та біловолоса, що була тоді у матері на руках? Чи знушались над її гідністю по тому боці?

Ночі темні, бо ворог вже позістрілював зорі й осколки місяця потонули в ріці. Тільки собаки виють десь, мов голодні вовки. Удень видно, що при боках мосту висять автомобільні шини — аби хоронити його від обстрілів. Чи їх прикріплювали ті хлопці, що колись пливли на таких шинах і радісно співали?

Надземне саяво нагло освітлює всю долину. Лунає жажливий вибух, увесь світ здригається. Міст стогне й паде з грюкотом у ріку. Вода все поглинає, й настає мертвотна тиша. Тільки десь, із обкладених міхами окопів, чути спів:

Tamo daleko,
daleko kraj mora
tamo je selo moje,
tamo je ljubav moja...

Мелодія багато тужливіша, ніж видавалося колись.

Зима 1993/94

Степан ПРОЦЬЮК

У ПОШУКАХ ГРААЛЯ

Несонетний вінок

1

*Діву — квітку лелію — молю,
бо крокуєм до незрячих лих.
Мо', зладнає душу хтось із цих:
Елліненко? Прерафаеліт?*

*На ослоні дебати новій.
То треба хтіти чи могли?
Атавічний тамбовський колій
відфасує вам грам доброти.*

*Дароносиць проект сатана
розробляє з цнотливої крові.
Конгруентний відбір полотна —
не мостини під щастя, хлопове...*

2

АВТОПОРТРЕТ

I

*Блиском арійських промов
нині довершено вінця.
І ризокрад-птахолов
вже не стриже під арійця
ні олімпійську модель,
ні праслов'янську відразу.*

II

*Цей старомодний модерн
здатний чимало відразу!
Цей недострачений птах
здатен вглиб моря пірнати
і дарувати дукати
тим, хто від щастя зачах.*

III

*Потім впаде долілиць
до смерекового краю.*

|

*Полк сановитих блощиць
"Заупокій" проспівас.*

3

*Наливається зала пустельним смішком.
Сибарити і винари мусту.
Гості: біс, доктор Моро й нарком.
Давай свічі, льокаю Огюсте!..*

*Розгулялася зала як сто малярій.
Ідеали всі взято на пранор.
І Огюст, й неОгюсти, і я нині мій...
Для надлюдяних Всесвіту мана!*

*Притомилася зала як Гоголя торг.
Ох голів людських було хоч сім би...
І наврочать, зчаклюють, наповнячи морг,
Чорні німби, чорні німби, чорні німби.*

4

*Найважливішу Всесвіту ланку
програмують на розуму злам.
В розцяцькованім золотом замку
розкладають культури бальзам.*

*Заморожений відчай жінок.
Німб олігофрена-новобранця.
Ще один у запасі є крок,
Щоб собою прокинутись вранці.*

*Ще один на причілку є жест.
(Втім, відкинь воскресіння архаїк).
Хіба треба проводити тест,
що у Каїні є лише Каїн?..*

5

*У тридцять шосте число
(місяцю, як тебе?.. квітню...)
зранку, у муках злосоння
(стримано у вікно опудало
гледіло мідне)
вийшов химерний рій:
і факір, як даровані коні,
і Грінченко, що зрікся мрій.
І лінивці з євнушим лицем,
і громада без крапельки крові,
одержима єдиним взірцем —
приміряти кальковану мову,
і готичні статуйки з верстату,
і Антонич цілує їх.*

6

7

13

Вчора я, сеньйоре великий, палив від
 коханих колишніх листи. Що думав тоді,
 преподобний? Соромивсь своїх почуттів я
 минулих, певне, старію. Провести дотичну
 у векторі серця жіночого я неспроможний,
 сказав математик, Евклідовий дід, чомусь вчора.
 Та втішив один мене нині: "Ваші поезії
 право, щоб жити, теж мають."
 В місті Невіришів про вірші розмова...
 Дивно, маестро, еге ж?
 Небезпечні інфекції щастя такі обіцяють розмови.
 Пане Фелліні, та як же із пошуком
 Маленького Хлончика Білого?..

8

Я забув тисячі людей, з якими
 забув пригноблений народ, підручники
 забув любов, забув себе і сонце з-під
 Любив... радів... хотів... старів...
 забув... згорів... охляв...
 "Маньяк!" — сказав уголос я.
 "А, може, Бог?" — подумалось мені.
 — Юродивість із творчістю не перетинаються, позолотнику!
 — А чому ненавидять найближчих?
 — Бо їх люблять, ефірно-похмурий диваче.
 (Вони сиділи, як дві голубки і двоє змієнят, певних себе.
 Тягар хреста поетових дружин їх не давив.
 Жура покинутих палаців їх не лякала).

Ми не знаєм, кохана, про томи
 Ми зростали під скрегіт
 Почавили нам танго. Екстракти —
 пересмоктані в кров. І кого ми
 Прийшли чорнорукі серафими. "Чи міг би Шопенгауер
 украсти корову?" — спитали.
 Схоластичні церемонії переростають у музику під-
 міненого Чайковського. Спрощені демони населяють
 програмові вимоги. Дух новоспеченого божківства
 піднімає із труни прах Леніна.
 У якій іконі зачаївся Месія?

У порожнім театрі йде вистава
 На порожнім вокзалі геть усі
 про присмерк богів.
 незнайомі лиця.

Ось ченцює монах, що етичні
канони зумів
перекласти на світ, де летить
Фаетона прудка колісниця.
Нам намірється борц. Десь гряде
деспотизм елегійно.
Оріянські коханки присняться,
порожніх планет машикара.
Абсолютна любов западається
в сон летаргійний.
Блідогуба жрекиня прийшла
за Тобою. Пора!

9

Подивився у паспорт, коли народивсь,
коли став вінценосною парою.
Красотворчими ликами вбивць
не навернеш до розкоші парію.

Коли вдягнутий у однострій,
не опишеш розбещення інію,
коректур карфагенських подій,
титуловану центром опінію.

Повивчай кровоспуску ази,
винограду і Бога переріз,
віднайшовши такі терези,
щоб життєнис мертвотника стер'їсь.

Не тужи, коли дурень — закон,
що тебе не помітили крєвні.
Скопіюй еліксиру гормон
і віднайдеши Грааля запевне.

10

Про травленнєвий канал
синагогічні читання,
ночі важкий кардинал
нині освідчився зрання.
Навіть за супербуквар
під побутових героїв
щось шепотів. Про узвар,
котрий планету розкріїв,
прожебонів спроквола,
сонно оперишсь на бюрку.
Тема мене завела,
як Андруховича Юрка,
до пародійних аскез,
комітрагічності тятив.
Треба (бо ж кількості Крез)
віршу апендикс дотяти.
Нині закохані вдвох
тайнством шлюбу похрещені.

*Завтра оргазм у обох,
порізно, іншими, пещених.
Ще не мислителя хист —
вправна стрільба у "десятку".
Злодій і семінарист
скажуть однаково: "Братку!"*

11

*Переступи через гріх,
скинь запинало двозначень.
Їхніх капронових бліх
долі не варті завбачень.*

*Іродів глум зупини
геном у першій коліні.
(Звіт виконробу війни
ділиш на прах Муссоліні).*

*Оранжерейні цвітки
здай для жорсткої чеканки.
Перелащтунки дочки
вилий з лимонної склянки.*

*Недорозначливість сліз.
Знаєш її достеменно?
Мимо трагедій проліз,
фарсом накривши стремено.*

*Ліриці сліз протистав
лірику жаху і голки.
(Втім, чи відрізнити пристав
виставку від еспаньйолки?..)*

*Нами не витчуть вериг
богопокинуті лови.
Радість архангельських книг
стукає в раму воскову!*

12

Л. Стринаглюку

*Ані проворних хвилин,
ні сатанинських романтик.
Плюнь на нудний дощоплин,
наче любов лаборантки.*

*Жалісні сплески гостин
викинь у шостій винарні,
щоб пересвідчився син:
щастя молекул намарне.*

*Виверти днів розклади,
мовби корону для гідри.
Виробив трутки склади
Ніциий за іменем Фрідріх.*

*Смішно: завод надлюдин,
бо не зросійщити Сену.
Як рецесивний полин,
цей найвід'ємніший геній!*

*Йде пасторальний абат,
ніби доповнення теми.
Скинеш у ртутний салат
паску, страждання, поему?*

*Витвором батьківських рук
погляд відсутній пролився.
Самопонищення круж
кожного жде дітовбивцю.*

13

*До картини доточено хлань,
ніби кров підібрали у дужих.
Ви — ерзаци заморських страждань,
дублювати подільської ружі!
Ви — палітра добожих жахів,
ви — нікчемний відросток великого.
Коли він дивосвіт гожий сплів,
ви щурами в світанки проникнули.
Не складали ви нині а'чей
каталогу тортур для відмічених?
Ви, лякаючись Божих очей,
майстрували провидцеві вішальню...
Гнані ви неприродною вродою,
не причетні святочному ви:
"Три царі триєдиному Богові".
Ненавиджу! Іду на Ви!*

14

*Інкрустований в просторі чин
нам нашіптує думку немолоту:
розказати про стоси причин,
рецидивів сусального золота;
помістити Париж на столі
мізантропа, веретою вкритого,
ніби Сальвадоревич Далі
утікає кордонами митними;
змалювати дзеркальний фіакр,
що дрібонькими квітами нещений,
підрівняти цілований лак
до екзем, неспричинених тещею.*

Забувай найлукавішу "лаж":
в Антарктиді і кукіль не родять.
На Грааля коня — й біжи аж...
аж до розбудови богородиць!

15

Коли напакують у амфору
вовчих суниць,
коли перекришитися лицарська
біла уздечка,
коли святоюрська гора — серце
ніжних каплиць —
не втримає паству, спокуту, різдвяну
овечку,
на небі запеченім, попри
наркози і моди,
появиться речник, чужий
рівносьильно мені,
нешпореним коням, зимі
очманілих народів,
апостольський, дивен, неначе
вірші на струні.
Заходиться він в попелищі
вогонь наптити,
рубати розпужу, з берези робити
божник
(навколо лиш чернь і кров нехрещена
ягняти);
будучного храм, щоб у нього
дводух не проник,
при благості трійці, на нашій
святоюрській горі
без догми і списа
заходиться знов будувати.

Січень — березень 1994

Григорій ШТОНЬ

МАРТА

Істина несподільна, і, виходить, не здатна спізнати себе; хто хоче її пізнати, мусить стати брехнею...

Франц Кафка

А що, коли літак почне падати? Як я поведусь? Найскорше — ніяк. Марта притулилася лобом до кругляка прозорої синяви, пробуючи прикинути тривалість падіння. Десь за плечима завовтузився жах, але до скла вона його не підпустила — хай мучиться летом уявним. А оцим, що видзвонює в тілі, лякатись намарно: навіть при наближенні смерті він залишиться тільки собою. Це їй кортить бути щораз кимось іншим: то пасмом прозорої пари, що, ледве зродившись, розтало, то легким безвіконним літаком, що завис кількома кілометрами нижче і на очах — щез... Так само щезає, бува, вона: щойно квилула, жила, і враз — нема. Ні її, ні біди, що вчепилася в груди, здається, навічно... А, морочиш дурним голову: на те вони груди, щоб гріти гризоти.

Марта відхилилася від вікна, де вже починався передсмерковий фейєрверк: земля пригасала, а небо, навпаки, аж палахкотіло од щастя долучитись до Всесвіту й виблискувати зорями. Що візьмуть та наобіцяють, як останнього разу, несподівану зустріч, матеріальні гаразди, дорогу. Дорога, правда, випала: оця, до Ялти, куди її послали, вважай, кур'єром. До того ж на один-єдиний день — моря навіть не розсмакувала. Може, через те і розкисла?.. Мала б за чим шкодувати!

Їй привидівся захаращений лежаками й пістрявими торбами пляж, де могло статись, частина "диких" курортників й жила; це промайнуло в поверненій купанням до норми голові, коли робила гак, аби обійти гурт прибулих із Середньої Азії. Без жодної в нім дитини; лише чоловіки й жінки, що сиділи довкруг ряднини з горами груш, винограду, наламаною пшеничного хліба, курятини. Вартувало це напризир кількамисячної її платні, проте куди більше вражали жакети, яскраві сукні, шаровари, напівспущені з вилискуючих чорних кіс хустки; на тлі спекотно осліплого неба ці традиційні для Сходу ганчірні мушлі виглядали кричущим анахронізмом. В яким усе ж ніякого виклику юрмовиську, що накидалося м'ячами, воланами, бігало безнастанно до води, пірнало, реготалося, припадало знову до піску, — не було. Як не існувало для цих шести подружніх пар і самого юрмовиська: усі вони дивилися тільки поперед себе, майже не перемовлялися, знаючи наперед, коли і хто прибере недоїдки, хто розливатиме з термосів чай, поміє й поховає піали.

Стосувалося це, зрозуміло, виключно жіноцтва; чоловіки, попоївши, позадирали животи до неба і миттєво поснули. З повною (Марта зчитувала це і з незворушно спокійних облич їхніх дружин) й жодним спокусам непіддатною впевненістю, що сімейному їхньому спокою й злагоді ні тут, ні де-інде не загрожує ніщо. Бо ж хіба існує сила, що здатна відокремити владу від покори? Цим безсловесним істотам не дозволяється роздгатися і прилюдно купатися — це так. Але ж і чоловікам дозволено не набагато більше: вони не мають розваг, ні з ким не знайомляться, не фліртують. І не тому, що такі вже незугарні, а тому, що — в о л д а р і. Того самого, що й їхні половини: свого завтра й позавтра, де в їхньому ставленні до себе і світу не зміниться ніщо. Не те що у неї: щоранку, вважай, виходить у місто іншою...

Марта враз здригнула: у рівному гудінні моторів їй вчувся тривожний якийсь перепад, що передався й тілу — воно ніби зависло над позаземною прірвою, яка літак нахилила, але од планети не одірвала; бічний зір знову вловив посмуговану ріками та слідами сівозмін пустку українського лісостепу, котра тут же втекла. Деякий час здавалося — надовго, бо літак обступила ніч: шлях перетяло бескиддя, в чийх нетрях спалахували й гасли плеса озер, височенних крутосхилів, на останньому з яких (вона знову тулилася шокою до люстерка вікна) привидівся чоловічий силует. Напевне — ангела. Крила намокли, з усіх боків блискає... Спинився і чекає. Чого?

А може — на кого? Скажімо, на неї, а що? Якби, не приведи Господи, аварія — її підхопив би першою.

У салоні так само раптово, як допіру смеркло, розвиднілося, і всі, хто там сидів, порозпрямлювали спини, стали роззиратися... Невже й вони чекали на смерть? А тепер знов повертаються до себе, якими небу, хто зна, чи й потрібні. Та й землі... Вона (літак знов увиходив у затяжний поворот) ледь звелася на сидінні, аби ту землю побачити. Ого як високо! Видно, вони усе ще піднімаються, хоч минуло вже... Мало — ледь менше тридцяти хвилин. Швидше б дістатися вже точки, коли середину відпускає, а настроїй кращає — тягне навіть до співу. Вона це не раз і робила, але — тихо-тихо. Як та батькова знайома...

Та ні, вони тоді ще не зналися — їх просто посадили поруч. І аж потім з'ясувалося, що то артистка. Співачка з оперного... Чий же це був день народження? У ресторані "Динамо" — це навіть пригадувати не треба: бачить обидва його поверхи, ніби й зараз між ними бігає, коли гукне хтось до танцю. Там унизу за вихиласями вона той спів і почула; батько з сусідкою з-за столу не виходили, усе про щось говорили. А часом реготалися, та так голосно, ніби знали одне одного ще з дитинства. Це й було на сорокаріччі батькового колеги — нарешті згадала! А їй... теж натовді виповнилось чимало — дев'ятнадцять. Через те, видно, й розслабилася: якби не голос зверху, хміль свою справу зробив би. Та й партнер був підходящий: здоровенний, долоні на всю спину; коли ними притисне — здається, ніби вже не стоїш, а лежиш. І враз оте чудо: крізь шум в обидвох залах, синкопи оркестру, голосні співи знизу, де бенкетували окремо, — почала сотатися майже нечутна, тонша од павутилки нитка жіночого голосу, що співав... За вереском танцюючих і довколишніми шумами спершу годі було розібрати не те що слова, а й мелодію тої пісні, однак сонячна її вникливість, висріблена ажурність поступово накрили собою увесь огром скриків і гаму, почали їх вкоськувати, згортати, поки спочатку оркестр, а опісля й увесь ресторан, заніміли. І в абсолютній тиші дослухали заключну строфу улюбленого батькового романсу:

...Мамо моя, ти вже стара,
А я весела й молода;
Я жити хочу, я люблю,
Мамо, не лай дочку свою.

Більше хвилини по тому ні за столами, ні в натовпі, що перед тим танцював, ніхто ані ворухнувся: кожен лише водив зачудованими очима й напружував думку і слух, аби зрозуміти чи бодай здогадатися, що це було? І хто та жінка, чие горло в змозі зроджувати звуки, що не знайшли серед п'яного цього гармидеру собі рівні? І хто зна, чи мають цю рівню де-інде: такі голоси і такі виконавські для них миті трапляються на житті раз. Це по хвильці підтвердили й батькові очі, що глянули на Марту як на зовсім незнайому людину.

А може, вона такою й була? Чи стала, різко вивільнившись з рук того, в чийх обіймах героїнею давнього романсу почувалася? Поки завмерлі на спині пальці не ожили й розпочали обмацувати її знову. Відтоді й почалось: отой

бунт проти себе... в чужій мелодії. Що ніби рідніша за рідну, та забирає більше, ніж дає. У той вечір — батька, трохи згодом — все решту. За тим самим сценарієм: з виставки на каву, з кав'ярні — до театру, а звідти — у ліжко: на більше класик не надихає.

Коли вже той підйом закінчиться? Чи підойма? Шеф після незалежності щораз когось копіює: мріє, бідака, про депутатство; здогадується чи й знає, що там відмитися найлегше. А то й переродитися: он дядечко — яким вуйком зі свого Закарпаття приїхав: двох слів до купи не міг стулити. А зараз як чеше? І то не про мелясу, жом, цінни на цукор, який краде тепер мовчки, а — про Україну, її майбутнє... Цікаво, яким воно буде? Найкраще отак, як у літаку: він летить собі, бо то його робота, а я в нім... що хочу те й думаю. А прилетимо — геть усе забуду. Як оце крісло — про мене.

О, здається, вже виповзли? Тсс!.. Дев'ять тисяч метрів і двісті і температура підходяща. Як у морзі. А в Києві дощ... Не розумію, для чого ті двісті метрів? Ні менше, ні більше. Або дощ: де треба, там його нема, а де води повно — ще й на голову її ллють. Видно, щоб охолола. Як у матері — так вдома і не відійшла; цілувала не лоб, а лід... Пишуть — могильне зимно. А то — замогильне: у землі більше вільгості, ніж морозу. Особливо тепер...

Боже, як гарно! Райдуга! Невже вона дістає так високо? А може, то не райдуга, а щось інше? Вхід до повітряного палацу, де живе і отой, що стояв поміж хмар... Маму сюди мав би хтось нести — висохла ж у лікарні, як рибка. Пам'ятаєш — вистрибувала з Дніпра на пісок, поки там не залилася. А наступного дня замість пружкого її тільця лежав у ямці прутик. Прозорий і завбільшки з голку. Ніби й не билося там допіру життя, не було бажань, відчаю. Щось же нею на берег жбурляло?

Та й сама я тоді... Марта розщепила страхувальний ремінь і обережно, аби не розбудити (за місце біля вікна він її зненавидів) трипідборіддєвого сусіда, випростала й простягла ноги якнайдалі. Аби переконатися, що шкіра на стегнах і вище взялася такою смагою, як і литки: наступного тижня вона покляла ходити в міні. Хай казяться!

А колись же цього усього не було й близько — одні сухожилля і кістки. І все одно... Пригадуєш чорнобрового сивоголовця? Аж замлоїло од його погляду: прикипів, як до небаченої досі цяцьки. І не скліпнув, поки не порозбирав і поскладав усе у ній знову. А тоді побрів побито геть. Нагадавши звіддалі батька: той так само роздивлявся біля арбатського якогось ресторану недбало припарковані іномарки, після чого йшов вулицею вгору, як на Голгофу. Зовсім забувши про доньку, Київ, міськраду, де теж був чималою шишкою. Але — без отакого визивного шику... Нічого, має його тепер. Більше ніж треба. Марта прискіпливо промацала шкіру вище колін — чи не почне раптом лущитись? Не повинна б: перш ніж сохнути, вона стала під душ. Та й скільки тої солі за годину причепиться — в сльозі і то більше.

Хоч як мозок протривівся, у нього й далі прослизали умисне кимось сортовані перепади призабутого доросління: од роздягання старечим смутком до роздягання справжнього — з жахним блиском у знівисілих очах, прохоплюваним з-поза стиснутих зубів гарчанням, важким сапом при черговій спробі увійти в неї глибше. Безнадійно упертий її спротив живили сльози; кожна з них — обпікала, бо, ухилиючись від поцілунків, вона обдерла до крові скроню. Та скроня її врешті-решт й вирятувала: од доторку нею до лишая зсохлої землі вона несамохіть скрикнула, і на той скрик хтось неподалік свиснув. Мабуть, збитошно, але подіяло на обох це однаково: вони разом обм'якли і, одкотившись одне від одного, повклякали. Очима уверх, де збиралося на дощ, та так і не зібралось; по дорозі до людніших над Дніпром місць довелося навіть завести балачку. Слава Богу, останню — більше до шкільних своїх захоплень вона не поверталася. А студентських іще не завела. Зрештою, яка вона студентка? Тривіальна багаторічна вечірниця. Інша справа — робота, там...

Марта злякано підібгала ноги, гадаючи, що це зупинить перескок через табу: нікого, крім шефа і його доручення, у цій прогулянці на південь не згадувати. Та було вже пізно: за вікном, що заповнювалось непроникним для зору ультрамарином, схилився на схрешені на столі руки в і н. Яким його бачила, коли заглянула до їхньої кімнати перед від'їздом. Мстиво по хвилиці подумавши: "Ага — знову похмілля. Чи недосип. Цікаво, котра з них так перестаралася". Їх, за Мартиними підрахунками, було більше десяти. Власне, вся майже їхня молодь у лосинах, шортиках, стрейчах, ще коротших, ніж у неї, міні-спідничках, які навіть вона, жінка, і то час од часу осмикувала б, аби бодай здавалося, що у цих лялечок є щось і напотім. Не для всіх, а для когось. Утім, його, видно, абсолютно не обходило, сам він там порядкує, чи за компанію з кимось. Інколи здавалося, що він навіть не бачить тих, хто постійно перед очима, хвалиться обною чи зачіскою, зробленою зумисне для нього. О т п е р е д т и м ч и п і с л я — вона розрізняти так і не навчилася; часом од шойно підстрижених чи укладених голів довкола нього аж рябіло. Не всі ж розраховували саме на цей вечір! Навіть якщо складали штат власного його гарему. На громадських, зрозуміло, засадах: платив йому шеф фігу і фіг десятих — півтори її ставки. Зате у неї є винний навіки батечко, а з нього... Теж хто-небудь, напевне, є, інакше б смоктав не "Мальборо", а "Столичні". Та й ті — через раз.

Це ж треба — не втерпіла! За годину — Київ, думай там про нього, скільки влізе, а тут з а б о р о н е н о! No smoking. Ця мигалка все й зруйнувала: світила-світила і... досвітилася. Як вона на корті ногами. Гадала, обійдеться лише ними — хай гладить. А їм того тільки і дай — он які викохалися. Талія теж поволі розповзається, жодні джинси вже не підходять. Не через неї — це й дурному ясно. Кажуть, з таким тілом легко родити. А ще легше — завагітніти: помічників море. В Ялті теж шокроку клеїлися. Українською мовою тільки відгонила — аж морди перекошувало. Особливо у місцевих; хтось навіть обізвав бандерівкою. З ненавистю, на яку теж закортіло відповісти роздиранням пашеки — вона десь таке бачила. Аби боявся розкривати її на людях. Росію, бач, любить. Хотіла б знати — чим? Оте нуто, що реве утробно на мітингах, не годне ані що-небудь стверджувати, ані заперечувати. А тільки нищити. Що в Києві, що в Москві. Міста-побратими — це про них, коли там і там свято... У будні, зрештою, теж: дурне як живе, так і святкує. А розумне — мовчить...

Марта аж сіпнулася, вперше усвідомивши, що той, кого доля загнала під сердечний її пазур, губ майже не розтуляє. І коли разом зі своїм виводком курить, і коли забредає на збори. Сідає завше у кутку і дивиться у вікно. А дівчата — на нього: тим різниці нема, де цим займатися: в курильці чи впродовж чергової доповіді. "Про стан і завдання роботи пресслужб у перехідний період" — так, здається, остання з них називалася? Десь перед її кінцем вони стрілися поглядами. Абсолютно випадково і саме тоді, коли він на якесь надто мудре узагальнення шефа ледь-ледь усміхнувся. Вийшло так, що ця усмішка доадресовувалась і їй, проте вона не з тих, що мають бажане за дійсне. Крім того, їй з о в с і м н е х о ч е т ь с я . опинитися серед близьких його знайомих. Не від гонору, а... так велить серце. Навіть наказує: "Не смій!"

Якщо Марті чого-небудь зараз хотілося, то це перекинути думки на щось інше, однак і попереду, і позаду того, на чім було їх сідало, зяяла пуста. І там, на місці матері, і на місці... майбутнім це не назвеш: надто просто було б запхати нереалізовану себе в нікчемне це слово. Ніякого майбутнього не існувало і не існує — є вічна теперішність. А у ній — одна з мільйонноможливих ти, натомість якої могла б оце зараз сидіти й інша. Скажімо, найджена, що не дослухалася б напружено до живота — голосно він буркотить, чи ні? Бо міг би й сито дрімати: їй пропонували не одні фіглі-міглі, а й ресторан. Он той, з породи кажанів: вуха й далі стирчать ображено. Як же — опустився до

того, що сам підійшов до дівчиська, яке його знало (вона справді була у міністерстві культури чи не щотижня і навіть заносила на терміновий до нього підпис декілька паперів), а те хоч би привіталось. Звісно, першим: ці слизняки новітнього вишколу і формації на етикеті тямляться. Не європейському, кому він такий потрібний, а совдепівському, що був приступним лише для зумисне дібраних, а тепер вийшов на люди. Бо ж — демократія: хто раніше встав, той і штани взяв. А чи вміє їх носити, чи ні — не важливо: головне їх мати. І тримати голоштаньків на відстані, аби не зробили знов голим...

Вона мовчала іще й з цікавості, якою мовою до неї заговорять? Була впевнена — російською, однак помилилася. Щоправда, тільки у цьому, все решта було печерно знайомим:

— Відпочивали? Якщо не секрет — де? (Їй чомусь почулося: "З ким?)

— На пляжі.

— Що? А-а... Яким рейсом летите?

Марта вийняла квиток і назвала номер рейсу і номер сидіння.

— Ще маємо час. Ви обідали?

— Я й не вечеряла, — вона ляснула себе по ледь прикритому вузлом байкової сорочки пупцеві. — Поцуся. За Бергом. І вам раджу.

— Дякую. — Сановитий прут ніяково зігнувся: очевидно, щоб модерний двобортний піджак трохи провис і означив неіснуючу вагу господаря. — Я обходжуся бігом. Пробачте.

Він проштовхнув у яму між сорочкою і вилогами згоріжену краватку (Марта завчено відзначила: шовкова і латино- чи й просто американська; батько носить європейські, а ті — вужчі) і якось боком, наче з ним рушила і образа, пішов до сходів на другий поверх. Де за другим чи третім кроком розпрямився, і офіціантами був, безсумнівно, зустрінутий, як один з новоявлених переможців. Не добереш тільки, кого з собою такі чинохвати не бояться. Утім, напевне судити не можна: її й досі не полишало відчуття, що він ось-ось обернеться, але — не обертався. Хоч думав про це постійно — це ж видно й по вухах.

Якби сидів коло вікна, давно заспокоївся б: бути при культурі і не чудуватися з цього неможливо. Марта знову нахилилася до вогнених слідів заобрійного приску, водночас відчувши, як у середині шось ніби переувімкнулося. З однієї швидкості на іншу: літак, очевидно, починав падати. З працюючими двигунами, цілою кабіною приладів, які провадили його прямісінько на Бориспіль, але — падати! Якби квитки не вручали, а купувала їх сама, у літаку її тільки й бачили б: туалет чортизна де, мішечків у зашмульганих цих кишенях теж катма. Та й хто ними на людях користується? Взяти звестись і вийти? Не діждетесь!.. Адресовано це було бозна кому: вона звикла, що майже кожен її крок за межами хати пантрують. І чоловіки, і жінки. Ще зі школи: в ній, видно, й тоді вже вчувалася ота норовиста лошичка, до якої краще не підходити. Але кортіло. Навіть якщо колись це вже робив і своє одержав. Шкода — не кожний... Нічого, ще не вечір, дістанеться й решті жеребців та жеребчиків — це вже вирішено. І т о й одержить те саме. Чи й більше — разом з одкошем і по писку, щоб пам'ятав її довше. І то не так, як вона — з перепадами, а постійно. Як оце її нудить.

За звичкою, набутою впродовж часу, коли очікувала ознак вагітності, Марта торкнулася живота. Однаково тужавого і до, і після спалюженого рубікона, який чіплявся думок не згірш реп'яха. Мабуть, тому, що трапилось це абсолютно випадково, хоч і з пропозицією заміжжя. Негайного. За одне лише те, що була ілюзія (вона по очах бачила, що незрозуміла заминка сприймається ним як пікантна приємність) першості там, де гарантовано пам'ятається тільки останній. Та й то ще вилами по воді писано; за очима бабусь, що пантрують усіх біля парадного, вона не була, проте здогадується, що там не чистіше, ніж під її черепом. Уже чи й не надтріснутим: варто ту ніч згадати, і ніби розламається...

Додає люті те, що усе це перед тим снилося. Може, тому й пішла, що снилося? З подробицями, про які хоч би як хотіла, не забудеш... Виявляється, це тайлося в ній, інакше б та волохата рука (а дивилася ж ніби на одну афішу) кров так не збурила... Аж почервоніла од задоволення, коли вгледіла, чия вона; привіталася, згадали вечірку, де їх знайомили, зішлись на тому, що виставка має бути цікавою. І без зволікань на неї подалися. По дорозі він зізнався, що крутиться довкола кортів давно. Виключно заради підзирань за нею, що Марту не здивувало: вона краще від сторонніх знала, що в її рухах од спорту, а що — від Єви. Проте чути цьому підтвердження од володаря такої статури було приємно. А іще приємніше — усвідомлювати, що оця щаслива його хлопчакуватість регулюється цілковито нею. Виходить, можна все диктувати і далі. Навіть у нього вдома, бо хто на красі тямиться, брутальним з нею не буває. Інша справа — сама краса. Та ще й у гарматному виконанні: не стріляють нею — вистрілить сама. Зумій тільки доторкнутися... Трапився саме той, що зумів. Та ще й з вигадками, од яких очі на лоба полізли: чути про це чула, але щоб і з нею так... Зрештою, перед ким критися: якби не це, нічого б далі не сталося. Чубчика пошкодувала. Ріденького, з круглячком посередині — не було за що відтравувати. Та й не конче хотілося...

Ет, знайшла за чим шкодувати! Ну потерпіла б іще рік. Або й два, аби мама не думала, що доня без неї така ж, як і батечко. Не така! І не стану такою, хай навіть принц обійми пропонує. Заморський, звичайно: своїх тут нема і ніколи вже, певне, не буде. Чоловіків путящих взагалі обмаль. Від сили один на мільйон. Та й поки натрапиш на того — збридишся. Собою — про них і мови нема. Сидить он... Аполон. Гонору по маківку, а глянути на себе збоку, прикинути, чого ти насправді вартий — про це й нагадувати не смій... Образливо, звичайно, коли тебе відпихають. А мені хіба не образливо? Я що — з дерева?!! Чи з одного оцього м'яса, яке тримається купи тільки тому, що годинами його розтягуєш, мориш голодом, купаєш, вигулюєш? Питається, для кого? Отаких, як зліва сидить, тварюк, що краде, аби жерти, а жере, аби красти знов. Мене б теж купив, якби було в кого; сам починати торги побоявся. Через те й зненавидів...

Марта скосила оком на сусіда, якого запримітила ще на площі біля аеропорта, коли йому виймали з підрядженої "Тойоти" купу матерчатих сумок, валізок, обліплених фірмовою рекламою опасисті картонні ящики. З чим — здогадатись не важко: розгодований комівояжер все це мав на собі; його кинута під голову куртка, шерстяна безрукавка, зелені бавовняні штани, упертий козирком у стелю салону ядуче-синій кашкет ще пахли самі собою. І пахли, що там казати, гарно, як у першорозрядних ательє. Малою вона там ніколи не плакала, хоч би мама розбалакувала з кравцем чи закройщиком годину, а то й дві; во...

О Боже! Їй чи то здалось, чи й справді зморшкувате віко сусіда напіввідкрилося й повільно, без навіть натяку на сполоханість, стулилося знову. Алігатор!.. Вепр!.. Кондор!.. — в голові замигтіли понавихоплювані з телеекрану кадри, після яких у груди вривалося щось подібне. Ні — гірше: бегемот... удав... морж... Ні! Ні! — акула, скат, ігуана — О! Вона знеможено розслабилася; одне до одного і погляд, і нутро... Ще долюдське, коли в усьому, що жило, замість духу кублилась магна. Без люті, без хіті, без мислі, без бажань. Що рухалося чи хиталося, те й заковтувалося, перетравлювалося, а час тік собі далі... Так само він тече в отаких ящерах досі. Хіба хапати хапають більше... мають живими тільки себе... Що древніший народ, то древніші інстинкти.

Но-но! Скоро, бачу, довчишся. Скажи краще — злякалася. А тепер за цей переляк мстиш. Іще більший, ніж коли уявляла, як з такої висоти сторчма головою падають. Бо ж летять усе таки на землю, а тут провалилася, ніби — в потойбіччя. Буде тепер знати, де воно... Вінець природи. Гомо сапієнс. Від слова "сопіти". Невже і таких люблять? Каблучку он носить, виходить — так. І хай собі люблять — мені що до того?

Оп...ля! На рідномовну (нарешті!) вимогу стюардеси вона замкнула на животі ремінь. Опісля його підтягнула, аби тис на шлунок, який почав оскаржувати свою долю знову. Хай терпить. Якнайдовше за півтори-дві години вона буде вже вдома, а там — своя кухня, свій холодильник, свої в нім три картоплини, яйце. А ще далі — отакений шмат буженини. Непочатий. Принципово, щоб батько не думав, ніби вона шикуює тільки його презентами. Є в неї і дещо своє. Сардельки — от що! Цілих сім штук. Чи шість — треба згадати?.. Таки шість: в суботу не втрималася й повечеряла двома. Зате ж і гра була. З призером першості міста. Правда, серед юнаків, але для неї і то хліб, бо в групі жодної спортсменки, всі ще луплять м'ячами по стінці. Не те, що в школі: дівчата на кортах, а хлопці в басейні атестати заробляли. Ватерполом.

О-о-о! — зараз вирву. Ще раз так провалиться, і прощай печиво — більше ж нічого не їла. До наступної повітряної ями Марта лежала, не рухаючись, та коли вуха заклало знову, розщепила замок, відкинула його з колін, поставила спинку крісла сторчма і зайнялася макіяжем: якщо вже погибати, то красунею.

Землю і плавкі згушення вогнів краєм ока помітила, коли витягувала вперед губи. Трохи заширокі, але — не дуже; зараз ми їх обведемо, відтінимо повноту... А тепер — очі. Позападали, що й не розбереш, які вони насправді — салатові чи зелені? Ні те, ні се... Волосся пора підрізати — шиї не видно зовсім. Груди без неї пухнуть. А з нею — коралі!... Ніби в порядку — не провисають? Глядіть, бо вкоськати є чим: мамина шафа од того добра ломиться.

Чорт — мазнула, де не треба! Де ж та хустинка? Мартою гойднуло, проте вона встигла перехопити раптово зарілу в кутиках очей вологу. А вже по хвилюці було не до неї: з покресленої сигнальними ліхтарями трави вихопилася злітна смуга. Несамохіть промайнуло: казали про дощ, а вона суха, аж біла. Марта вигнула шию до завислих над Борисполем хмар; того й біла, що хмарно, проясниться — почорніє. Це теж подумалося біжки. Як здебільшого на землі, де завжди кудись спішиш. Через те рідко запам'ятовуєш, чим була хвилину тому. Чи — ким? Ясно, що людиною. Але якою?..

II

Пробудилася вона... Стривай, а чи справді це була вона? Та, що слухала, як місто вихлюпує камінну свою печаль?..

Таки насправду печаль. Марта відхилила іще більше штору і глянула на двійко плакучих верб, що росли ген-ген вниз і були схожі на дівчаток, яких скупали, розчесали, але за якусь провину наказали стояти, не рухаючись. До ско-ну, бо ж хіба ота шарпаніна вітрами чи гойдалками є рухом? Звідки й куди?

Зачекай-но, дівко (Марта чулася зараз бабою Федоркою, у якої відбувала шкільні канікули — від травня до вересня), ти ж починала не з того. Вертайся до сну.

Якого? А-а... Вона проминула непозачинювані туалет та ванну, пройшла на кухню, запалила комфорки під чайником і наготовленою ще з вечора молодого картоплею, опісля повимикала скрізь світло і аж тоді присіла біля вікна. Вже іншого, що дивилось на невеличкий, з одного футбольного поля і бігової доріжки, стадіон, де новий день розпочав досягати чи не апогею. Щоправда, енергією тих, чий вправи зблизка без сміху не сприймалися. Інша річ — звідси: багатирі!.. Одну державу (будинки довкола раніше належали колишньому ЦК) розвалили, тепер черга за новою. Навіть дощ їх не лякає.

Вона б теж його проігнорувала (Марта акуратно, аж до найнижчого гудзика, застігнула халат, звела до купи і притримала, аби не розпалися, поли на схрещених гомілкях), якби не оте світанкове пробудження. Якого, може, й не було, а тільки здалося, що вона розклепила повіки і при спалахові (він здався осяяним сліпучим сонцем розломом обидвох шибок) блискавки побачила... себе. Чи дуже схожу до себе жінку, що сперлася руками на підвіконня і після

кожного розчаху небес ніби вишала. Про матір, чий голос перед тим шматувала негода, навіть не подумалося: мама була тендітнішою і громовиці панічно боялася. А ця (плечі, чорна підкова кіс, стегна були її, Мартині) наче впи-валася вибурхами позахмарної магми, яка інколи стікала по ній, як стікає стримувана тілом вода — мерехтливо-звивистими струмками.

Марта (чи та, що усе це фіксувала) помітила, що її теж вивчають у вікні, яке після кожного зблиску надворі темніло, з'являлось обличчя, чії очниці од неї не відривалися, вимагали якоїсь дії, руху чи ні — розповіді! Здогад про це сяйнув, коли близькі й далекі небесні гарахання накрило дощем, навдивовиж потужним і рівним; так само він лився учора опівночі. Тільки слухала вона його не сама і не тут, а неподалік парадного і з машини, у яку її затягли майже силоміць: до черги, що ждала аерофлотського "Ікаруса", під'їхала біла "Волга" і стояла непорушно доти, доки Марта не посунулась на якийсь метр, а то й два вперед. Отоді позад неї і виник кажановухий, що чемно торкнувся її плеча і показав на розкриті дверці машини. А коли вона одступила розгублено вбік, взяв її за лікоть і стис так, що вона присіла і розпрямилась тільки в салоні, де на неї чекала ще більша несподіванка — за кермом сидів шукав менш тріскучої хвили з музикою шеф.

Те, що вони з кажановухим разом вчилися і разом починали в комсомолі кар'єру, — для Марти таємницею не було: обидвох їх батечко знав і про обох багато чого нарозповідав. А от що вони товаришують й досі — дивувало, бо мовчквата владність одного і догідлива демократичність іншого ніби не дуже стикувалися. Однак ще й як стикувалися! Причому — з відчутною зверхністю саме шефа; він, як тільки сановитий його колега щось буркнув про надто різкий розворот, на нього шитькнув і почав по-хазяйськи розпитувати Марту, кому і як вона передавала теку з папками, хто при цьому був і чи ошасливив її бодай поглядом їхній патрон? Коли ж почув, що удостоїв, хижувато помовчав, вписався у рух на трасі і вразив свою підлеглу вдруге — розреготав їх з кажановухим до гикавки. Не умовної, а справжньої, що почалася з розповіді про те, як прем'єр і спікер дегустували нові українські вина, а закінчилася у приймальних Раді Міністрів, чії кабінетні господарі зустрічали керівника служби урядових повідомлень хто діловито, хто жартом, а хто й щідячи кілька речень крізь зуби. Зате яких речень! Зла шефова пам'ять фіксувала в них усе — від інтонації, наголосів, вимови до найхімерніших викрутасів змісту на кшталт:

— Послухай... Забув, як тебе по батькові?..

— Степан Вікторович.

— Степан, значить. Тезка, а таке допускаєш.

— Так це ж газета не урядова. Тим більше, що інтерв'ю ваше — ексклюзивне.

— Брехня! Я говорив з тим шмаркачем сам на сам... Ну сказав "димократи", то й що? Саме так треба писати?

— Може, то друкарська помилка?

— Помилка... То виправляй, як помилка. А ні — йди свиням хвости крутити!.. Що там в тебе?..

Марта й зараз дечому з почутого вчора усміхнулася б, якби не оця втома, яка далася взнаки ще там, у салоні, коли "Волга" розвернулася хвацько на подвір'ї й безгучно підкотилася до парадного; у момент повної її зупинки й почалася оця злива, що з перервами на галопування громів, дощів, дощиків, ляскотливої хляпавиці триває й досі.

Тоді, в машині, її прохолодна завіса видавалася навіть затишною, спричинила й полегшила перехід до розмови про найближчі Мартині перспективи, яких під орудою і в установі шефа було не так вже й багато: нові вакансії йому давали тільки під відсидку — для тих, кого тимчасово понижували.

— Може, до мене підете? — Кажановухий запитав про це дуже просто і з поглядом, після якого Марті перестало видаватися штучним його ім'я — Льоня.

— А в тебе що? — Шеф вимкнув двірники, бо їхнє ковзання нічого не міняло — вода переливалася через них. — Накази візувати?

— Чому? Хтось же накази готує. Референтом...

— Не вийде. Освіта в неї ще до школи ходить.

— Сподіваюсь — університетської?

— А що це міняє?

— Багато чого. Інститут культури у нас не котується.

— Яка культура, такий і інститут... Вербуй, я не проти. Мені Марта подобається.

— То чого відпускаєш?

— Ти не кажи гоп... Відпускаєш... Спершу спитай, чи піде вона до тебе? Хоч я б радив.

— Чому? — Марта вирішила, що пора щось сказати і їй.

— Щоб менше розпитували, хто ти, чия? Кажу — нічия, не вірять. З такими ногами... Про них тільки й розмови.

— У відділі?

— Та ні, телефон мій поки що атакують... Втікай! А треба буде назад — візьму. Без розмов.

— Не розумію, це порада, чи наказ?

— Порада. Але — наказова... На каву не просиш? Ну-ну, вже й коліна накрила... Коли з'явишся?

— А коли треба?

— Бачиш, яку робітницю віддаю?... Післязавтра. А каву все одно виставляти доведеться — йдеш на підвищення... Що ти їй будеш платити?

— Щось заплатимо... Може, візьмете мою візитку? Чи ні — спершу я все влаштую, а тоді вже повідомлю. Через Степана. До побачення...

На вслуханні у те, чим це прощання відлунювало: вдоволеною пихою чи зичливою ввічливістю, — Марта задрімала, а невдовзі й заснула. Навіть не помітивши, коли примарна її гостя зникла — до того, як вона з потріскуванням тіла й ліжка потягувалася, чи після, під час спозирання стелі, яку востаннє білили... Не білили, а обклеювали — це ж шпалери. Голубі й у голубу цяточку. Марті здалося, що від вікна її поправили: волошкову. Може й так: їй якраз починало маритись небо. Теж волошкове, як материн погляд, чий кольори мінялися за день по кілька разів, залежно від настрою...

Вона зменшила вогонь під чайником, що почав уже подригуватись, зняла й кинула назад на кастрилю згарячілу кришку, лише зараз згадавши, що без необхідності йти на роботу спішити їй нікуди. Канікули. Не такі, як в однолітків із стаціонару, та все одно — воля. Можна й не снідати. Якби мала право на відпустку, поїхала б до баби. А потім — на море. Дике, без жодного навколо намету. Свій теж тримала б у схованці: ставила б лише на ніч. Або й зовсім не ставила б — з мамою вистачало спальних мішків. Правда, перти це все од станції на собі не солодко. Зате потім — рай...

Звісно, ти ж про їжу не думала, не ганяла за нею попутками від села до села... А може, мамі треба було тих поїздок? Вона ж гарнішою була за тебе. І кращою... Марта погасила обидві комфорки, враз і остаточно вирішивши снідати якнайпізніше, бо вчора не втрималася і відрізала од буженини отакенний шмат. Завбільшки з долоню. І завтовшки теж. Їй так само, як варити, перехотілося сидіти на кухні, де, вона давно вже помітила, настрої ніколи не міняється з гіршого на кращий. Крім того, пора щось з цим усім робити. Чим саме — вона навмисне не домоворювала. Ні собі, ні іншим, яких майже не лишилося: Христина, Віта... і все. Хіба ще той, кого вбила б: дорвався, паскуда, до солодкого.

А ти хіба не паскуда? Чого ж не наженеш? Так, як надумала — з ляпасом, щоб знав, де такий пиці місце, і звідти її не виймав. Кохана... Це і вона мала б так його називати? Здурів світ зовсім: з чим мав би ховатися — того не всти-

дається, а з решток встиду — регочеться. І ще й як регочеться: вона Віті лише натякнула, на що йде більшість часу їхніх побачень, а та вже затремтіла. Та коли почула, що навіть у момент насолоди їй соромно — ледве не впала од сміху:

— Соромно? Перед ким?

— Ні перед ким, а — за нього.

— О Боже, з ким я розмовляю? Селючка і та до такого не додумалася б.

— А я і є селючка — три літа в баби прожила.

— Ну-ну, ще що скажеш? А хто арабів з неграми обслуговує, кого кавказці купують і перекупувають? Нас з тобою?

— А чим ми од них кращі?

— Ось цим. — Віта постукала гострыми рубінових нігтів по лобі, де не було і не передбачалось жодної зморшки. — Твої селючки ним пробиваються, а ми відбиваємось.

— Від чого це ми відбиваємось? — Марта й зараз бачила, як на цих словах кинула досмоктувати залишки коктейлю й перестала дихати: ану ж почує те, що визволить од усіх мук.

— Від худоби. Подивися, скільки її тут, в одному Пасажі. І всі мають з ким спати. А ти й маючи не маєш.

— Хіба це од розуму?

— А я що — товмачу про розум? Твій сексорівень вищий. Ото й усе.

— Вищий — це як? Більше знаю, більше вмію, більше хочу... — Звикла ставитись до подруги як до істоти слабшої (Віта мала ледь більше половини її ваги), Марта і на цей раз спробувала втекти у поблажливість, яку майбутня дизайнерша жіночих оздоб одразу розтрощила:

— Більше можеш.

— Не розумію.

— Зрозумієш... Запам'ятай: чоловікам треба нас. А нам треба все. З чоловіками включно. Бо ми і є всім.

— Всі?

— В ідеалі так. А на практиці хто чим осмілюється і встигає стати, тим і стає.

Марту іще тоді останні Вітині слова вдарили правдою, безпосередньо з ними ніби не пов'язаною, але — болючою. Як і переляк, що проник разом з нею у кров і час од часу там закипає. Здебільшого — відчаєм; щось протиставити істині, яка утвердилась ще й маминою смертю, вона не в силі. Хоч пробувала це робити не раз. Зараз он теж кружляє довкола учорашньої пропозиції поміняти роботу з тої самої причини — страху ступити у звичну для жінок колію і вже ніколи з неї не вибратись.

Вона вкотре згадала мить, коли та колія сійнула перед нею уперше. Поглядом семилітньої дівчинки, що перечікувала рух машин на перехресті, де семафорні сліпаки німували. Вловивши це, водії намагались якнайтісніше приклеюватись до транспорту спереду, аби не втратити на швидкості і не марнувати дефіцитне пальне. Ті з першокласників, що мали непрацюючих мам та бабусь, вже давно були з того боку проспекту, бо старші усе ж знаходили моменти, коли у нахабнуватий цей потік можна було вклинитись. Дівчинка ж зробити це ніяк не наважувалась. І Марта аж застогнала, зазирнувши в подальше життя цієї крапельки рідної статі, що поза сім'єю, школою, чатуючою звідусіль державою є лише тим, чим є. Оце зараз — беззахисною дитиною, котру будь-яке з цих смердючих чудовиськ може підім'яти. Ледь пізніше — дівчам, чия цнота для лавиноподібної хіті — ніщо. Як і спричинений її втратою короткохвильовий розквіт, що приторможується хіба одиницями — решта не встигає й оглянутися, як він уже шез. А хто ти без нього? Навіть у Богом дарованій сім'ї? Робоча або виїздна коняка, на яку накидають оком уже як на власність. Чужу і тому подвійно принадну. Чи й потрійно: користатись і не володіти — це ж кайф: як взяв, так і кинув.

Та дівчинка врешті-решт кинулась між машин і благополучно до протилежного хідника добігла. Але перед тим, як ступити на трасу, несамохіть озирнулась і поранила Марту вдруге. Виразом зльодовілих од перенапруги очей, де не було нікого — лише сонце й вона. Як десь на Далекій Півночі чи на полюсі, який, виявляється, постійного місцезнаходження не має. Принаймні в людському житті...

Марта досі болісно кривиться, вгледівши з відстані мале самотнє дівча. Тоді та відстань була не дуже й великою: метрів сорок, не більше; занадто великими, здались, очевидно, будинки, на тлі яких ця машина зупинилась і, може, відсапувалась, а може, вирішувала, куди далі йти? А Марті розколошкана уява малювала тисячі таких переходів і днів, де те саме крихітне тіло (тільки тіло, а що ж іще?) буде пробувати зберегтись і утвердитись серед міста, більшість мешканців якого обов'язково кудись загвинчені, до чогось чи когось припасовані, у шось впряжені, над чимось поставлені. І супроти цього всього усе пожираючого механізму вона одна. З оцими тоненькими ніжками, кістлявою спинкою, бантом... Хіба цим одним себе оборониш? А тим паче — утвердиш? Проте мусиш, аби не стати звичайнісіньким біопродуктом; од цього, вочевидь, і рятують обов'язки матері, дружини, службовця, довкола яких зблискує вовчими зубами закон. А далі — пітьма, покраплена зірками, чие світло манить, але нікого не гріє. Їх самих, видно, теж; досить того, що сяє...

Де ж од цього рятунок? Який саме — Марта не знала ні тоді, коли відчувала себе отим рідкокосим дівчам, ні зараз, при власній важкохвильній гриві і при власному тілі, що вибовтує разом з кров'ю і якусь свою долю. Чи й не долю, а примус до того, що нею назветься?.. А де з'являється він, там...

Звичайно, зло — до добра силують. Марта пересіла з ліжка до трельяжа і звела його бокові люстра так, щоб втішити себе маминим профілем. На нього тільки й ставка — царський!

Скіфи теж були царські, а де вони? Де й мама — в землі. Замість неї — вона.

Замість...

Здається, те що шукала?.. Тільки не спіши: слова гірше болота. Другий рік в них борсаюсь, а просвітку ніякого. Може, і цей — мана?..

Мамина мука — вічна!..

Про вічну жіночність чули і знають всі, а про муку?.. Отож-то. Христос її прийняв і прославився, з Божого Сина перетворився на Бога. Проте Учнів серед жінок не мав. Жодного... Пророків теж. Зате мучениць — тьма. Тодішні зірки.

А де ж теперішні?.. Є, але без віри.

Мама нею була від народження. Згадувала село й плакала. Називала його чистилищем. Тут, на землі. Там і почала каятись, бо гріхи воно бачить, а живе... Шось і в неї там трапилось.

У вікні спальні, що теж виходило у двір і бачило її учорашні ручкання з хлопцями, які годяться їй у батьки, шось ніби змигнуло. Марта іше не вгадала, що, а вже мерзлякувато скулилася, чекаючи нового змигу підхопленої вітром води. І, поки обгортала коміром халата шию, встигла побувати у такій самій, але післяполудневій зливі, яку вистоювала у бабиному садку. Не сама: під волоським горіхом ловив усе дужчі дрижаки білочубий велет з обличчям підфарбованого, та все одно схожого на хлопця, а не дівчину ангела, який, хоч як силкувався, не міг одірвати од неї погляду. Не такого, як у клубі чи на річці — вибачливо сором'язливого, а іншого. Сам він теж виглядав інакше... З чималим запізненням вона здогадалася, що і її ситцева спідничка втиснулась у живіт і стегна куди визивніше, ніж, бува, мокрий купальник. Про це сказала і його рука, що накрила настовбурчений її лобок і автоматично Марту відмастурбувала. Без поцілунків, совгань тіла по тілу. Швидко й до нестями солодко... Вона потім бачила як він косив. Так само вміло, наче для цього

народився. Може, й був ангелом, поки не виріс остаточно. Дудлить десь горілку, бо й тоді од нього попахувало.

А ти ніби краща? Не п'єш, зате... Фе! Згадала, називається, рідну матір. Навіть на мудре щось натрапила. Не про гріх — його кликати не треба. Та й мука далеко не відходить. І її, і моя...

Щоб не відволікатися знов на минуле, якого, виявляється, вже більше ніж треба, Марта зняла зі стіни і поставила на трельяж мамин портрет: досить ухилитися. Он і вона вимагає: "Говори!"

Минулі рази у такі ж, як зараз, хвилини непевності і переляку (ану ж справді візьме і скаже) материн погляд поволі м'якшав і цим доччине вагання подовжував. На строк такий самий невизначений, як і Мартина поведінка. Зрозуміло, з собою — не з кимось: там більше вагань не буде.

Золотаві, як і материне волосся, стіни спальні теж знетерпеливилися, пішли тінями, що темніли й світліли з фізично відчутним надривом. Невже й для них це цікаво? Марта перевела погляд на портрет, попрохала відстрочки, але її не одержала: тіні пульсували і на материному обличчі. Блідому, як у святої.

— Я піду, напевне, заміж.

— За кого?

— Ще не знаю... Почну шукати.

— Навіщо?

— Я не вмю бути сама. Боюся...

Мамині губи смикнулися запитати про щось іше. А може, й висварити. Чи тільки шепнути: "Не дурій", — було б досить і цього, аби доньці на якийсь місяць попустило. Але все зруйнував дикунськи наглий сонячний окрик: у небі з'явилась, очевидно, прогалина, і світло заверещало: "Ага-а-а! Ось вам дуля одна, друга, ще одна!!!" Кому вам — Марта вже бачила: важчим од самим себе хмарам. Однак зрикошетила ця сварка негоди з погодою і на неї: всі три дзеркала кинджально зблиснули, і вона ненадовго осліпла. А коли стала бачити знову — портрет обвально змалів, мамин погляд став знову уникливим, втік у себе, хоч за нею слідкувати не перестав. Та й вона не мала чим у нього заглиблюватися: гряди геть спорожніли, дихати можна на повну силу, не боячись потривожити рій запитань про завтра — сонце все прояснило: воно є, будуть, значить, і зміни на краше, можете не сумніватись.

А я й не сумніваюсь.

Марта повісила портрет на місце і оглянула спальню, меблі і стини якої ясніли своєю, од господарів не залежною задумою. Потьмареною дощовим цим ранком, але не настільки, щоб не відчути: їм тут затишно. А що комусь буває навпаки — це мине. Їм теж доводилось по-всякому, поки пам'ять не всохла. Шукати треба спокою.

Теж вірно: будемо на нього чекати. А поки — приберемось. З вітальні знову залебедів серійно опечалений телефон. Хай дзвонить: краще слухати його, ніж... Втім, а чому не підійти? Все рівно день вільний...

III

Трішки навіть озлена тим, що її про побачення не попросили: привітали з поверненням, запитали чи йде на роботу, і все, — Марта вимела з квартири всі порохи, опісля перемила посуд, зробила ревізію спідньому, аби при потребі перевдягтися не вскочити, бува, в зацероване чи латане, що треба ковтнула і почала чекати. Зрозуміло, востаннє: приймати добровільну схиму вона не збиралася, але й мати коханця — ніколи: вона ще не бабця, тільки зальотників, та й тих — поза домом. Цей теж загляне сюди лише вдруге. Якщо загляне...

При всіх його пшиках (по-перше, старий: двадцять вісім років у "Дніпрі" зимою пропили), слухняною овечкою його хоч би й хотіла — не назовеш. Чемною — так. Та й то не овечкою, а — схидною: ні про що не говорить

прямо, в очі не дивиться, а ота постійна напівусмішка часом доводить до сказу. Пробував домагатися чого силою — не вийшло: здушила ногами так, що аж задригався. Але все одно що захоче, те й робить. І її привчив... Вона й зараз збуджена: нагнати — нажене, але ж не зразу. Хай по порядку: так її всю вивчити хто зна чи хто й захоче, аж нігті терпнуть...

Витримуй, бач, характер. Може, передчуває? Не повинен: натура не та — знає лише те, що знає, і користується цим, як Бог...

Ну-ну, ще в який бік скокнеш? Продовжуй, чого спинилася? Становище теж шикарне: віце-президент фірми. Вишиві — на бартері руки гріють, але й своє щось будують. Цех чи фабрику. Якщо ці півні державу не прокуку-рікають, ще й у капіталісти пролізе: таким тільки дай почати. Квартиру уже купив. І не де-небудь, а в зоні Печерська.

Стій! Як же я раніше про це не подумала... Зараз перевіримо. Марта зиркнула на материного любимчика — білий напільний годинник — і побігла до телефона: Христина ще мала бути вдома:

— Привіт!.. Слухай, ти казала, що у вас поміняли начальство. Як його прізвище?.. А звати?.. Часом не знаєш, діти у нього є?.. Два? І ти обох бачила?.. Роман і Костя... Та ні, це я по радіо (вчора, коли чистила картоплю, справді щось подібне чула) краєм вуха вловила, що центр ніби відкрили. Сказали, хто відкривав, і я вирішила перевірити. Класний, кажеш, дядько? Прийду — познайомиш... Та-а-а! Потрібний він мені — свої проходу не дають. А заміж не беруть — це точно.. Дзвони, я вдома. Пока.

Має, виявляється, чого очі ховати: диплом дипломом, але мільйонів за нього не дають: їх або крадуть, або одержують від посадових батьків, яких і далі дідько не бере. Чого щирися — твій теж з них. Марта показала собі в чайнику язика і позапалювала комфорки знову: день обіцяв бути пікантним — перша брехня вже є. Вона теж не свята: всім каже, що хата батькова, а в того ще дві таких. В обох, правда, офіси: прописаний тут, а живе з мачухою на дачі. Краше б, звісно, бути хазяйкою повною. Нічого, встигнеться — спершу розра-хується з наукою.

Пізно, звичайно, що-небудь уже змінити, але на романо-германський вона тепер не пішла б: мови ліпше вивчати на курсах. Тим більше таку легку, як іспанська. Не завдила б освіта справжня — в Оксфорді чи, на крайній випадок, Гарварді. Батечко каже: "Валяй, якщо треба — штовхну". Побачимо. Але спершу — диплом: лишилося ж небагато — два роки.

А як же?.. Марта шарпнулася, аби сховати невідь од кого почервоніле враз лице: про красеня, яким потайки од усіх останні місяці марила, вона наприці забула. Ще від учора, коли наклонувся перехід у іншу контору. Та й про сам перехід не довго думала: буде, то буде, а ні — прокантується рік неподалік уряд-ду. Аби знати, почім кіло влади, і не переплачувати за крихти од її брил, як мама.

Не на ту напали... Вона озирнула подумки обшири свого сирітства, в яких могила на Байковім була єдино затишним місцем: там можна було плакати, ні-кого й нічого не соромлячись. А за межами кладовища — поговір, перешіп-тування: "Це донька тої, що... Пригадуєте — турнули на область? Його пасія..."

Так було, чи ні — ніхто вже не скаже. Найпаче батько: кар'єру він остаточно поміняв на гроші, назад не озирається і, Марта переконана, мамі лише вдячний. Не за роги, звісно, а — смерть: роги йому привозять з кожних гастролив... Може, брешуть: заради цього чоловіка не кидають і нового не заводять. Та й запаршива вона для щорічної зміни коханців. Не те, що мама.

Теж, гадаєш, їх доста міняла?.. Могла, але не схоже. Марті привиділося літо після першого класу, початок якого вони усією сім'єю пролежали на євпато-рійському пляжі. А жили в готелі. Здається, "Україні" — з колонами при вході, в килимах... У маму тоді закохався якийсь латиш. Не житньючубий, як багато з них, а, як і батько, русавий. Тільки вищий і, звичайно, сіріший: батько тоді міг

дати фори навіть Делону чи Мастосяні — живота не мав, ранками бігав, возив за собою еспандер. Проте готельне жіноцтво на нього майже не зважало, годинами вистоювало в холі, аби діждатися з'яви на сходах латиша. Марта, хоч якою була малою, теж переймалася загальним хвилюванням при кроках, що могли належати тільки йому — чоловікові, який усіх тут порізно і гамузом зневажав і цього не приховував. Поки не глипнув випадково на маму, яка саме присіла, притомно не дуже граційно, щоб поправити на доньці скручені гвинтом підколінники. Помітивши чужий погляд, вона ноги поспішно ступила, почервоніла і одразу звелась, що остовпінню латиша тільки додало сили. Щоправда, ненадовго: вже через хвилику він крокував через вистелені жіночі самолюбства далі, борючись з усіх сил з бажанням оглянутися і побачити їх з мамою ще раз. І таки не втерпів — оглянувся: це Марта (їй перезакручували хвостик) відчула разом із здригом маминого живота, де майбутні її біди і жили.

Бідна... Скільки таких здригів вона гамувала і там, і після, коли брала на поштамті листи до запитання. Бува, й разом з донькою, якій довіряла до часу усе. Навіть батькові стратегічні романи, з яких вони щиро сміялися, бо що одна, що друга чулися в світі, до якого той рвався, чужинками: не любили службових дач, помпезних санаторіїв, де числилися і були мілкотою. До зими дев'ятого її класу, коли мама дала з Трускавця телеграму, що ненадовго затримається. І пробула там до початку березня. А в серпні поїхала на тиждень до Юрмалі. Без жодного дзвоника додому, за що перед донькою вибачалася, навезла їй повно барахла, бурштинових цяцьок. Не можна сказати, що відтоді їхньому товаришуванню настав край, але й говорилося не про все — більше мовчали. Зате як сердечно...

Бурштинову (усі порт'єри у квартирі підбиралися у коричневій гамі) тишу налякав — Марта аж зблідла — дзвоник у прихожій, з якого за другим разом пальця не знімали. Шкодуючи наперед, що секс-шоу не буде (теж мені жарти), Марта крутонула обидвома замками разом і вистрілила собою у коридор, де нашттовхнулась на батька.

— Виходить, вже встала. А я думав — з дороги спиш. Тоді приймай... — Батько відхилився і комусь у район ліфта кинув: — Де ти там? Заходь.

Відповідаючи на привітання того, що повинен був прийти і піти сам, без свідків, вона зблідла удруге: за кого вони її мають? Ні той, ні той навіть не заїкнулися, що знайомі. Презираються, як злодії — не знають з чого почати. Втім, батько знав, ждав лишень, куди вона їх поведе: у вітальню чи на кухню. А коли переконався, що донька з місця не зрушить, провів гостя до вітальні сам і вже звідти запитав:

— Коньяк мій ще не випила? Якщо ні — неси разом з попільницею, я її тут не бачу. І загризти щось дай. Персиків не привезла?

— Ні.

— Тоді йди сюди. На. — Він видобув з дипломата і простягнув два плескачі грецьких сардин, скляний наперсток з чорною ікрою і пачку масла. — Хліб маєш?

— Є.

— А пахне чим?

— Картоплю поставила.

— Якщо молода — годиться. Ти снідав?

— Звичайно.

— Я — ні... Чого стоїш? Давай, показуй, на що здатна!

Гордість, з якою він оглянув доньку з голови до ніг, свідчила, що настрої у батька — прекрасний. Як і життя, що той настрої підтримує не перший вже рік. І, слід гадати, не останній: сьогодні он теж, день ще тільки почався, а запивати вже є що. Цікаво, що саме?

Марта не припускала, що про їхні стосунки цей лизун розбалакує де треба й не треба: похвалитися одному-другому товаришеві — це ще куди не йшло,

але щоб на те саме натякнути батькові (а він явно щось знає, бо ж навіть не вважав за потрібне їх знайомити) — скандал! Як же це перевірити? Вона спокійно, як і годиться господині усієї цієї розкоші, прибрала з журнального стола вазу з трояндами (мамина школа: при ній квіти у квартирі були цілорічно), виставила на возик кришталеві келихи, фужери, посріблені виделки й ножі, вмостила посередині видобуту з бару тут же, у вітальні, пляшку "Карпатського бренді" і повезла це все на кухню. І вже звідти, ніби випадково, з'являлася то ще за одним прибором для себе, то за серветками, з якими одразу ж поверталася назад, ніби прикидаючи, де краще накривати — на великому столі, чи на тому, що його шойно прибрала, — і напружено тулила до купи все почуте, аби знати, про що йде у курців мова? Скидалося — ні про що: обидва при ній вмовкали, а без неї (вона навшпиньки прокрадалася до самих дверей), вели балачку про щось зовсім стороннє — якісь авізовки, податок з обороту, який краще сплатити зараз, до підвищення цін. Наостанок батько взявся перераховувати викладену перед ним на стіл цілу купу грошей. Робив це з наспівами, що обривалися і поновлювалися (вона навіщося рахувала їх теж) чотирнадцять разів. Опісля гукнув:

— Мала! Де ти там? Ходи-но сюди!

Вона вичекала паузу, вийшла з-поза дверей і побачила, що майже третина суми наставлена на неї:

— Це тобі. Сховай.

— Куди? — Марта взяла стос двотисячних банкнот, стиснула його так, щоб вмістився у жмені, і стала чекати на відповідь.

Батько почав наспівувати знову, опісля здивовано звів на доньку очі:

— Щось, може, допомогти?

— Кажі, куди сховати? Щоб, коли забуду, знов не рився у білизні.

— Но-но, знайшла, що згадувати. То були гроші, а це... Трать хоч сьогодні.

— Сама?

— Можеш з ним. Це ж заради тебе він так постарався. — Батько глянув на свого компаньйона і підбальорливо йому підморгнув. — Я ніяк не міг допетрати, чо ти звернувся саме до мене? В Якутії ми справ не маємо, продовольчі магазини ще тільки скуповуємо. А потім здогадався. Знаєш, коли?

— Коли?

— А як ти номер телефона запам'ятовував. Я видно, натис не ту цифру, перепитав, хто це, Марта, чи ні, і почав набирати знову, а ти до пальця так і прикипів. Даремно: номер був службовий — потім ти зрозумів.

— Чому потім — зразу. Домашній я знав.

— Звідки? — Марта поклала гроші в кишеню халата і обхопила ободвома руками чималий шмат талії.

— З довідника.

Її лихий погляд був зустрінутий з незворушністю, що вимагала негайної протидії: не все, що купується — продається! Але на кухні давно вже кипіла картопля, бляшанки валялися нерозкритими, хліб — ненарізаним. Тому, кинувши зовні нейтральне: "Хіба що", — вона дала талії спокій, а рукам команду наздоганяти втрачене при підслуханні. У яким усе-таки дещо виявилось цікавим: тепер, коли голова од підозр була вільна, випірнуло обережне Костине:

— А як банк не захоче?

— Хочемо ми! Вони пішаки.

— Кажуть, закон ось-ось мають прийняти.

— Хто? Оті балакуни? Ми з тобою закон!

— Може, й так. Але батько радить вичекати.

— На те він і батько, щоб радити... Хто чекає, той досі нічого не має. Мають ті, що беруть...

Якщо мають... Марта кинула у відціджену картоплю кусень масла, висипала туди ж цілу жменю покришеної петрушки з кропом і заходила розкладати

на шматки хліба дольки сардин. Теж додаючи зверху по гілочці петрушки: лимона в хаті не було. Зате була вона! Зла, як пантера: законники, бач, знайшлися. Брати — берете, я згодна, але чи надовго? Сьогодні ж нажену. Без жодних пояснень. Хай тільки батечко піде.

Ні, пояснити все ж доведеться. Як саме — поки що помовчимо. А потім і словами. О, є і вони: хтось, видно, думає замість неї. Ти, гнидо (гниду заміни-мо), що собі дозволяєш? Ще не розсмакував, а вже й заковтнути мене збираєшся? З батьком за моєю спиною знюхався. Ще й робиш, може, перед ним вигляд, що головне вже позаду, лишилися дрібниці. А вкусити за одне місце (глянь, і баба Федорка з'явилася) не хочеш? Попробуй, то легше, ніж мене приручити... Я заміж вийду; не думай, що знайшов дурепу, яка мріяла подарувати комусь з вас цноту. Я нею накинулася так само, як накинуса тобою... Я ще полюблю. Чуєш — по-люб-лю! І мене полюблять. Не так, як ти, а...

Вона підняла руку з ножем, аби тернутися до неї підборіддям, яке розтривожила одна-єдина, але нестерпно вреднюща муха, і здивовано одсахнулася — то, виявляється, кусалися сльози. Нечутні, як і всі нещастя, що жалити до часу не жалять, але в'ються десь поруч постійно. Мовляв, не забувай — ми є!

І я, слава Богу, не вмерла. Марта скупо сама собі всміхнулася і уявну сварку відклала: не ті в ній пішли в роботу резони. І вона в ній якась чужа. Чи, навпаки, чужа та, що плакала? Треба подумати. Щоб вже як відбрити, то назавжди. Разом з тою, що без дозволу рюмсає. Теж мені принцеса — любити збирається. Кого? Зварила картоплі і досить.

Вона згадала про гроші, вийняла їх і поклала на холодильник. Сума, звісно, добряча — кількост тисяч. Купить чоботи, поки літо. На високому підборі, щоб не чіплялася дрібнота. Стій, а буженина! Вилетіла з голови зовсім. Вона відкрила холодильник і по хвилиці забула про все. Крім твердого наміру не врзатись — тоді удари не ті. А сьогодні ж середа, приходять юніори. Ото наганяється! А потім душ, морозиво, кава. Не життя, а казка...

IV

— Чому, чому? Не хочу, і все!

Марта стисла руку, що поривалася з живота до грудей (перед тим вона не пускала її жодним сантиметром нижче) і враз схлипнула. І щоб не плакати щока до шоки, перевернулася лицем униз, та згадавши, як це виглядає, сильно, аж посунулось з місця ліжко, кинула тіло уверх і лягла, як лежала. Уже не схлипуючи, а тільки кусаючи розбухлі од поцілунків губи. Її партнер (теж ніби підмінений: робить те, що й робив, але куди пристрасніше, а головне — лагідно, так наче вона у нього одна-єдина), — звівся на лікоть і спробував заглянути їй в очі. Якусь невловиму долю секунди Марта стояла там, де ще ніколи не була — у чоловічому світі. І злякалась іще більше, бо побачила Бога. Такого, яким той і уявлявся: світлочолого і доброго-доброго, що зібрався щось сказати, але вона, відвівши погляд убік, утекла назад у себе. Аби не чути і так уже відоме — що її люблять.

Ну то й що?! Любіть собі на здоров'я — я хіба забороняю? Але мене лише у спокої!

Ні, цього не зрозуміє ніхто! Марта витисла повіками з очей зайву вологу, вместила руки під шию, згорьовано зсудомилась і розслабила усі до одного м'язи. Аби забути про тіло зовсім: йому скільки не потурай, усе мало. Зрештою, бунтується зараз не воно, бунтується... Теж, виходить, душа. Власна — його давно уже в п'ятах: боїться, бідака, що візьму і нажену. Буцім це що-небудь змінить.

Обклали, як звірину. Що на роботі, що тут. Тут навіть щільніше — разом з батьком, який ніби не проти такого спритного зятя. А я? Я теж про заміжжя думаю — вже й мамі про це зізналася. Чого ж тоді конозишся?

Того! Кожен підгонить: "Швидше! Швидше!" Поступай вчитися, кінчай вчитися, під когось лягай, вибирай, хто з них кращий, виходь... Правдивіше — йди. Ясно звідки — з молодості. А я у ній ще не була. Я взагалі ще не жила — цьому не вчать. Ні в школі, ні в університеті. Натаскують, як вестися, ніби я сама цього не знаю: не роби, чого не можна, а на все решту — плюй. Тільки гречно, аби думали, ніби вихована.

А я — схована. Навіть од самої себе. Хіба оце я? А хто ж тоді та, що в мені? До обслинених цих грудей зовсім не причетна, хоч бродить десь у них. Мені з нею миліше. Знайти б іще пару. Одразу для обох: вона хай голубиться, а я можу обходитись і цим. Аби їй було гарно. Хоч раз на рік.

Господи, змилуйся наді мною! Не найдурнішою, а просто дурепою, яка все, що треба знати, знає наперед. А хоче зовсім іншого — вільно ходити. Бо тут тільки блудиш.

— Марто!

— Що? — Вій вона не розшепила, тільки підтягнула вище до шиї простирadlo.

— Я буду вже йти.

— Йди.

— Тобі в місто не треба?

— Ні.

— Гарзд...

Вона аж увігнулася, відчувши, скільки енергії перекотилося через неї, ошадливо її не торкнувшись. Теж людина і теж мучиться. Правда, ліки од тих мук шукають не довго. Утім, звідки їй знати, що оті записини під собою ховають? Розбесити її вже розбесив. Міг би й більшого домогтися, якби постарався — це діло хвилиanne. Вона згадала анекдот, звідки фраза ця родом, і з усміхом потягнулася: справді — хвилиanne. Як і життя — воно є і його нема. Або ні: було тоді, коли ще не було...

Ти глянь, як просто! Поки росла — чулася всім, а виросла — лише тим, на що серця не треба. Од нього, правда, не відмовляються, але замітники — солодші. Мене б хтось замінив...

Чекай, не про те ж йшлося. Ану здай назад! Та-а-к... ага: тоді, коли ще ніби й не жила, вже мала багато чого... Увесь світ, а не "багато чого": ти ж його не ділила, не називала — ото любов, а ото (фе!) — хочайка, оно людина, а он — яшпир. Або — ось у цім я гарна, а в цім — бека: обходьте й не озирайтесь. Ти й про себе думала не собою, а ним...

Ким саме ним, Марта не встигла вловити: од вглядання у закуток, де коливалися тіні не слів, а порозумінь з усім сушим, її відволік голос Кості:

— Я пішов...

Захоплена ним зненацька, вона не встигла прикрити двері у себе, і чи не вперше розчула луну. Чужого роздратування чи болю — не важливо: почуте прозвучало, як своє. І як далеко покотилося... зашеміло аж ген де, де ще ніколи не була... Невже і там — я? Що не страждаючи — страждала, не ревнуючи — ревнувала. Усіх до всіх. І всіх — любила... Як — хай це нікого не обходить: як її люблять, так і вона.

Отут. А — там?

Марта зупинила дихання, аби краще роздивитися т о й , внутрішній свій простір, і досить швидко переконалася, що на це треба часу і часу. І — сил: їх тільки й вистачило, аби розрізнити велетенську рівнину. Чи небо, схоже на рівнину? Видно, там вони нероздільні: що небо, що земля — усе людина... А яка, то вже як вийде. Вона ж заглядала туди, якою є, і ніхто не вибіг, не закричав: "Забирайся, ти грішна!"...

Для кого грішна, а для кого й свята. Марта перевернулася на живіт, обхопила руками подушку, продовжуючи уже не мозком, а усім єством прокрадатися у свої ж таки духовні безмежжя, про які здогадувалась давно, але

стежки туди не знаходила. Хіба в снах. Таких самих, як і шойно бачене — це треба запам'ятати. Як повертатися назад у сон: не думками, а отак — на хвилях світла, яке вже нею колись було. Або вона ним. І не колись, а нині, перед першим пробудженням.

Поклавши ногу на ногу (до того вона ними перебовтувала напівтемряву) Марта зосередилась на миттєвості з нічного видіння, де мати утретє за останній тиждень йшла на друге село. Майже так, як це було насправді — баба їх тоді висварила:

— Ти шораз до неї вієшся, а вона?

— Вона ж не знає, що я приїхала.

— Ніби ти щось про неї знаєш. Чекає на тебе, аякже. Подарунків твоїх їй треба, а не доньки. Неси, що там маєш, а дитини не руш!

Зітхнувши (вона ніби здогадувалась, що йде до шкільної подруги востаннє), мати забрала з доччиних рук сумку і ступила на стежку через садок на город.

— Проведи, чого тими очиськами кліпаєш! Але спробуй мені не вернутися — візьму тичку і нажену до Києва обидвох... І щоб карчохи досапала! Чуєш, чи ні?

— Та чую — не глуха...

Марта надзогнала матір і пішла з нею поруч, дивлячись здебільшого під ноги, де стирчали штурпаки нею ж порубаних будяків: коли жала траву, їх підтинала першими. За городами була дорога до ферм — її вони теж переступили мовчки і через луги попрошували до узгірка, що кривавився подовжнім паском конюшини; на стежці у ній і зупинилися, щоб попрощатися:

— Не сердься на бабу, то з неї образа виходить.

— На кого?

— На мене, що поїхала вчитися, а вийшло — ніби втекла... Сама бачиш, скільки тут різної роботи — за все життя не переробиш... Я в твої роки її ненавиділа, а зараз... Якби могла — у полі і спала б.

— Давай. Купуй намет — тоді відісплюся.

— Тобі воно треба? Ще встигнеш... Хто вчора проводив?

— З танців? Антін. А потім Ростик постукав.

— І ти вибігла?

— Чому — вибігла? Вилізла.

— А-а, я й забула, що тебе зачинають. А назад як?

— Так само. Сідаю на плечі, він зводиться, а потім — з рук.

— І він витримує?

— На руках? Запросто. Підносить, як ляльку.

— То й добре, що підносить — хлопці тут гарні. Чи ні?

— Дивлячись хто. Є й гарні. Ти коли вернешся?

— Не знаю... Я казала тобі, що в мене знайшли?

— Ні.

— Рак.

— Коли?

— У Трускавці.

— Може, помилка?

— Може... Чого дивишся — зморшок моїх не бачила? Он куди дивитися треба.

Мати труснула головою, щоб коси відлетіли за вітром, і ніби обіперлась на пружні його потоки, що брали початок у сизувато-сталевих хмарах на обрії; між тими хмарами і ними пульсувала, німіла, схитувалась багатокілометровими хвилями і завмирала знову заплава восковіючих хлібів, ближчий, гречаний берег якої вертав небу полиски сонця, котрі перетворювались на жайворів. Коли птахи вмовкали (ненадовго, поки бризне знову світло), плюскотливе повітря виповнював багатирський гуд — то нишпорили у пахучих суцвіттях

гречки джмелі і бджоли. Дзижчали і мухи, але не так набридливо, як у хаті; навіть кортіло, як і вони, збрикнути і розчинитись у горішній синяві, де час од часу з'являлися стрижі і пригасало, так і не пробившись до прохолодніших висот розморено-журливе: падь-падьом... падь-падьом...

— Оце все — я.

Мамин голос чимось нагадував перепітчин: так само когось догукувався і так само був повен знання, що почутим не буде. Хіба оцим полем, яке лише ним одним і розмовляє — вся решта живності заклопотана виключно собою. І хіба тільки тут?..

— Не хочеться вмирати... Але й жити — теж... Чого настрашилася? — Мама поклала їй руку на плече і підтягла ближче до себе. — Я ж не про смерть — її нема. Оце все було ще мільйон років тому. І буде ще стільки ж. Разом із нами — ти звідси вже не підеш. Чи день цей з тебе — то одне і те саме. Пам'ятаєш, як ми збирали під Тетеревом суніці? По одній шокроку. А то й рідше... Так само людина вибирав себе: там одне нагляне і відчує, там інше... А я знайшла себе одразу. Отут. Ще малою. Як ти себе у Карпатах. Не забула: дощ, машина осліпла, батько сердиться, а ти перед останнім до перевалу поворотом як заверещиш: "Пустіть, я сама!". Вибігла на самий чолопок гори, постояла і вернулася. Не просто змоклим дівчиськом, а — собою... Приїзди до мене сюди.

Марта й досі не розуміє, чому замість спроби переконати маму, що та помиляється — їй ще жити і жити, — вона, налившись з ніг до голови сльозами, через силу вимовила:

— Добре.

— Розумнице ти моя, — мама пригулилась до неї щокою. — Тобі б іншу якусь долю, не мою. Але де її візьмеш — іншої? Нема... Не забувай про Карпати!

Це мама гукнула вже здалеку, від стіни пшениці, вздовж якої вигрівався прадавній подільський шлях; ним, кажуть, проїздив колись із військами Петлюра, а згодом — німці, Ковпак... Од самосійного куша глоду, звідки дорога починала осідати, а поля — вищати, мама гукнула щось іще, але зблиск сонця і спів жайворонів той згук притлумили. І оце аж нині над ранок він до Марти долинув:

— Меншу доньку назвеш Оленою! Чуєш — меншу-у-у!

Чому — меншу? В мене їх що — цілий виводок буде? Ціп-ціп-ціп... Ану йди сюди! Як тебе звати? — Оля. — А тебе? — Света, — А тебе? Люда. — А тебе? — Ксеня. — А хіба не Олена? — Ні — Ксеня... — Ну-ну, не плач: будете мати ще й Олену. У баби не вийшло, то я надолужу... Як твою бабу звати? — Олена. — Отож-то. Сестричку теж назовемо Оленою.

Олена Василівна... Дід теж помер молодим. Коли так — треба спішити. Поки що до ванної, а там побачимо. Марта перекотилася на спину, по інерції звелася і ступила прямо у тапки, без яких (вродилася, загалом, мерзлякуватою) не робила у квартирі і кроку. А в баби, навпаки, взувалася тільки на танці. Того й нога така... чоловіча. І крім ноги дещо: квочки з неї явно не вийде. Хіба півні покращають. Є ж десь ті, чиє "кукуріку" слухала б і слухала.

Вона спробувала кукурікнути сама, але закашлялася — не бабське це діло. Куряче — вибирай слова: теж баба мені знайшлася... Добридень, панно Марто! А це що? — Де? — А там, у глибині... — Якій? — Очей, панно Марто. Знову на дощ? — Та ні, то від кашлю. — Кашлю?.. Дивіться мені.

Їй, коли закрутила кран, чи то здалось, чи й справді за вікном кухні пролебеділо: "Падь-падьом...". Певне, водою до стіни вдарило? То й що — хіба так вже важливо, кого, чим і до чого б'ють? Аби чулося побитому те саме, що їй: "Падь-падьом... падь-падьом...". Навіть у негоду, яка скоро мине — он чисте небо вже видно. Пора збиратися на корти — за годину все висохне: це ж не земля.

І не я — тепер за тиждень не відійду.

Вона почала завчено одягатися, знову перебираючи сон, звідки вигулькнуло далеко не все. Як і вона тут — не вся. А де — ще треба вглиблюватись і вглиблюватись... У душу, у що ж іще! Червоніє, ніби неторкана... Потішилася і досить — пора вертатися. Не туди, звідки йдеш, а — куди треба йти; там, де не треба, всі вже побували. І ти з ними, аякже — дурне діло не хитре. Спробуй жити розумно. Як саме? А ти спершу спробуй, а потім вже запитуй — мудра знайшлася.

Ще не знайшлася!

Марта взяла з ванної щітку для волосся і пішла до великого дзеркала: перед ним голова порожніла. Як, зрештою, і треба для міста, де живуть очима. З отакими довкола них колесами... Як у мавпи — вона до неї вже дійшла.

V

Міняти п'ятисотку (мілкіших у гаманці не виявилось) заради двох квитків — багато захотіли! Налагодившись іти пішки, Марта про себе відзначила, що надміру ошадливою вона стає лише коли ненадовго багатіє. А так — все залежить од настрою. Трохи оце підпорченому тим, що не вийняла з робочої сумки проїзного, але не настільки, щоб скреготіти од злості зубами. Краще їх виширити. Отак!

Дядечко, який ті зуби побачив (перед тим, підтягнувши живіт, він ще зда- леку пронизував її уявно магнетичним поглядом), сд несподіванки ледве не розвалився: сало кинулось униз, щелепа — вперед, очі — на лоба. Що хотів, те і має — інфаркт з першої зустрічі. Не зараз, то після: любов забувається не скоро...

Не доходячи до пам'ятника Лесі, вона згадала, що забула також і м'ячі — взяла одні ракетки. Проте очікуваної злості це не зродило: два її жовтяки так за сіткою і не знайшлися, через те вона минулого ще раз вирішила пограти певний час чужими. І нині це зробила. Чи зробить — чого присікуєшся?

Сказала це Марта собі, але й не зовсім собі: вона помітила, що новісінька "Вольво", яка повз неї щойно лише змигнула, різко загальмувала і здає поволі назад. Тримаючи курс явно на неї. Вона ніби знічев'я оглянулася: може, позаду є іще хтось із молодих — ні, вона одна. Негарно, ще подумаютъ — повія.

І правильно подумаютъ! Заголилася ледве не до живота і хоче, аби її мали за мамину доньку. Но-но, ти і є мамина, то він тебе має за іншу... Треба з міні кінчати. Так і не почавши. А жаль: чулася, як у дитсадочку, — це ж було зовсім недавно. І все — жодних тобі ілюзій: ні у тебе щодо решти двоногих, ні навпаки.

— Пробачте.

— Пробачаю.

— Ви б не хотіли?..

— Хотіла б.

Бандитського виду (груди наляті оловом, ноги високі, але теж виграють щодень тренованими м'язами) лобуряка здивовано оглянув піжонську свою уніформу (безрукавка з Арізони, штани італійські), глипнув розгублено на неї і... лишився стояти на її дорозі, як стояв.

— Прошу — вислухайте мене...

До Марти лише зараз дійшло, що розмовляють з нею рідною мовою. Це справу, звісно, міняло, але ж... Зрештою, можна й послухати.

— Валяйте.

— Ну навіщо ви так — валяйте? Шерсті під рукою нема, а ви, я так зрозумів, сталева.

— Тоді гніть. Маєте дві хвилини.

— А в машині не можна?

— Ні.

— Шкода. Я її учора тільки оформив. І оце — перший виїзд. Наглянув вас і подумав: от коли б я почувався щасливим.

— Коли?

— З вами у салоні. Нашо вона мені одному?

— А ви, бідний, один. Як перст.

— Звичайно. А хіба не видно?

— За кілометр. — Марта глянула на гонконгську свою штамповку: для тренувань — клас. — Ваш час закінчується. Що іще?

— Нічого. Я сказав правду.

Лобур трішки знічено усміхнувся і разюче змінився: по-перше, років на десять постаршав і... разів у п'ять погарнішав; Марта досі більше слідкувала за тим, хто і як їхню балачку слухає, і лише зараз із стопроцентною впевненістю відчула — перед нею вічний хлопчак. Такі трапляються і на кортах. Цікаво, хто за фахом цей — ті здебільшого десь викладають. У військових академіях, де: забула, куди ходиш?

— А ви хто за фахом?

— Поки ніхто. Вільний художник.

— Вільні всі поспивалися. Грали б уже до кінця.

— Що?

— Роль хорошого хлопця. "Вольво" не за це одержали?

— Ще хвилину додали. Дякую... Забув, про що ви запитували?

— Де працюєте?

— Ніде. Але не спиваюся, а спродуюся. Оце перед вами дача. Не моя, зрозуміло, — батькова.

— Подарував?

— Посмертно. Може, чули (він назвав прізвище досить відомого академіка, ось тільки ботаніка чи мікробіолога, Марта не пригадала). Я його нерідний син.

— Нерідний? Чому?

— Не знаю. По паспорту — рідний, а за метрикою — ні. Той батько мав прізвище Романов.

— Росіянин?

— Не цікавився. — Співрозмовник хвилеподібно спохмурнів, розпогодився і знову перетворився на хлопчака. — Може, все-таки сядете?

— Можливо... Ви часто в електричках їздили?

— Доводилось, а що?

— Там колись співали про сина графа Толстого...

— Це натяк?

— Та ні... Де динамівські корти, знаєте?

— Звичайно. У вас багато часу?

— Майже година.

— Прекрасно. — Неканонізований царський нащадок посадив спершу гостю, потім всівся сам, торкнувся наосліп усіх до одного перемикачів, повторив пошепки їхнє призначення і рушив бульваром Лесі униз. На Хрещатику неофітська напруга з нього потроху спала, і він запропонував:

— Давайте зробимо коло? До Московського мосту, через Воскресенку, Дарницю і знову сюди.

— Як хочете...

Звабливо пухкі й пахучі (схоже — справжня шкіра) сидіння, майже абсолютна тиша і дивовижна плавкість обгонів (господар не терпів їзди за кимось позаду) Марту поступово приручили: вона вже не проти була лишитись у машині надовше, аби натішитися вкрадливою її всеможністю сповна. Але володар вишневобокого цього чуда довший маршрут запропонувати не здогадувався, і вона мовчала теж. Поступово забуваючи про його у салоні

присутність; в голові почала плавати й збиватись у доволі відчутну масу переконаність, що вона зовсім не знає Києва. Про міст ось цей вона чула, але їде ним уперше. А це що за декорації?.. Що не будинок — новий колір, нова конструкція, новий несмак. Чи смак, але не її — будинки, які вона беззастережно любила б, мають бути легкими і білими. Як хмарки... Тут теж вони гарно дивилися б — кругом пісок... А це що? Набережна при каналі... І як чисто. Дивина. І скрізь люди, люди, люди. Сім'ями, дворами, вулицями, де, коли б тут жила, теж когось вітала ще здалеку, любила... Що не вікно — інший світ. А ті, що ним од вулиці одгороджені, — й поготів: кожне — окремий космос, спробуй до нього догукатися. Аби пішла луна... пам'ятаєш — як вранці.

Ну от, завжди так: починаєш думати про одне, а вийде обов'язково на інше. На те сама — знайшла інше!.. І чого воно так влаштовано? Цей теж: хотів іномарки, а тільки купив — згадав про секс-мрію. Не можуть без нашого брата. А, ми — їхнього. Причому — без передиху: зранку цілувалася з одним, бо ніби мусила. А сюди чого сіла? Теж з примусу? Тоді кажи, якого?

А от і ні — не з примусу! Марта (це з нею траплялося останнім часом часто) дивовижно легко повернула і ще раз пережила стан поступового наведення у згоду на що поїздки. І нічого схожого на кокетство чи хтивість там не було — одна довіра... живого до живого. Вона є в кожному. Скільки в метро чи тролейбусі біля неї чоловіків терлося — і нічого; бридилася хіба потім, коли згадувала. А тут і двозначності ніякої не було. Навіть сліду... Як тільки він усміхнувся — його ніби не стало. І її теж. З обох спало все зайве, крім того... з чим можна з'являтися і на небі... Вивільнилась непричетна ні до чого, крім самої себе, доброта. Єдина для всіх — людина і звір її відчувають однаково. Усвідомлюють, правда, одиниці... Цьому не до того: є, яким є, і досить...

— Не скажись...

Марта, ще навіть не зрозумівши, що означала ця репліка, стерпла і забула, як треба дихати. Думати так само: в голові щось тужилося вчепитися в одне бодай слово, але слова всі — пощезали. Як щезла б і вона, якби могла рухатися... Не одразу втямивши те, що говорив зі сміхом водій далі, не зводила з нього очей і слухала — вибору ж не було:

— ...теж батько... Він ще й не те вмів. Скажімо — заважати зосередитись. Принцип той самий: настроїтися і мовчати, як оце я з вами, в унісон, і в момент повного відключення від усього стороннього кинути на підлогу олівець. Все, катастрофа, людина розвалюється. Особливо — мисляча: мислити, казав батько, то ставати початком того, що має вивершення тільки в тобі і — тобою. Щось схоже до положів.

— А ви звідки це все знаєте?

— Трохи від батька, трохи з книжок. Поки не вступив до училища, з його кабінету не вилазив.

— Якого училища?

— Військового. Мав таку необережність — стати моряком. Тепер — за бортом: з тихоокеанського флоту втік, а в свій не беруть — треба чекати.

— А мова звідки?

— Я ж казав. — Водій озирнувся, дивуючись, очевидно, з того, що найцікавіше в його розповіді вона пропустила повз вуха. Потім збавив швидкість, обернувся усім майже корпусом і співчутливо запитав: — Може, був шок?

— А ви й не помітили?

— Знаєте — ні. Вмієте триматися... Вибрав, виходить, саме те, що влучило. Їх взагалі-то небагато...

— Кого?

— Апробованих посилив. Я ж... Пробачте, ви ж не слухали... Мовчання удвох, якщо ти вмієш повністю з нього усунутися, рано чи пізно переходить на тебе. Закон заповнення порожнин. Треба тільки точно вловити, коли це

остаточно відбудеться, і з підходящою інтонацією... стрільнути. Що я вам сказав?

— "Не скажіть".

— А міг: "Ви впевнені?". Або — "Хіба?" — "Вам здалося"... Варіації одного і того ж — незгоди. Бо ж, погодьтеся, ніхто не починає з того, що подумки тебе хвалить. Навіть якщо й хвалить, то не за те, що вартує розголошу.

— Це я зрозуміла.

Марта поставила на голі стегна сумку і пригнулася, щоб зорієнтуватися, куди вони заїхали? Вже біля бабери: можна вернутися додому — вистачить з неї і цієї розваги. Треба ж так попастися... Вона вже готувалася сказати аматору-екстрасенсу, аби взяв уліво і їхав до бульвару Лесі, однак в уяві зродилося тонкостанне хлопчєня, що простукує оце зараз ракеткою шведські свої кросовки і не зводить очей з роздягальні. Щоб, коли вона з'явиться, здригнути і бути дві години для неї всім: тренером, спаринг-партнером, піднощиком м'ячів, а при потребі й санітаром — якщо, не приведи господи, знову підвернеться нога...

Не можна дитя підводити: так її любити, як він, уже не буде ніхто. Крапка. А зветься як чудно: Гордій. Змужніє і це ім'я виправдає. Уже почав — хіба не бачила, як на дітлашино дивиться? А вони ж його (Марта перебрала подумки в'юнків ладнєнських розрядниць, що гасають вздовж сіток з ранку до вечора) заледве не обожнюють. Зате вже її ненавидять! Аж смішно: такі малі і такі мстиві.

І вона на їхньому місці була б не кращою: врода, що не кажи, багато від чого звільняє. Мама он взагалі злитись не вміла. Не те, що я: сідала в цю цяцьку людиною, а вилізу, йде до того, тирою... Тріглю нещасне. Накачалось і думає: справа зроблена, серед решти свого брата не загубиться. Машина теж заради цього куплена — не радянська залізяка, а "Вольво". Експериментатор. Підтєсав би краще ту голову, ніж набивати її нахапаним з батькових книжок: вона, голубчику, в тебе для рїг. І не простих — оленячих. З прирошеннями після кожного походу — чули і ми дєшо про моряцьких подруг. Їм таких тільки дай.

Водій, наче й справді відчуваючи, як недобре про нього думають, кілька разів озирався і навіть поривався щось сказати, однак під кінець робочого дня убїк мосту Пагона машин повзло, трюхикало і мчало, мов саранчі, і він відклав свої виправдовування напотїм. А може, й прохання — очі ж голубили шораз дужчє і дужче, хоч Дніпра давно вже не було видно: їх всмоктала вулиця Грушевського. І викинула до свого початку ще раніше, ніж учорашній тихоокеанець усвідомив: пригода закінчилась. Не з тим, може, фіналом, що задумувався, бо повернувся він до Марти (машина вже притулилася до бордюру неподалік Рєспублїканської бібліотеки) по довгїй, зосередженій на чомусь далекому-далекому, мовчанцї знову старшим за могутню свою спину і набагато од неї добрішим:

— От і все... Ви знову зробили мене киянином: мене тут ніхто, крім батька, не любив.

— А там?

— Там цього не конче й хотїлося... Дякую вам.

Він перегнувся через сидіння і відкрив для Марти дверцї, хоч міг би заради цього вийти. Але Марта навіть не подумала розсердитися; теж подякувала за прогулянку, вилізла на хїдник і метрів двадцять його, власне, й не бачила. До обпїкання повік жалїючи цього, наче ж не обїйденого долею, здорованя, Костю, Гордія, батька (тільки зараз побачила, як він за останні роки зжовк і посивїв). А себе — ненавидячи. За те, що є такою, як є. І буде — удруге ж її не народять...

VI

Це ж треба!..

І під душем, і впродовж витирання Марту на цїй фразї мовби заклїнило — вона її повторювала невідь скїльки разів. Звісно, про себе, бо з неї не спускали очей знахабнілі розрядниць, що були свїдками... навіть не розбереш, чого.

Гордія сьогодні ніби підмінили: чекати її він як завжди, чекав, навіть зарезервував її улюблений, найдавший од стінки корт, де, поки вона розминалася, стояв, не рухаючись. Потім кинув їй через сітку кілька потертих м'ячів і першою ж гарматною подачею дав зрозуміти, що розважатися не збирається: або хай йому відповідають тим самим, або він візьме напарницю іншу; он скільки їх на кортах бігає — як бджіл.

Марта (у неї теж був перший розряд, але після смерті матері вона форму не відновлювала, і тренер махнув на неї рукою), аби не заводитися, спробувала відбутися вкороченими ударами з легенькою підкруткою: хай раз-два смикнется і, може, помирнішає, однак спаринг-партнер рвався у бій, не даючи здебільшого м'ячу навіть приземлитися і посилаючи його назад з силою явно не спортивного походження. І Марта не витримала: та її що — мають тут за новачка, якому, аби знав своє місце, час од часу втирають привселюдно носа? Ти ще під стіл пішки ходив, коли я такі обводки перехоплювала! І ставила отакенну свічу: біжи, якщо встигнеш... Ти глянь — наздогнав. Тоді мчи до сітки. А тепер — назад... іще раз назад: бач, що надумав, — мене розстрілювати! А оцей тобі "сміш" як сподобається? З'їв?..

Помітивши, що довкола корта майже стих перестук м'ячів, вона розлютилась остаточно: скидалося, що ця вистава обіцяна шмаркачкам заздалегідь. Тому, коли Гордій запропонував: "Може, почнемо?.. Два сети?", вона згідливо кивнула: "Давай", — поміняла ракетки (та, що була в руках, при ударах з льоту підозріло глухла) і відійшла за задню лінію — хай починає сильніший.

Він і почав: повідкидав усі до одного старі м'ячі і перший гейм взяв з трьома "ейсами" — вона не встигала навіть поворухнутися. Те саме було і на її подачі: Гордій її відібрав з рахунком 15 х 60. Тільки у п'ятому геймі гра наче пішла: вдалось кілька підрізок, ударів по діагоналі: "кроси" Гордій, правда, наздоганяв, але вона вже стояла біля сітки, повертаючи відбої суперника точнісінько туди, звідки секунду тому він стрімголов кидався до неї. Або вганяючи м'яч у корт прямо перед його носом.

Сет, щоправда, лишився за Гордієм, зате гра пішла вже на рівних, гейм у гейм, з неминучим, здавалося, тайм-брейком, однак в одинадцятому й дванадцятому геймах хлопчина знову перетворився на мужа. Жорстокого й безпомильного — не дав їй навіть на власній подачі побавитись у "більше-менше", чим шмаркатих своїх вболівальниць довів до щасливого сказу. Найголосніше верещала (навіть, чортяка, свистіла) одна з них, схожа із загнутими уверх своїми косичками на чайник, що кипів без утаву. Напочатку другого сета Марта враз пригадала, де це дівча нещодавно бачила — на Лесі, коли сідала у "Вольво" і глипнула за давньою звичкою убік, аби відкорегувати чий-небудь не в міру здогадливий погляд.

І хто б міг подумати, що це бісеня (пригадалося, що й при розмові з несподіваним переймачем воно трималося неподалік) усе Гордієві розкаже? А той так знелюдиться! Ніби й справді має на неї якесь право. Завбільшки з присмачену кількома перемогами на цьому вигоні гордість, яка навіть її, що цю гордість устократила б, має за ніщо. Головне, бач, він, його злість, ревності. Утім, хіба це ревності? Примітивна чоловіча пиха та й усе: ревнують серцем...

А здався таким чемним, тендітним, чуйним. Марта, чиї руки навмисне зволікали з просушкою зіжмаканим рушником спини та ледь притомлених грудей (розрядниці хижо слідували за нею і досі), кинула рушник на зогнуту геть лаву і, трішки повагавшись, на неї присіла — одягатись і йти на вулицю ще не хотілось. Хай втишитись трохи середина і проясниться розум, скаламучений образою бог знає на кого. Це вже не вперше вона отак раниться — усім єством, глибоко переконаним, що його коли не люблять, то беруть хоча б до уваги. А виявляється — тільки тягнуть до себе, аби привласнити. Та й не саме єство, а... хто що може. Цей хлопчина (ставити його поруч з Костею

вона ніколи не збиралася) вхопивсь за найсокровенніший душевний її відросток — віру у сяке-таке, але лицарство, що прижилося у ній від протилежного — після постійно чутих у школі кпинів над тими з однолітків, що були від природи шляхетнішими, більше від інших читали, більше бачили. Звісно — назад: попереду видно лише самого себе...

Звівши докупити коліна, аби трішки поменшати, вона заходилася перебирати останні з душевних мордобойів. Хоча б отой — на сходах до хрещатівського переходу, де пару тижнів тому їй заманулося підійти до не набагато од неї старшого жебрака, що правою рукою стискав ціпок, а лівою невміло хрестився, і на годину-другу звільнити його од силуваних цих принижень. Для цього, гадалося, вистачить зекономлених цілодобовим голодуванням п'ятиста купонів. Помітивши, що вона завертає до нього, жебрак улесливо стріпонувся, замахав перед носом абияк стуленими пальцями, куди її купюру немовби всмоктало, а потім...

Марта знову спалахнула, згадавши, як стояла і шукала в очах аматора-каліки вячньої радості: вартість подачки той занотував, бо почав хреститися іще метушливіше. Чомусь вдаряючи її шораз сильніше по плечі, поки вона не втямила, що її проганяють — зверху з'являлися усе нові й нові перехожі, і хтось із них міг би простягнути ще троячку чи й більше. А п'ятсот — то вже було і загуло.

Аби не одержати стусана справжнього, вона одсахнулася од каліки і помчала стрімголов униз, отямившись аж біля Головної, де ледве не наступила на чоловіка, що не мав ніг зовсім. І теж тягнув руки до неї, аби повторити те саме: взяти, що дають, і про неї забути.

Поза добром добра не існує — це Марті тоді саянуло уперше, і вона вперше злякалася світу, яким той є не в думках, а в людях. Однаково безсердечних, що з грішми, що без них; винятки це тільки підкреслюють — хіба живіт і його потреби кого-небудь дивують? А доброті дивуються шораз. І відпихають її чимскоріш від очей, аби не заважала жити, як живе більшість — горнучи усе під себе... Золото теж іде на гроші — чим тут перейматися; вставай, дівко, і звідси зникай — хіба не бачиш, що зайва і тут... Вони люблять Гордія, бо не мають більше кого — це ж батьки їх загнали за ці грати. Марта простукала вказівним пальцем сітку ракетки, що бараклила, спрямила жилку у центрі і зачохлила свої "Вільсони" до кращих часів. Чи інших кортів — час покаже...

На виході її хтось, здається, гукнув, але вона не оглянулася, пірнула за стіну захисної посадки, як у воду. З бажанням зникнути отак назовсім. Лишивши по собі один зір. Як у сні, коли там літаєш: усе бачиш, усьому чудуєшся, але — не до сліз. Та й за чим плакати, коли над усім вивисшена? Це тут, де по тобі товчуться, до чогось силують, пропонують шораз новий вибір, а за ним — довічне ярмо, — од сліз можна захлинутися. Ось і зараз, якби була вдома, перепливала б з кімнати в кімнату брасом.

Уявивши, як це виглядало б насправді, Марта всміхнулася і надала ходи: веранда, де вона любила їсти морозиво, за годину зачиналася, щоб стати на вечір забігайлівкою для початкуючих повій і різного зброду, який кого тільки не мавпне. Навіть голубих. А може, там і є збіговисько голубих? Бр-р-р...

— Ти де так женешся? Ледве наздогнала...

Вже нахилившись, аби дременуги курсом на книжкові розкладки з того боку Грушевського, Марта схитнулася од раптового стриму і вчепилася у Христину, чії пруди під широченним жабо ходили ходором.

— А ти де взялася?

— Мала справу в Президії.

— До мене не заглядала?

— Чого? Я ж знала, де ти. — Христина глибоко вдихнула, затримала скільки могла повітря, і повільно його випустила, змусивши міліціонера, що ласо на неї поглядав, поменшати чи не удвоє — так, бідака, перейнявся цією вправою спідничаних йогоїв.

— Кінчай дуріти. То ти гукала?

— Я. — Торс подруги знову поліз угору й вперед.

— Кажу — перестань! Найшла кого розважати. Побігли!
— А він тут нашо? Бачиш — рух перекритий... Хай дивиться. Може, махне здуру палкою і когось з них зупинить. Уявляєш — самого президента!
— Він сам би свій броньовик зупинив, якби тебе наглянув.
— Наш? Ніколи! Клінтон — той зміг би. Пам'ятаєш його з саксофоном? Чувак шо треба...

Тих кільки хвилин, коли повз них пролітали машини з невідь чиею делегацією (Марта газет не терпіла, читала їх лише на роботі і — з конкретного наказу), дівчата стояли непорушно і мовчки. Абсолютно байдужі до людей за летючими вікнами, на яких надивилися вже досхочу. Інша річ — самі ті люди: Марті здалось, що й зараз чиясь плямиста мармиза з крайньої "Волги" од них не одривається. Скрутить дядечко шию. Видно, байстрюк з держбезпеки. Або хтось із знайомих. Ще маминих чи батькових... Служать і більше ж не вміють нічого. Міняють хіба квартири. Поки з останньої не наженуть у першу. Татуньо — той спритніший: що встиг — вхопив, і шукай вітра в полі...

— Ти не спішиш нікуди?

— Ні. А шо?

— Є розвага.

Христина сказала це ніби й весело, але з ноткою ледь вловимої непевності. Марту (вони йшли вже Хрещатиком) це здивувало, і вона заступила подрузі шлях, аби її зупинити і роздивитися. Наче така, як завжди: надміру гарна, надміру висока, надміру мощна, засмаги теж десь встигла набратися.

— Чого витріщилася?

— Давно не бачила. Сип.

— Зараз... Ти куди йшла?

— На льоди.

— Підходить... Мене, — Христина зробила довгу паузу, впродовж якої вони сліпо шукали місця, де їх не штовхали б, — нині закадрили.

— Хто? — Цим словом вони обходилися при розмові про контужених столицею провінціалів.

— Знайшовся один... Твій, видно, земляк.

— Приїжджий?

— Та ні — з тутешніх. А товариш — так, з візитом.

— Товариш, треба розуміти, для мене?

— Не обов'язково. — Христина втягнула живіт і поправила ледь настовбурчену блузку. — Може, я помиляюся, але щось у ньому є.

— У кому? Товаришеві?

— Дався він тобі... Не про нього ж мова. Можеш, зрештою, не йти.

— Куди?

— У Пасаж. У тролейбусі мені скомандували бути там... О, вже й часу немає! То йдеш, чи ні?

— Звичайно. Хоч подивлюся, хто тебе так збаламутив? Вищий за тебе?

— Не пам'ятаю. Здається, ні: стояв очі в очі.

— А очі які? — Вони вже ледве не бігли, бо годинник на Профраді кінчав бити сьому.

— Теж не роздивилася... Може, і його не впізнаю.

— За це не переживай. Сам підійде... Онде часом не він?

— Де?

Христина запитала про це так наполохано, що й Мартине серце налякано сіпонулося.

— Під тентом?

— Він.

Хлопець, що височів біля входу у кав'ярню, вийняв руки з кишень ще біліших, ніж Христинина блузка, штанів, але убік Хрещатика навіть не глянув — продовжував озирати вітрини навпроти.

— А де ж товариш?

— А я звідки знаю?

Христина виглядала вже абсолютно спокійною, включивши у роботу (вони вчилися цьому увесь випускний рік) кожну клітину підспідничних своїх розкошів. Марта, навпаки, ступала вільно і широко, проте почувалася напруженою теж. Чому — не змогла б пояснити толком ні та, ні та; вони перевели дух лише за крок од привіздця призабутих цих переживань, помітивши, як подригує на дитинно довгій його шії ледь означений борлак — виходить, їх зауважили! Але не повернулися, поки не почули:

— Привіт.

— Привіт.

— А Павло де?

— Там. — Хлопець кивнув свіжопідстриженим йоржиком на розчахнуті двері незвично тихої зали. Христина намірилась у темний той розчах пірнути, однак її зупинили. З легеньким шоком для Марти, бо друга хлопцева рука опинилась і на її талії:

— В мене прохання.

— Яке?

Христина руку, що вляглася на її стегні, незворушно зняла і, видно було по всьому, анітрохи не образилась. Марта ж вагу кожного наступного слова хлопця відчувала на дотик. Знервовано пекучий, наче йшлося бог зна про які важливі речі.

— Павло мій друг.

— То й що?

— Дитинства. Я ріс у баби.

— Вона он теж, — Христина звільнила з полону і наструнчено напружене стегно подруги, — росла... І бач яка виросла? Що далі?

— Він мій гість.

— А ми?

— Киянки.

— Он ти про що! — На цей раз доторк до хлопця був незмірно ласкавіший. — Не переживай: ми — з простих.

Христина схитнула всією спідницею і погливля углиб кав'ярні, аби переконати у цьому приїжджого, що ждав їхню процесію у найдальшому кутку; там Марта назвала нарешті себе і почула ім'я ініціатора цієї забави — Антін.

Павло, судячи з роси на скронях, лобі і довкола губ, добряче уже випив, але усміхався так лагідно, що дівчата незчулися, як дали згоду закропитися теж. Вкоськуючи недовірливу пильність Антона (тому здалось підозрілим, що обидві не курять, коньяк забракували, а лікер тільки злизують з язиків) тим, що теревенили про що завгодно: футбол, барахолку, курс долара, пляжі. А на запитання, що путнього йде в театрах (хлопці приїхали з села разом), знизували дружньо плечима: які до біса театри про виставі власній, де одна з них — абітурієнтка Інфізу, а Христина — стюардеса. На Антонове: "Не може бути! У тебе ж вага!.." — прозвучало дуже й дуже переконливе:

— А я літаю в "Боїнгах". Пойняв?..

VII

Дякую тобі, Господи! І прости мене. Я, здається...

— Вона ще й сумнівається! Напилася, як...

— Хто? Я не пила. Хіба трішки.

— То чого розчервонілася?

— Бо смішно.

— Знайшли з кого сміятися. З чужої дитини...

— А вона в нас хто — хіба не дитина?

Марта радісно стрепенулася, вгледівши за суворим бабиним надбрів'ям мамине сяйво, що хиталося у дзеркалі вбиральні разом з її очима, шойно одмитими від решток тіней. Навести їх підбила Христина, коли хлопці пішли на перекур. А після того почалося: Павло заснув раз, другий. Світячи на догукування до нього зубами так, що їх можна було б перерахувати. І, водночас, щасливо схропуючи. Антін після кожного такого схропу давав знак замовкнути і тихо-тихо запитував:

— Павле, скільки вип'єш?

— Сто.

І випивав. Одразу пробуджуючись, аби через хвилин десять під немилосердний регіт дівчат усе повторилося знову: усмішка, схроп, ковток і повне отверезіння, впродовж якого він навіть дещо про себе розповів — де і ким працює, яку має на роботі платню, а дома — господарку. Виявляється — чималу: "Запорожець" і вантажівку, крольчатник, басейн з нутріями. І це при тому, що справляється з обов'язками дорожнього майстра. Після технікуму. Але якого — дівчата так і не розібрали.

Потерпаючи, аби з друга не кепкували, Антін підпер його також своїм авторитетом — п'ятикурсника будівельного інституту, який, може, якщо захоче, стати архітектором, а ні — інженером: цих вакансій по Києву повно. Крім того, він ще й непоганий муляр. Батько з матір'ю теж. І сестри — обидві позаробляли вже окремі квартири.

— З чоловіками.

— Старша. А молодша — гостинку.

— На скільки ж вона молодша?

— На рік... Ви що — не вірите?

— Ти що! Звичайно, віримо!

— А чого смієтесь?

— Бо весело... Павло подобається.

— А я?

— І ти.

— Павло — мій друг. Ще з-під столу. Пасти разом гонили.

— Ти ж київський.

— Літом — ні. Ніколи!.. Шампанське будете?

— А ти?

— Я вас питаю. Ми з Павлом шипучки не п'єм.

— Добра шипучка. За десять тисяч.

— А вам що до того?.. Вибачаюсь... Брежете ви всьо. Ой брежете!..

— Що саме?

— Всьо! Але дівки класні! Я таких ще не мав.

— Як то не мав!

— Цс-с... Не чіпляйся. Не мав і всьо. Не знайомий.

— Так ми ж знайомилися.

— Я кажу, не... Ну ти розумієш... А ти справді гарна. Ти теж, але не така: я люблю повних.

— І багато їх у тебе було?

— Жодної. Але — люблю!

— Марта гарніша. Глянь, які в неї ноги.

— Дивився. І на твої теж. Ти крепша.

— А ще що скажеш.

— Нічого... Па-а-а-в-ле-е... Скільки-о...

— Фу! Ну як — змилося? — З кабінки поруч вискочила бездоганно, як і за дня, устаткована в службову свою уніформу Христина.

— Ніби.

Марта одійшла від дзеркала і оглянула здалеку також і себе: не така вже й вона поруч з Христиною мілка. Особливо — в міні, про яке чисто забула. Пора з центру втікати.

— Зловимо таксі?

— Для чого?

Марта знову, як і при зустрічі, здивувалася з Христининого голосу, що мав мовби очі і прозирав у те, чим, власне, й печалитись не слід, і все ж...

— Як хочеш...

Подруга пішла сходами вверх наче упевнено й швидко, проте тіло її вже було не тим, що допіру — не бавилось у магічно знадливу силу, яка з нього геть вийшла. Чи розполовинилась, бо на вулиці в обтягнутих шовком стегнах знову заходив вітер. Спрямований до куняючого на підмурку Антона, що теж стрепенувся, підхопив за лікоть Павла, пішов їм назустріч.

Посеред майдану, що слугував якомусь міністерству і центральній міській вбиральні водночас, молодь зустрілася, аби попроситися остаточно: хлопцям треба було в метро і на Троєшину, а дівчатам — на 62-й автобус. Зовсім у різні боки. Хоч...

Старанно промиті Мартині очі враз пекуче осліпли. А коли прозріли — вона знала цьому причину. Як і те, чому Христина завела мову про таксі. Щоб їхати до неї і там вечірку продовжити. Або й не вечірку, а життя, яке нашоє та їх з Антоном зіштовхнуло. І не хоче розводити: бач, як міцно тримає він в обіймах сонного друга, а сам дивиться...

Ні, то Христина!..

Та ні — він...

Власне, обоє не зводять з неї невідь чим керованих очей, що чекають рішення долі того, що не є вже ними порізно. Як же це у дорослих зоветься?.. Була б поруч баба чи мама — запитала. А так треба знайти самій. Слово. Одне-єдине, у яким — все.

Може — любов?..

Але ж хіба вона так починається?

А з чого ти взяла, що вона починається і закінчується? Ти ж її відчуваєш. Ні до кого і — всіх. А до цих двох — найбільше. Бо у них її ще нема. Але — буде: ти ж для того й народжена, щоб розуміти і бачити це першою.

А чого ж тоді у мене все не так?

Бо ти...

— Марто!

— Зараз, я перебираю.

— Що?

— Чим краше їхати.

— У нас...

— ...у вас все буде гаразд. Це ти хотів сказати? Я теж так вважаю.

Марта вгледіла напроти Головопшти вогник вільного таксі і помчала його перехоплювати, прикидаючи, чим нагодую таку ораву завтра. Або й нині — скільки вже там? А, скільки є, стільки є — ранком все рівно всіх вимете. І — на роботу: досить байдки бити.

— От-от...

Хто це сказав, вона не розчула. Може — баба, може — мама, а може, й вона сама? Пора жити своїм розумом. То душа хай тримається коло них. Поки...

Закінчити думку не дали таксівки. Аж три, що кинулись до неї через усі смуги. І розчаровано, коли з'явилась решта товариства, вильнули назад на середину бруківки. А та, що її Марта примітила здалеку, продовжувала поволі наблизитися. І голубе світло на червоне не міняла.

Спасибі дню хоч за це. То вимагав щораз чогось від неї, а тут — дає... Поїздки нічним Хрещатиком...

— А вдень ти чим їхала?

— Не чим, а ким! Січеш різницю?

— Я тобі посічу! Довчилася.

— То вона, мамо, жартує.

— Та виджу, шо жартує — не сліпа...

Марта нахилила уперед спортивну торбу (шоферові уперті в бардачок її коліна явно заважали) і стала чекати з'яви шатра Бесарабки. Щоб повернути наліво — через автовокзал удвічі довше. Та й дорожче, а шо — треба на чомусь і зекономити!

У відхилене навстріч рухові бокове віконце влетів і вдарив її по губах вітерець. Щоб не насміхалася. З кого — вони знали. І помчали далі...

26. V. — 7. УІІІ. 1993.
Київ — Ірпінь — Київ

Максим СТРИХА

ВІРШІ

ТРИ СОНЕТИ НА ІСТОРІОСОФІЧНУ ТЕМУ З КОМЕНТАРЕМ

I. ТЕЗА

*Не віковічна готика склепінь, —
лишень бароко пишне і вразливе.
Асортимент його — вишні та сливи,
ставок, левада, пасіка, курінь.*

*Вони родили в душах тільки лінь,
життя неспішине й богобоязливе,
пісенні солов'їні переливи
й оспалість у десятках поколінь.*

*Ми зроджені бароком. Наші вдачі
ще від колиски робляться ледачі
на боротьбу й державотворчий чин.*

*Наослін, тупо, раз у раз без тями
мазен і кравчуків кладе до ями
полтавський незнищенний міщанин.*

II. АНТИТЕЗА

*Народжений в бараці, за Кучму'
віддавши голос, мав би за мороку
полтавець наш читати про бароко,
як щось таке й потрапило б йому.*

*І він правий: що може дати уму
річ, недоступна шлункові, чи оку?
(Як стиль, бароко не здолало строку,
в якому звів соцреалізм тюрму).*

*Отож, хоч як звабливо креслить тези
печальної вкраїнської генези,
милуючись убожеством своїм,*

*проте слова, освячені віками,
на кшталт "барок" та "готик", ні при чім:
зродились ми великими совками.*

III. ЗАМІСТЬ СИНТЕЗУ

*Аби завершити синтезом сюжет
(з бароком, звісно, зовсім не з Кучмою, —
із ним, на жаль, складніше, хоч тюрмою
не ризикує начебто поет);*

*здобудуся на третій ще сонет,
аби перепросити, бо герою
двох перших під полтавською горою
призначив жити випадковий сплет*

*обставин. Перша — це голосування
таки за Кучму. Друга і остання —
історія Мазени і Петра.*

*А втім, полтавець у моєму вірші, —
діагноз, аніскілецьки не гірший,
ніж харківець чи мешканець Дніпра*.*

16 липня 1994 року

ОПТИМІСТИЧНИЙ СОНЕТ

*Десна, яка повз тебе котить води,
ці вогнище, байдарка і намет, —
не лиш чергові з випадкових мет,
що позначають денні переходи;*

*і не банальна втеча до природи,
коли, на тиждень вирвавшись з лабет
життя міського, мов анахорет,
шукати марно сам до себе броди.*

*Ні, лиш як річковий проріже шир
з баржею раз на день старий буксир,
збагнеш нарешті, чом сюди ішов ти:*

*мов знак єднання Полтви** і Десни,
на щоглі мають пранор синьо-жовтий
і капітанські випрані штани.*

*"Дніпр" вжито тут не як народну назву найбільшої річки України, а як самоназву, дану городянами великому індустріальному містові, розташованому на згаданій вище річці Дніпр (також Катеринослав, Січеслав, Дніпропетровськ). — М. С.

** Полтва — літописна річка, на берегах якої відбулося багато визначних подій нашої історії; протікає в колекторах під центром Львова. — М. С.

ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

ПЕКЛО

ПІСНЯ ПЕРША

Здолавши півиляху життя земного, я раптом опинився в темній хащі, бо втратив правоту путі прямого.	3
О, як повім про ті місця пронащі, — бо дебр така постала непроглядна, що й згадку страх не полиша нізащо!	6
Страшніші од неї смерть лише всевладна; але й добро там довелося стріти, тому про все я оповім докладно.	9
Не знаю, як прийшов під темні віти, бо ж був я наче сонний під ту пору, коли припало путь прямий згубити.	12
І ось коли дійшов я вже під гору, яка викінчувала ту долину, що серцю стільки завдала розору,	15
то глянув над собою — там вершину уже торкнуло відблиском світило, що кожну опромінює стежину.	18
Тоді тривога трохи відступила від серця, що зазнало тої ночі такої муки, що й сказати несила.	21
Немов плавець, що зморено крекоче, на берег ставши із морської хлані, і знов у згубний вир звертає очі,	24
так і душа моя, ще в хвилюванні, однак тоді оглянути схотіла стежини, для живих неподоланні.	27
Натомлене спочило трохи тіло і рушив далі схилом я пустельним, на землю тиснучи стопою сміло.	30
Та як під гору йшов тим пасмом скельним, прудка пантера, шкурою ілямиста, шлях перетнула плутанням ретельним,	33
і заступила овиди всі чисто, метляючи весь час поперед зором, що далі вже іти не мав я хисту.	36
Та ранній ранок променем бадьорим і сонце, що з'єдналося з зірками, неначе перше перед світотвором,	39

коли любов божиста здвигла нами, і люба та пора, і час ласкавий мене тоді вернули знов до тьми	42
надією, що згине звір пістрявий; але ще дужчим я страхом знітився при вигляді левиної постави.	45
Той лев до мене просто підступився, голодний, в лютості роззявив пащу, і окіл весь від рику затрусився.	48
А з ним — вовчиха, схудла й негодяща, за всіх на світі змучена жагою, вона вже багатьох звела нінащо;	51
такою видалась мені жахною, такого завдала страху очами, що я зневірився зійти горою.	54
Мов той, що все життя громадив крами, та, їх втерявши під лиху годину, зітхає й журиться всіма думками,	57
так я, тим звіром гнаний у долину, поволі відступав з гірської кручі туди, де промінь сонця мовкне й гине.	60
І майже я на діл зійшов дрімучий, коли з'явився хтось переді мною, від довгого мовчання мов хрипучий.	63
Уздівши, як ішов він глушиною, "О зглянься!" — я гукнув до сеї тіні, — "хоч ким ти є: людиною, маною".	66
А він: "Я був людиною, хоч нині не є вже. З Мантуї і батько й мати, в Ломбардії місця мої родинні.	69
Під Юлієм родивсь, та в пізні дати; за Августа благого в Римі жив я, богів облудних мусив шанувати.	72
Поет був, оспівав без марнослів'я із Трої путь Анхізового сина, коли спіткало Іліон страхів'я.	75
Але навіщо знов ідеш в долину? Чому не прагнеш на вершину милу, що в ній — утіхи кожної причина?"	78
"То ти — Вергілій, мови повносила криниця, що потік живить широкий?" — його я запитав зніяковіло.	81
"Поетів інших світоче високий, навчання довге і любов правдива збагнуть дали твоїх томів уроки.	84
Ти — мій учитель, розуму пожива; від тебе тільки я дістав у спадок той добрий стиль, що хвалять шанобливо.	87
Та бачиш: звір тіснить мене в розпадок; врятуй мене, о муже благостині, бо жили всі дрижать від тих нападок!"	90
"Ти іншу путь обрати маєш нині", — він рік мені, мої уздрівши сльози, — "як вийти хочеш з гиблої пустині:	93

вовчиха, що через її погрози кричиш ти, всіх тут, стрінувши, вбиває, так що ніхто живий пройти не в змозі;	96
її натура дика й зла без краю і робиться вона ще голодніша потому, як поживу пожирає.	99
Багато парувалось передніше із нею звірів, і ще більше буде, та Хорт однак їй смерть завдасть пізніше.	102
Не з ґрунту чи фальшивої полуди, але з любові, мудрості й чесноти між Фельтро й Фельтро запанує всюди.	105
Італію він визволить з тісноти, звершивши времті те, за що Камілла, Тур, Ніз та Евріал померли доти.	108
Вовчиху всюди знатиме він сміло, аж поки в пекло зажене нечисту, ізвідки заздрість перш її зродила.	111
А нині вдвох рушаймо бадьористо, як проводир твій, за далекі пруги я поведу тебе у вічне місто:	114
почуєш, як кричать з відчаю й туги ті душі, що, караючись віддавна, даремно смерть до себе кличуть вдруге;	117
і тих уздриш, кого щоднини справно огонь пече, але вони веселі, бо їх блаженства жде оселя славна.	120
Коли ж і в тій схотів би йти оселі, достойніша душа тебе вестиме; а я лишиться мушу в цій пустелі;	123
бо володар над небесами тими ані порушників його закону не прийме, ані тих, що йтимуть з ними.	126
Ніде його можуть не зна кордону; а там його твердиня й трон високий: блаженні, що допущені до трону!"	129
А я на те: "Поете гостроокий, в ім'я Творця, якого ти не відав, веди мене туди без проволоки,	132
щоб долучився я скорботних видив і брами доступивсь Петра святого, побачивши усе, що ти повідав".	135
Він рушив уперед, я ж позад нього.	

ПІСНЯ ТРЕТЯ

КРІЗЬ МЕНЕ ВХОДЯТЬ ДО ОСЕЛЬ БОЛІННЯ, КРІЗЬ МЕНЕ ВХОДЯТЬ ДО ПЛАЧІВ БЕЗ ЛІКУ, КРІЗЬ МЕНЕ ВХОДЯТЬ ЗГИБЛІ ПОКОЛІННЯ.	3
ТВОРЕЦЬ МІЙ ПРАВДУ СТВЕРДИВ ПРЕВЕЛИКУ: МЕНЕ З МОГУТТЯМ БОЖИМ ПОРОДИЛИ ПРЕМУДРІСТЬ І ЛЮБОВ, ШО Є ОДВІКУ	6

НЕМА ДАВНІШОЇ ВІД МЕНЕ СИЛИ, КРІМ ВІЧНОЇ, І Я ДОВІКУ БУДУ. НАДІЇ ЗБАВТЕСЬ, ЯК СЮДИ СТУПИЛИ.	9
Вінчали чорні літери споруду над брамою, і рік я у ваганні: "Учителю, страшину в них зрю осуду".	12
А він, у невності неподоланній: "Тут сумніви ти маєш залишити; хай тут сконає пострах лихоманний.	15
Сповідненої вже дійшов межі ти, побачивши покоління ті пропалі, які не вміли блага розуміти".	18
Стис руку він мою своєю далі, мене лицем веселим підбадьорив, і ми вступили до осель печалі.	21
Там зойків, стогонів, ридань, докорів була беззоряна темнота повна, і я з жалю плачем не раз їм вторив.	24
У різних мовах туга невгамовна, слова скорботи, викрики скажені і скарга, то хрипка, то дзвінкомовна	27
в безладному поєднувались трені, у вирі крутячись посеред змроку, — так вихор мчить піщини незліченні.	30
Вселяло жах те, що відкрилось оку, і мовив я: "Учителю, скажи ти, хто муку терпить тут таку жорстоку?"	33
А він мені: "То мучаться синкліти мізерних душ, що ні ганьби, ні слави не здобулися на землі зажити.	36
Укупі з янголами їхні лави, із тими, що ні з Богом, ані проти в борні були, а дбали власні справи.	39
Не прийняло їх небо на висоти, і пекла глиб ізрікся їх так само, бо забагато шани для дрібноти".	42
А я: "Учителю, чому нестямя така в кружінні сеї круговерті?" І відповів він: "Я промовлю прямо.	45
Вони не мають сподівання смерті, життя ж сліпе такі їм крають жалі, що згинуть раді, мукою роздерті.	48
Про них забули в світі позосталі, гидують співчуття й прощення ними; та годі вже про них: поглянь — і далі".	51
І, глянувши, побачив я гониме по колу дужим вихором знамено, а слідом тими ж стежками кружними	54
неслися юрми люду, — достеменно тому не міг поняти перше віри, що смерті здобич аж така численна.	57
Я декого пізнав у тому вирі, і серед них того, хто полохливо зміняв величний чин на вчинки хирі.	60

<i>І зрозумів: то мучаться жахливо ті, від яких і Божя, й вража сили обоє відцуралися гідливо.</i>	63
<i>Юрму нагу людей, що полишили життя, й не живши, злющі гедзі й оси там безнастанно раз у раз жалили.</i>	66
<i>Їм заливали вид криваві роси і кров стікала вкупі зі сльозами на харч для хробаків під ноги босі.</i>	69
<i>Тут, їм поглянувши над головами, я вздрів широку річку й люд над нею; "Учителю", — спитав я, — "хто гуртами ті душі позбирав над течією і спонукає їх до переправи, юрмою підганяючи всією?"</i>	72 75
<i>А він мені: "Дізнаєшся, їй-право, коли невдовзі вийдемо з тобою над Ахеронові смутні заплави".</i>	78
<i>Зніяковівши з відповіді тої, в мовчанні долі опустивши очі, я рушив до заплави річкової.</i>	81
<i>І ось дивлюсь: до нас підплисти хоче човном старезний дід сивобородий, гукаючи: "Біда вам, поторочі!"</i>	84
<i>Забудьте небо, в ці вступивши води: я вас перевезу на другий берег до вічного вогню та за холоди.</i>	87
<i>А ти, душе жива, кинь їхній шерех, обходь юрму померлих стороною". Та бачачи, що я на те — ні шерех,</i>	90
<i>ще проказав: "Не грайся із бідою; десь лешиого човна шужай, а поки не пхайсь між тих, що стали над водою".</i>	93
<i>А мій привідця: "Дай, Хароне, спокій: ми тут за волею Того, хто може воліти, тож покинь свої наскоки".</i>	96
<i>Збагнув Харон: перечити негоже, і бородою перестав трусити, хоч очі далі зиркали вороже.</i>	99
<i>Але ті душі, голі й хоровиті, зачувши річ його, зубами з ляку заклацали і стали голосити,</i>	102
<i>Кленучи Бога й рід людський всіляко, своїх батьків, і сім'я, й місце, й днину свого зачаття, і дитину всяку.</i>	105
<i>А далі всі, ридаючи, в долину спустилися до берега лихого, який жде кожного, хто Бога кине.</i>	108
<i>Харон-біс блиском зору вогняного і окриками їх зганяв до човна, веслом б'ючи щоразу забарного.</i>	111
<i>Як жовта шата восени безмовно один по одному листки скидає, аж поки не віддасть землі все сповна,</i>	114

зліталось до берегового краю
 Адама сім'я зле один по однім,
 неначе на манок пташина згряя. 117
 Та перш ніж ми потоком темноводним
 свій вивершили шлях на другім боці,
 нові були над берегом відходним. 120
 "Мій сину", — вчитель мав мене на оці, —
 "оті, що в гніві Божому вмирають,
 з усіх країв зійшлись на цій толоці 123
 і річку перетнути поспішають:
 небесне підгання їх правосуддя,
 тому вони в страху часу не гають. 126
 Не з доброчесних душ це велелюддя;
 тож розумієш, чом Харон лютівся,
 звідкіль його усе те словоблуддя". 129
 Замок він щойно, й край весь затрусився
 так дуже, що й тепер, про те згадавши,
 я весь холодним потом заросився. 132
 Враз буря налетіла, шум здійнявши,
 і з неї спалах блискавки хвостатий
 чуття згасив мені, немов назавше; 135
 і впав я долі, наче сном підтятий.

ПІСНЯ П'ЯТА

Так з першого зійшли ми в коло друге,
 хоч менше розміром, зате повніше
 і мук гірких, і тяжчих зойків туги. 3
 Мінос жахний на всіх там люттю дише,
 і, зваживши прибулого провину,
 належну кару кожному рознише. 6
 Коли побачить тінь недоброчинну
 перед собою, то про все питає
 і, знаючи на кожен гріх причину, 9
 їй певне місце в неклі призначає;
 і скільки раз крутне хвостом круг стану,
 на стільки ступнів долі та спадає. 12
 Чергою йдуть до нього безнастанно,
 і кожен присуд вислуха від нього,
 а вислухавши, у безодню кане. 15
 "Пощо ідеи до селища смутного?" —
 на час роботу кинувши, промовив
 Мінос до мене, позирнувши строго. — 18
 "Хто увійти сюди тебе вготовив?
 Та не вповай на те, що вхід широкий!"
 А мій привідця: "Ти б не лихословив. 21
 Призначено нам спрямувати кроки
 сюди за волею Того, хто може
 воліти, тож покинь свої наскоки". 24
 І став я дослухатись насторожі
 до болісних ридань, бо ми ступили
 там, де плачі гіркі й неперехожі. 27

<i>Вже промені там жодні не світили і все, мов море буряне, стогнало, в час, як вітри зударились щосили.</i>	30
<i>Бо вихором пекельним вічно знало і шарпало там душі, взяті млою; шпурляло їх, несло й перекидало.</i>	33
<i>Й тортурою намучені презлою, кричали, скреготали всі й тужили, на правду Божу сходячи хулою.</i>	36
<i>І зрозумів я: мужу там терпіли ті, що піддавшись на хотіння плоті, спокусі грішній розум підкорили.</i>	39
<i>Немов шапки, що крізь осінні сльоти на крилах лунуть хмарою густою, так мчали душі злі в круговороті</i>	42
<i>звідтіль, звідсіль, зусюди темнотою; і жодна їх надія не втішала хоч на передих від торттури тої.</i>	45
<i>Мов журавлина зграя нездужала у довгому ключі курличе тужно, так і вони жалілися немало,</i>	48
<i>ці тіні, вітром несені навкругно; і я спитав: "Учителю, то хто там у вирі чорнім скаржиться натужно?"</i>	51
<i>"Найперша з тих, кого побачиш згодом", — оповідає вчитель став тривало, — "була владарка багатьом народам.</i>	54
<i>У гріх розкошів так вона запала, що там усі блудить були повинні, аби ганьба її не плямувала.</i>	57
<i>То їй, Семіраміді, як дружині, у спадок землю Нін лишив розлогу, де вже султан володарює нині.</i>	60
<i>А та — сама дійшла загину злого з любові, тим зганьбивши тлін Сіхей; ось — Клеопатра, що грішила много.</i>	63
<i>А там — Гелена, що було від неї багато лиха, там — Ахілл звитяжний, що згинув сам від пристрасті своєї.</i>	66
<i>Парис, Трістан..." І здвиг весь неосяжний побачив і пізнав я, що їм віку утнув любові племін нерозважний.</i>	69
<i>І поки вчитель називав без ліку мужів та пань, в часи минулі знаних, я вчув у серці тугу превелику.</i>	72
<i>І так почав: "З усіх речей жаданих одну вволи: я знати хочу все-бо про двох отих, укуні вітром гнаних".</i>	75
<i>А він мені: "Лишень заждати треба, як будуть ближче, й іменем любові поклич — то й говоритимуть до тебе".</i>	78
<i>І щойно повів їх по тій розмові до нас привіяв, рік я: "Нещасливі, як можете, озвітеся у слові!"</i>	81

Як голубків притулок зве манливий, до любого жнізда наперегони тоді несуть їх крила лопотливі;	84
так двійко те від почту круг Дідони полинуло до нас крізь темінь млаву, прибути спішаючи на поклик оний.	87
"О душе милосердна і ласкава, що опустилась крізь туманні змроки до тих, що позначили світ криваво,	90
якби ж був другом нам Владар високий, для тебе миру в Нього б ми благали, бо в долі пожалів ти нас жорстокий.	93
Але коли б до нас розмову мали, ми чуть вас раді й говорити з вами, допоки вітер спочиває оспалий.	96
Край, де родилась я, над берегами лежить, де в тихе море По впадає з прибічними допливами-річками.	99
Любов шляхетне серце враз займає, тож і його краса заповонила, що, згублена, в землі вже допливає.	102
Любов любити любленій звеліла, і покохала щиро так його я, що, бачиши, нас ніщо не розлучило.	105
Любов до смерті нас вела одної; того ж, хто погубив нас, жде Каїна". Були слова то сповіді смутної.	108
Як пролунала розповідь повинна, я похилив обличчя невеселе; "В яких думках жалю твого причина?" —	111
спитав учитель. Я ж на те: "Ой леле, хто знав, що те солодке поривання їм до зачину злого путь простеле!"	114
І, вчувши їхнє те оповідання, я мовив так: "Франческо, ваша мука збудила в серці тугу та зітхання.	127
Але скажи мені, яка спонука в часи солодких мрійнь відкриває любові ще притаєну науку?"	120
Вона ж до мене: "Гіршого немає, як згадувать щасливу давню днину у злигоднях; учитель твій те знає.	123
Та як питаєш ти, яка причина зродила вицвіт нашої любові, я відповім, хоч плачучи неспинно.	126
Одного дня знічев'я по розмові читали про кохання Ланчелота ми вдвох, самі, до злого не готові.	129
За тим читання раз у раз блідота вкривала лица, як стрічались очі, і нас та книга здужала збороти.	132
Читаючи, як посміх преохочий цілунком уст коханих відгукнувся, той, що ми з ним довічно серед ночі,	135

весь тремтячи, устами уст торкнувся.

Та книга нашим Галеотом стала:

в той день ніхто до неї не вернувся". 138

Коли одна душа розповідала,

ридала друга, і тужба недолі

мене жалем смертельним перейняла; 141

і, наче мертвий пада, впає я долі.

З італійської переклав Максим Стріха

ДЕКІЛЬКА СЛІВ ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

У системі будь-якої національної літератури переклад великої поеми Данте неминуче враховуватиме досвід усіх ранішніх перекладацьких спроб (якщо такі були). При цьому перші за часом появи переклади "Божественної Комедії" дуже часто претендували лише на суто ознайомлювану функцію, і навіть не намагалися відтворити версифікаційної структури першотвору (французький переклад Ламмене та російський — Фан-Дім (Є. Кологривової) зроблено прозою, англійський — Лонгфелло, німецький — Філалета (короля Іоана) та грузинський К. Гамсахурдія — білим віршем; саме так, як невдовзі побачимо, чинили й перші українські перекладачі Данте В. Самійленко та І. Франко). Разом із тим, коли з'являється еталонний (в сенсі художнього звучання та відповідності приписам національної просодії) переклад, — для росіян ним, скажімо, стала відома праця М. Лозинського, — подальші звертання до першотвору виправдані, лише коли вони здійснюються на суттєво інших засадах відтворення оригіналу. Справді, ледве чи можливо, лишаючись на обраних Лозинським принципах (класичний карбований вірш, високий стиль розповіді, відсутність навіть натяку на якісь "неоковирності", притаманні-таки ще неусталеній італійській мові часів Данте), досягти хоч скільки-небудь помітного покращення цього, без перебільшення, видатного перекладу.

Тому не випадково наступна в часі російська версія "Божественної Комедії" (перекладач А. Люшин, див. "Дантовские чтения", 1976, 1979, 1982, 1985 pp.) така різко неподібна до праці Лозинського. На зміну карбованому п'ятистопному ямбові пройшов експериментальний силабічний російський одинадцятискладівник (не забуваймо: сам Данте писав ендекасилабами, і звучання його віршів доволі далеко від звичної для нас силаботоніки). На зміну високому стилеві — граничне розширення стилістичного й мовного діапазону, аж до відвертих антиестетизмів, поєднання церковнослов'янizmів із просторіччям, тощо. Ця надзвичайно цікава (хоча далеко не безсумнівна) перекладацька робота переконливо показала, що й після появи "еталонного" перекладу завше лишається можливість по-новому наблизитися до великого першотвору.

Втім, український перекладач поеми Данте перебуває сьогодні в дещо іншій ситуації. Хоча від часу появи перших друкованих перекладів уривків з "Божественної Комедії" минуло вже більше ста років, — праці, що посідала б в українській літературі місце, подібне до того, яке посідає в літературі російській переклад М. Лозинського, досі в нас не з'явилося. Докладний огляд дотеперішніх перекладів "Божественної Комедії" українською дано у відомій статті Гр. Кочура "Данте в украинской литературе" ("Дантовские чтения", 1971). Нагадаємо лише, що першою спробою перекладу (не з оригіналу) стали 36 терцин першої пісні "Пекла", відтворені І. Франком приблизно 1878 року. Втім, надруковано їх було значно пізніше (1955 р.). Натомість у 1892 — 96 pp. львівський часопис "Правда" вмістив перші десять пісень "Пекла", перекладені В. Сивеньким (Вол. Самійленком). Цей зроблений білим віршем (як і численні тодішні версії поеми Данте іншими мовами) переклад легко читається, доволі виразний стилістично, і, в кожному разі, зовсім не заслугову-

вав на нищівну оцінку, дану йому М. Драгомановим у "Листах на Наддніпрянську Україну" (1894 р.). Звісно, робота молодого тоді ще В. Самійленка не позбавлена помилок, але в цілому лишається тільки шкодувати, що, знеохочений несправедливими закидами, поет не довів свого перекладу до завершення.

Тим часом продовжив роботу над "Божественною Комедією" Франко. Три останні розділи його книжки "Данте Аліґ'єрі. Характеристика середніх віків. Житє поета і вибір із його поезії" (1913 р.) присвячені відповідно "Пеклу" (у Франка — "Підземеллю"), "Чистилищу" та "Раю". З кожної кантики поеми Франко переклав білим віршем найвиразніші, на його думку, епізоди, чергуючи їх із власними коментарями та прозовим переказом того, що не ввійшло до перекладених уривків. Зверталася до поеми Данте і Леся Українка, яка переклала в кінці 1890-х рр. римованим віршем 27 рядків з п'ятої пісні "Пекла". Втім, далі чернеток її праця не посунулася.

У трагічні 30-ті рр. розпочав роботу над перекладом "Божественної Комедії" М. Драй-Хмара. За свідченням поетової дочки Оксани Ашер ("Записки Наукового товариства ім. Шевченка", т. СХСХVІІ, Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1979), до арешту 4 вересня 1935 року він встиг завершити всю першу й більшу частину другої кантики. Однак рукопис цей було вилучено НКВД. Не справдився й поетів намір продовжити працю на засланні, — надто суворий режим панував у колимському концтаборі. У листі до рідних 31. VІІІ. 36 р. він писав: "Я тепер багато працюю і не маю часу, щоб читати або вірші писати. Читаю тільки у вихідні дні, а про вірші тільки мрію... П'ять книжок, що відносяться до роботи про Данте, я привіз на Колиму, але вони покищо лежать у мішку. Не знаю, чи скористаюся з них для наміченої мети". Прискорена нелюдськими умовами ув'язнення смерть (1939 р.) поклала край сподіванням на завершення цього перекладу. Долю вилученого рукопису, копія якого, за свідченням Гр. Костюка (ЗНТШ, т. СХСХVІІ, с. 382), мала зберігатися і в М. Рильського, досі невідома. З огляду на перекладацький рівень Драй-Хмари, втрата ця є для української дантиї невідшкодуваною.

Перший повний переклад "Божественної Комедії" українською мовою був dokonаний львівським поетом-"молодомузівцем" П. Карманським. Надруковано 1956 р. з нього було, однак, лише першу кантику, ґрунтовно доопрацьовану М. Рильським. До переваг версії Карманського-Рильського належить те, що вона виконана доброю мовою, легко читається, а певні її місця не позбавлені стилістичного блиску. Недоліком її є, однак, те, що Рильський, маючи справу не з оригіналом, а з уже готовим текстом не завше високої літературної якості, спромігся виправити майже всі лексичні та версифікаційні вади Карманського, але не міг за таких умов дати чогось іншого, аніж полегшений і приблизний переказ першотвору.

Повний текст "Божественної Комедії" українською мовою вперше з'явився друком лише 1976 р. Фундаментальну працю перекладача Є. Дроб'язка було вшановано літературною премією ім. М. Рильського (1978 р.). У цілому цей сумнівний переклад можна порівняти з версією відомого російського перекладача ХІХ століття Дм. Міна: попри немалу кількість цікавих знахідок український текст лишається дещо важкуватим, і за художніми своїми якостями далекий від геніального першотвору.

Майже водночас з виходом перекладу Є. Дроб'язка штутгартське видавництво "На горі" видало "метелика" на 32 сторінки: "Данте Аліґ'єрі. Божественна Комедія. Фрагменти в перекладі Василя Барки". Ця видана накладом у 150 примірників книжечка включає вступну статтю І. Костецького та 8 уривків з усіх трьох кантик загальним обсягом 387 рядків. Про тональність цього перекладу можна судити бодай з початку пісні першої "Пекла":

В ссереддорозі нашого довіччя
я простуївся в ліс один похмурий,
там прямовипна путь була зничіла.
О, як сповім! бо вкрай иригодля трудні! —
предеревистий ліс, держкий, дебризний,
вже й подуми про нього — страх вернули.

Там — жаж; і в смерті небагато гірший;
а що добро вістити: звітні знахід, —
слід речі друті спершу призорити.

З цих рядків очевидний експериментальний характер праці В. Барки як у плані використаної ним лексики, так і в плані версифікаційному: поет послідовно змінює гранично чіткі дантівські рими на своєрідні асонанси, де важить уже не система потрійних співзвуч, а самостійне значення кожного слова, що завершує рядок.

Відомо, що починав працювати над перекладом "Комедії" і сам І. Костецький, але його праця лишилася в рукописі.

Отже, питання про далішні українські переклади "Божественної Комедії" аж ніяк не зняте з порядку денного. В часі, доки ми не отримаємо власного "еталонного" перекладу, український перекладач мусив би, очевидно, дотримуватися трьох головніших принципів: а) відтворити, скільки це можливо засобами української мови, поезію першотвору та стиль Данте; б) намагатися уникати перекладацьких дописок, затримувати всі вирази першотвору, чи принаймні обмежуватися неминучим для рими перефразуванням цих виразів у межах одного рядка; в) знов-таки в межах можливого, відтворити звукопис Данте. Остання вимога аж ніяк не є малозначущою. Адже, скажімо, коли наче вилитий з металу рядок "Per me sì va nella città dolente" ("Пекло", III, 1) перекладають приглушеним "Крізь мене йдуть у селище печалі" (Карманський — Рильський), чи "Крізь мене йдуть до міста мук найтяжчих" (Дробязко), це вже призводить до суттєвого відхилення від поетичного образу, створюваного першотвором.

Що ж до лексичної тканини перекладу, то вона має таки нагадувати, що йдеться про твір, написаний майже сім століть тому, в час, коли унормованої італійської мови ще не існувало. Звісно, надто ризиковано було б передавати всі архаїзми, незвичні щодо сучасної мови конструкції першотвору — відповідними архаїзмами чи "неоковирностями" мови української. Але надмірна граматична правильність чи вживання виключно нормативної лексики перекладові Данте не сприятиме. Слід, однак, визнати, що оцінка припустимості тих або інших відхилень від усталених канонів може в цьому разі бути лише суб'єктивною.

Від самого початку постануть перед перекладачем і питання суто формального плану. Насамперед, чи не варто спробувати відтворити Дантові ендекасилаби українським силабічним-таки віршем (тим більше, що в нас силабічна традиція, виходячи з самої природи української мови, яка не редукує ненаголошених голосівок, має і довгу історію, і немалі перспективи)? Але такий експеримент був би, напевно, передчасний, — з огляду знов-таки на відсутність перекладу, який цілком вичерпував би можливості "класичного" підходу до поеми Данте.

Друге питання полягає в тому, чи відтворювати майже цілковито жіночі (з наголосом на передостанньому складі) рими Данте жіночими-таки українськими римами, чи вдатися до прийнятого в нашій класичній традиції альтернансу — чергування чоловічих і жіночих рим? Перший шлях має, здається, ритмічно одноманітнити переклад, а до того ж суттєво ускладнює перекладачеве завдання: вибір точних жіночих рим в українській мові бідніший, ніж в італійській. Але варто, однак, прислухатися до думки Гр. Кочура: "обидва ці принципи рівноцінні: кожен відбиває одну з двох здавна властивих перекладові тенденцій. Одна з цих тенденцій — прагнення якомога більше наблизити переклад до звичних для нас норм, у тому числі й норм віршування; друга — прагнення показати, скільки це можливо, як виглядає оригінал, і, зокрема, який насправді вірш оригіналу, показати хоча б шляхом збереження властивих для оригіналу жіночих закінчень. І навряд чи суцільні жіночі закінчення надають віршеві таку вже одноманітність, так уже різко обмежують ритмічні можливості" ("Дантовские чтения", 1971, с. 199). Ще одним аргументом на користь саме суцільних жіночих рим може бути те, що вони бодай натяком нагадують читачеві про давню традицію нашого барокового віршування, надаючи перекладові потрібного відтінку давнини.

Втім, майбутні спроби наближення до "Божественної Комедії" можуть виходити і з цілком відмінних перекладацьких засад. А критерієм доцільності застосування тих або інших принципів інтерпретації може бути лише зіставлення конкретних перекладених українською текстів.

Марина НОВИКОВА

УКРАЇНСЬКА "БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ"

Чи існує українська "Божественна комедія"?

Дивне запитання. В **якому** розумінні — існує? І в якому — українська? Чи є в українській літературі твір, що за мірилом і роллю для національного духу, національної історії, національного письменства можна порівнювати з мірилом і роллю Дантової поеми для Італії? Чи є, знов-таки, одна-єдина "титульна", заголовна річ, що сама собою може репрезентувати всю національну культуру в європейському й світовому контексті? Чи, зрештою, існують переклади "Божественної комедії" українською мовою, що нас цілком задовольняють?

Ні. Ні. І ще раз ні. І це зрозуміло всім.

Не всі розуміють, що в певному вищому сенсі українська "Божественна комедія" все ж таки **існує**.

Серед сонетів Миколи Зерова надibuємо один — також "дивний" і ледве чи не пророчий для нашої теми. Називається він "Данте", а початковий його варіант іменувався "В царстві прообразів". У ньому герой пливе з Вергілієм "сагою дивною", "рікою незнаною" "до далеких лілій". А ці лілії:

Далекі від тривоги і від земної сварки,
Колинуться і снять, одвічні двійники
Сонетів і канцон майбутнього Петрарки.

Сонетів і канцон Петрарки ще немає: немає в самій італійській літературі. Немає навіть їхнього автора — він ще в "майбутньому". Але вони так само **вже** є: як "прообрази", сниво, не реалізована досі потенція.

Г. Кочур у статті про Данте в українській літературі (1971), одній з найґрунтовніших і безумовно найдалекоглядніших із існуючих робіт такого пошибу, слушно спостеріг у сонеті Зерова мотиви Платона. Однак навряд чи мандри Данте серед "прообразів" були сприйняті Зеровим у суто літературному плані. Проте, спитаймо інакше: **що** вважати суто "чистою літературою"? Для Італії часів Данте, для України часів Зеровського сонета (1921) література не була просто красним письменством (радіше вже, **некрасним**, — згадаймо заувагу О. Мандельштама щодо "недорікуватости" болісного й болючого слова в Данте). Література була запорукою безсмертя, оплотом і віхою посеред "долини сліз" домових чвар, чужоземних навал, морального й політичного пекла. І ще: навряд чи Зеров, постійно думаючи про виведення української культури на світові культурні обрії та про місце українського перекладу в такому посуванні, — навряд чи Зеров, нехай інтуїтивно, не пов'язував "прообрази" не народженого ще Петрарки з "прообразами" ще не цілком явлених, але вже приховано наявних у середині українського слова й духа Дантових рядків, образів, поривань, традицій.

"...ця річ мені приснилася", — зробить Зеров помітку на своєму сонеті. Й додасть: "подібно до "Сна Святослава". Обидва вони — пророчі.

Трагічний, — про Святослава, оптимістичний, — про Данте. Сон про Данте викличе в майбутньому вже згадувану статтю учня Зерова Г. Кочура, й роздуми друга-спільника Кочура, М. Лукаша: про "тонкі шари" в рідному українському письменстві.

Але спершу відновімо історичний контекст. 1971 — рік опублікування статті Кочура, коли в Ялті, в будинку творчості письменників, я розмовляла з Лукашем, а він кинув свою — величезної глибини й стислості — формулу: про "тонкі шари". І водночас це рік, коли остаточно позначився фінал так званої "відлиги" — різко й безповоротно; коли "совині крила" (О. Блок) союзої геронтократії вже простерлися над українською літературою. Першого, начебто пробного удару завдали мові, перекладу й традиціям найкультурніших із "розстріляного відродження" 1920-х — неокласиків. Спеціальний пленум Спілки письменників України засудив "зловживання архаїзмами, діалектизмами, просторіччям" у перекладах і в літературі, тобто засудив на задушення нормальну, органічну, самобутню, багатовікову українську мову. Пильний Л. Новиченко застеріг і щодо неокласиків. А з перекладачів на лінії вогню, під прицілним обстрілом опинилися двоє: Кочур як прямий спадкоємець Зерова, лідер українського перекладу — і Лукаш як збирач, носій і творець тієї самої "скасованої" української мови й лідер того ж перекладу.

І стаття Г. Кочура, й інтерв'ю М. Лукаша воістину лунали в "дебрі непроглядній".

То ж є шось титанічне, дантівське в тім, що саме в той час, у тому повітрі, просякнутому сіркою і болотом, Лукаш (як завжди, начебто ненароком) кинув свою зухвалу репліку. Я вже розшифрувала її зміст, але у виданні суто фаховому, тому повторюся знову. А зміст її такий. У кожній національній літературі, в кожній національній мові є все. Все, що накопичили, опрацювали, відшліфували й чим законно пишаються інші, найвишуканіші й найблагополучніші національні письменства. Тільки в літературах із "гіркою долею" (мовлячи по-дантівському й по-шевченківському), з окраденою та обкраденою національною історією це "все" присутнє у вигляді "тонких шарів".

Чим гіркіша доля, тим тонкіші шари. Наче кільця в дерева — в роки нестачі й негоди.

Але слід пам'ятати (й Лукашів голос це наголошував) не так про те, що шари тонкі, як про те, що вони — є. Є приховані поклади всіх "великих стилів" (я б додала — "великих дум") великої європейської літератури.

Тоді ж — і знов на льоту — Лукаш кинув нам і два ключі до "свого Декамерона". (А Боккаччо ж — близький Дантів сусіда в історичній добі). Пригадую, що дуже гостро зачіпало Лукаша прив'язування його перекладів загалом, а "Декамерона" зокрема, тільки до низової стихії, словесної і духовної. Мовляв, його, Лукашів, "Декамерон" прийшов із ринку. Так у моєму нотатнику з'явилася ще одна Лукашева формула: "Декамерон" — це просторіччя й Цицеронова латина". Але ж тосканське "просторіччя" й "Цицеронова латина", голос ринку й голос амвону, книгозбірні, скрипторію — це й дві домінанти "Божественної комедії".

Це означає, що в українських сховах (і слова, й духу) належитьсь нам розшукати "шари" Данте в обох цих напрямках.

Особливо продуктивними й "проективними" можуть виявитися тут епохи великих зсувів, глобальних переломів: релігійних, соціальних, літературних, мовних. Вони найбільше відповідатимуть огромові катастрофічного всесвіту Данте. І тоді не так уже й принципово, чи є тут чи там окремі українські філософи, богослови, візіонери, поети, історики, мовотворці, що могли б зрівнятися з Данте. Принципове інше: однаковий — чи близький — вектор духовних зусиль, історичних випробувань, словотворчих та стилістичних розвідок, однакова "температура плавлення", за якої й відбувається синтез мови священнотайнств, мови повсякдення й мови вченості.

Заздалегідь можна припустити, де віднайдуться такі "шари". Це український перед-Ренесанс і Бароко, аж до його прощального відлуння у творах Г. Сковороди та І. Котляревського. Це Т. Шевченко й П. Куліш, це коло Кирило-

Методіївського братства й історіософів — його продовжувачів. Це І. Франко й Леся Українка. Це — в **повному** обсязі — "друге відродження", на Наддніпрянщині обірване червоним терором уже на початку 1930-х років, а в Західній Україні заціліле аж до початку другої світової війни. Це трагічне осмислення долі Батьківщини й рідного слова "в екзилі" — в поезії діаспори. Це — **якоюсь** мірою — література "третього відродження" (так званої "відлиги"), але не так легальна, надто соціологізована, як "шухлядна" чи то "з-за ґрат", що її релігійний та філософський імпульси були значно сильнішими. Це, зрештою, сучасна література: можливо, не тільки, й не стільки власне поезія, але також есеїстика, лірична проза, культурологічні, теологічні, народознавчі студії...

Можливо, тут ми натрапимо на парадокс, проникливо передбачений у статті Г. Кочура. Стаття подібна до мартиролога: вона значною мірою складається з переліку того, що **не відбулося** в українській дантеані. Той не зміг, той не встиг, тому не дозволили, той передчасно помер, а цей загинув... Список продовжено у статті М. Стріхи про українські переклади з Данте: М. Драй-Хмара не зміг завершити перекладу в колимському концтаборі; В. Барка змушений був видати свій крихітний експериментальний вибір із Данте в Штутгарті...

Але можна поглянути на цей список по-інакшому. Ф. Прокопович не перекладав Данте, однак написав трагікомедію "Володимир" — її не обміне жоден український тлумач "Божественної комедії" в пошуках адекватної метафізичної мови, піднесеної чи памфлетної. І. Франко, можливо, ближче за все переклав Данте не в перекладах, а у власній ліриці зі збірок "Зів'яле листя", "Semper tūo", в пролозі до поеми "Мойсей". Леся Українка "перекладала" Данте своєю драматургією. М. Драй-Хмара — дивовижною пластикою своїх слів-новотворів, умінням поєднувати їх із "архаїзмами" (часто позірними, бо лише призабутими) — лишився перекладачем Данте навіть при тому, що власне його переклад "Пекла" зник, і досі безслідно. Б. І. Антонич, звісно ж, "перекладав" Данте в одному з найнапруженіших і найглибших взірців української релігійної поезії: у книзі власних віршів "Велика гармонія". А його ж "Книга Лева" цілком може дати перекладачеві Данте камертон (а то й конкретні підказки), коли той натрапить на запаморочливу щільність Дантових алюзій та метафор.

Враховувати досвід попередніх українських перекладачів Данте, звісно ж, слід кожному перекладачеві подальшому. Але **генеральна** лінія пошуків проляже, напевне, все ж таки не в цій площині. Вона пройде тектонічними розламами й найвизначнішими, нехай навіть незавершеними (з історичних причин) новобудовами української духовності й письменства. Мені здається, що саме таку спробу здійснив найновіший перекладач "Божественної комедії" М. Стріха. Переклад іще не завершено, тому рано оцінювати його результати. Однак орієнтація його вже очевидна: синтез тих "тонких шарів", тих "прообразів" Данте, що їх народила українська культура. Культура, яка живцем пройшла через земне пекло, але ніколи не забувала про "вище осяяння", про вищу гармонію і любов як кінцеву мету кожної людини й кожного народу.

Григорій ГРАБОВИЧ

СЕМАНТИКА КОТЛЯРЕВЩИНИ

Вступ

Настав той момент, коли українська гуманітарна наука, а передовсім літературознавство, переживає процес переоцінки, ревізії свого канону. Наша зосередженість на письменникові, якому судилося стати — за поширеною, емоційно-інтуїтивною, але ще далеко не науковою формулою — "батьком" нової української літератури, приводить нас до історичних і культурних коренів цього канону, до витоків новітнього літературного процесу і української національної самосвідомості. Маємо осмислити його спадщину, скориставшись із нових теоретичних концепцій і усвідомивши особливості того нового канону, який щойно вимальовується.

Якщо говорити про спадщину Котляревського, то немає, мабуть, явища конкретнішого, прямішого і, в кожному разі, ближчого в часі до самого письменника, ніж так звана котляревщина. Водночас, у теперішньому українському літературознавстві запанував консенсус, що котляревщина — це немовби незаконний плід письменника, а Котляревський насправді не є її "батьком". Про це далі буде мова, але вже тепер треба зазначити, що під темою, чи, скоріше, парадигмою "котляревщини" я розумію не лише (і навіть найменше) епігонів Котляревського, а й глибші структури і функції стилю, який він породив чи яким запліднив українську літературу. Тут відразу виникають основні методологічні складності: адже стиль Котляревського проявляється не тільки в його епігонах, але й в таких наступниках і зовсім неепігонах, як Квітка, Шевченко, Куліш, Марко Вовчок та інші; а ще, ставлячи це питання, мусимо переосмислювати й добу, і наші поняття про неї, тобто переоцінювати і фактаж, і формули пізнання. При тому, очевидно, потрібно по-новому подивитися на ширший контекст українсько-російських літературних взаємин того періоду.

І. Традиційне: котляревщина як епігонство

На перший погляд, традиційне окреслення і розуміння котляревщини доволі чітке. Щоправда, Куліш, який, мабуть, перший ужив термін "котляревщина", застосував його на ділі не так до епігонів, як до самого Котляревського — і робив це в неприховано негативному сенсі¹. Невдовзі "котляревщиною" зовсім однозначно почали називати епігонів Котляревського — всіх тих третьорядних письменників: Павла Білецького-Носенка, Порфира Коринецького, Степана Олександрова, Якова Мішковського, Костянтина Пузину, Михайла Макаровського, Остапа Рудиковського та інших, часто анонімних — яких за давнішою, загальнішою і водночас м'якшою термінологією можна було називати "школою". Перехід від "школи Котляревського" до "котляревщини", як бачимо із тепер вже класичної формуляції Єфремова, базується в основному на висновку, що всі вони, мовляв, були поганими учнями (або поганими "синами"):

"Зв'язки з Котляревським, та й з усім українським письменством, у них тільки формальні; не зрозумівши духу й напряду "Енеїди", не маючи літера-

турного хисту, а саму лишень сверблячку до писання, вони копіювали саму зверхню сторону поеми Котляревського і вкинулись у надзвичайну утрировку й безглузду карикатурність. Своїми невдатними спробами ці письменники довели були до того, що витворився був на все українське письменство погляд, як на грубе варнякання, просторікувату забавку, пристановище "малоросійських жартів", і справжні письменники тоді ж таки не жартома мусіли доводити, що українська мова здатна й до серйозної творчості та поважних творів. Необачні наслідувачі кинули, нарешті, й на самого Котляревського темну пляму, хоч він найменше виноватий був за ту безглузду "котляревщину", що пустили під його прапором непрохані та нетямущі ученики. Був час гострих нападів на Котляревського, психологічно цілком зрозумілих через ту пошесть "котляревщини", що прикинулася була до нашого письменства, і аж новішим вже часам у певній історичній перспективі — видно стало, що одно Котляревський, а інше — "котляревщина". Вона була тільки хвиловим одбігом на бік, ненормальним збоченням і може подати дуже виразний приклад того, до якого занепаду можна всяку путящу й серйозну справу довести, не зрозумівши її до пуття та не розвиваючи духу її, а в самій формі закисаючи"².

Не торкаючись поки що питання правильності цього аргументу і тільки побіжно зазначивши, що найглибша (тобто системна) тут думка (про ширший контекст, про "опінію чужих") проходить немовби підсвідомо, можна просто констатувати, що дефініція прижилася; нею користувалися навіть такі далекі від Єфремова у своїх засновках і підходах дослідники, як Зеров і Чижевський. Для першого котляревщина окреслюється як специфічно літературна хвороба, для другого — як симптом національної хвороби³.

Причини для такого осуду були для цих істориків зовсім різними: Єфремов, для якого найосновнішими цінностями, і чи не виключними критеріями літературного процесу, були народ і його звільнення, відкидав котляревщину як своєрідну зраду цих ідеалів; для Зерова й Чижевського, з їх імпліцитними естетичними нормами, котляревщина була передусім утіленням поганого смаку. І одна і друга настанова утруднювали подальше розуміння цього явища, заступаючи, так би мовити, його есенційні психологічні й структурні прикмети й наче не помічаючи, що це таки перший стиль і перша модель новонародженої української літератури, які не можуть бути легко вичерпані метафорою "хвороби". Бо якщо так, — то, в дусі Белінського, цілу літературу можна в цей спосіб збути⁴.

Обширний вступ І. Айзенштока до першого тому "Українських пропилеїв" вносить важливу корективу до нормативізму своїх попередників⁵. Наголошуючи соціальну роль і сутність котляревщини, він трактує її як закономірне явище популярної літератури (слідами Єфремова й Зерова називає її літературою обивателя-читача). Але хоч Айзеншток постійно наголошує формальний вплив Котляревського і конкретно ілюструє, в який спосіб автори є "читачами з пером в руках"⁶, сам засяг його текстів, факт, що він обмежується епігонами Котляревського, таки затьмарює, в кожному разі недооцінює сутність явища. Відмежовуючи котляревщину від Котляревського і від тих інших масштабних постатей, про які тут буде йти мова, він, як і його попередники, її маргіналізує — хоч власне цьому він хоче запобігти. В останньому підрахунку він недобає, до якої міри котляревщина окреслюється не так "чисто літературними", тобто жанрово-стилістичними прикметами, як ще глибшими суспільно-культурними моментами.

Мій аналіз зосереджено саме на широких контурах котляревщини, на котляревщині як модальності. Про її вужче ядро, про епігонів, від Білецького-Носенка до Рудиковського, далі вже не говоритиметься. І це тільки здається парадоксальним: вони ж бо надто прямолінійні, а, як часто буває, сутність, справжній сенс явища, зокрема культурного, проявляється в семантичній

складності, а не в однозначності. У свою чергу, вузьке первісне розуміння котляревщини, прототипом якого було судження Єфремова, мало далекосяжні і від'ємні наслідки для подальших досліджень, передусім у плані літературної історіографії. З одного боку, воно виправдовувало евалуативний, нормативний підхід до явища культури, затьмарюючи його або взагалі блокуючи його дослідження. Парадигма, концепції не є речі нейтральні: якщо котляревщину вважати "хворобою", то, навіть попри найкращі наміри дотримуватися об'єктивності, багато чого буде перенаголошено і багато не помічено. Перенаголошеним, наприклад, буде момент "грубости" або "вульгарности"; непоміченою залишиться культурно-психологічна динаміка. З другого боку, завужене бачення котляревщини викривлює літературний процес як такий, бо не помічається, що стиль підмінено стилізацією. Оскільки модель котляревщини базувалася на продукції епігонів, вона немовби примушувала нас займатися чимось периферійним. Те, що саме русло нової української літератури живиться глибокими джерелами стилю Котляревського, — не помічалось. У спадкоємності цього стилю — а за тим його духу й модальності — у Квітки, Шевченка, Куліша й інших письменників бачимо власне всю вагомість цього явища.

II. Семантика функцій: котляревщина як первісний "пафос життєствердження"

Отже, як окреслювати котляревщину — цей "стиль" і модальність Котляревського, враховуючи її глибший сенс і її ширше значення? Гадаю, що можемо почати від її функцій, від її усвідомлених і неусвідомлених ролей.

Перше — це її історична, чи в ширшому сенсі "ідеологічна" функція, що проявляється так у внутрішньому, як і в зовнішньому вимірах. З одного ("зовнішнього") боку — це власне відмежування від російської (всеросійської) літератури. Основний сигнал цього відмежування — вибір мовного коду: вибравши народну, розмовну мову, українське письменство (спочатку це була тільки обмежена кількість творів) певною мірою стає недоступним для загального всеросійського читача, і так чи інакше упривілеює україномовного, тобто українського читача. (Той факт, що до першого, неавторизованого видання "Енеїди" було додавано малий словничок "малоросійських слів", із зазначенням про це на обкладинці, річ дуже промовиста і неоднозначна. Цим підкреслюється, що переклад буцімто потрібний, але подається переклад лише вибраних слів, не цілого тексту. Питання, чи весь текст "свій", чи "чужий", залишається відкритим). Вибір мови потягає за собою інші диференціації: публіки, тематики і голосу, тобто емоційно-культурної тонації. Найкраще виявлення цих моментів, зокрема тонації — того внутрішнього коду чи "мови" — знаходимо в текстах з посиленою метатематичною функцією, наприклад: "Дещо про того Гараська" Гулака-Артемовського (1819), "Супліка до Пана Издателя" (1833) Квітки, або передмова ("Так собі до земляків") і післямова ("До зобачення") до "Ластівки" (1841) Гребінки⁷.

Внутрішня диференційна функція стилю котляревщини, тобто її роль у самому ж контексті української літератури, не менш складна. Що цей стиль відмежовує новітню українську літературу від попереднього етапу, немає сумніву. Водночас у деяких аспектах (саме бурлеску, барокової гри, тощо) він її продовжує⁸. Для багатьох критиків та істориків літератури (власне, всього несовітського літературознавства, наприклад, Зерова, Чижевського, Луцького і інших) цей стиль також знаменує перед-новітній, перед-національний етап української свідомості, етап — як його залюбки називали такі критики й полемісти 20-х рр., як Хвильовий, Донцов, Маланюк, — "малоросійства"⁹. Для них цей стиль — образ менталітету, що буцімто заякорений в "сонній" національній "несвідомості" чи "півсвідомості" XVIII століття, — від якої нас нібито остаточно пробуджує Шевченко. Тим же чином, від початку, тобто від

"Енеїди", до нечіткого відмирання цього стилю (він, щоправда, існував аж до часів Хвильового, а насправді, може, й досі існує) він начебто виявляв своєрідну регресію, незрілість національної свідомості або "ідеї".

З такими (явно неісторичними) висновками і засновками навряд чи можна погодитися, але той факт, що котляревщина є переходовим — хоч і непомірно довгим — явищем, також не можна заперечити.

Найчастіше осмислення і окреслення котляревщини проходить по лінії її літературно-формальної і жанрової сутності, тобто бурлеску. Це її традиційне і, як дотепер, канонічне окреслення, і воно, безсумнівно, слушне. Гумор, який закладений в цьому бурлеску, здебільшого грубий, приземлений, проте органічний. Це цілком стосується як "Енеїди", так і її епігонів (яким, зокрема, закидалася надмірна грубість)¹⁰.

Майже зовсім не зауважувалося, що приземний гумор не є істотною прикметою бурлеску як такого; в інших літературах бурлеск можливий без цього моменту. Із цього випливає, що такий гумор є прикметою саме українського бурлеску, тобто котляревщини. Це підтверджується в історичному плані очевидним тяжінням до бурлескного гумору в давнішій українській популярній літературі XVII і XVIII століть. Із цього також видно (і тут спрацьовує закон складної спадкоємності між періодами), що навіть коли мовний код впроваджував певний розрив із поетикою ранішого періоду, момент голосу або тону залишався безперервним, діючим.

Одна із головних функцій цього гумору — само- і життє-ствердження — коментувалася часто і в основному правильно¹¹. Саме це могло дати необхідну енергію, насагу для дещо ризикованого (в суспільно-конвенційному контексті) кроку само-відречення і само-відмежування від російської (всєросійської) літературної системи. Якоюсь мірою це нагадувало підняття якоря, плавання навмання; санкцією за це могло бути суцільне осміяння (так скоро сталося).

Факт, що зміст цього бурлеску — *стосовно зовнішнього контексту російської літератури* — це пародія і підрив (subversion), коментувався дуже обережно, а то й замовчувався (в советському літературознавстві на це було накладено табу). Але саме це є основна функція котляревщини — осміяти надутий, само-задоволений, штучний, холодний і, в остаточному підрахунку, "нелюдський" світ нормативного, імперського суспільства і нормативної, канонічної літератури. Функція ця притаманна усій котляревщині, однак із тою суттєвою різницею, що у самого Котляревського і його епігонів вона імпліцитна й неусвідомлена, а в пізніших письменників, які так чи інакше користуються силою або модальністю Котляревського, здебільшого усвідомлена, іноді програмна. Найчіткіше це бачимо у Шевченка в різних поетичних контекстах, а також програмно — у вступі до нездійсненого "Кобзаря" 1847 р. У Куліша це протиставлення свого, людського і чужого, нормативного, набуває системної та ідеологічної форми у його "хуторній філософії".

Із цього випливає подальше ускладнення: пародійно-підривна (subversive) сутність котляревщини також має подвійне дно. Ледь приховано, але здебільшого відкрито в ній осміюється імперська дійсність і канонічна поетика. На глибшому рівні, і завжди приховано, в настанові котляревщини постійно (в кожному разі в тих моментах, що мотивують бурлескний відрив) показується, що для неї та дійсність насправді міродайна, що більшою чи меншою мірою імперська дійсність таки вимірює світ. Можна, отже, постулювати, що котляревщина суттєво залежна від колоніального статусу (дійсного або духовного); без нього вона не функціональна, недоречна (хіба що як стилізація або як архаїзм).

Оскільки котляревщина, до появи передромантиків і програмового сентименталізму Квітки, була одинокою течією української літератури, то цю літера-

туру, на тому етапі, можна вважати одностилевою і однотематичною¹². Само по собі це, може, не своєрідне явище, і воно може виникати в різних літературах. Для української літератури вельми важливо, що тим першим і ексклюзивним етапом, на якому схрещувалися й витворювалися як історична, так і формально-жанрова свідомість, була котляревщина. Саме тому вона залишила тривалий знак (напрошується метафора генетичного кодування, імпрінтіню) на цілому літературному процесі, в кожному разі на його перших етапах, так чи інакше зафіксувавши свої основні риси. У свою чергу, модель або просто можливість одностилевості і однотематичності також зафіксувалася і виявляла себе навіть набагато пізніше, від закликів Нечуя-Левицького до монолітичності в українській літературі¹³ аж до уніфікаційних настанов советських соцреалістів.

У жанро-стилі котляревщини коріниться також практичний момент — чіткий і немовби "готовий" голос, а за тим — літературна персона. Як відомо, на початковому етапі розвитку літератури пошук голосу, переконливої наративної стратегії є першочерговим завданням як для індивідуального письменника, так і для цілого процесу. Голос і персона "простого" оповідача (Рудого Панька, Белкіна, Сопліци) санкціонувалися поетикою романтизму, бо звучали нібито колективним голосом самого народу і тому ставали особливо упривілейованими. Котляревщина виразно вписувалася в цю поетику. Але вона також помітно відрізнялася від того контексту, в якому творили Гоголь, Пушкін чи Жевуський (Rzewuski). В українському випадку, внаслідок ексклюзивності та одностилевості котляревщини, межа між письменником і його жанровою іпостасю затиралася. Якщо в російській чи польській літературі межа між суспільною і літературною персоною була вельми чітка, і таке сполучення, як Пушкін-Белкін, або Жевуський-Сопліца, звучало б абсурдно, то сполучення "Квітка-Основ'яненко" було можливим і стало навіть канонічним. Згідно із моделлю, яку котляревщина вписала в процес української літератури, це поєднання суспільної особи — власне автора — з його літературною проекцією, його голосом стало нормальним явищем в українській літературі й існувало довго після того, як котляревщина пережилася. Прямим виявом цього — багатюща, чи попросту гіпертрофована українська літературна псевдоніміка, зокрема у її канонізованому варіанті (де псевдонім стає названням): Марко Вовчок, Панас Мирний, Карпенко-Карий, Леся Українка, Микола Євшан, Микола Хвильовий, Василь Барка тощо.

У формальному мовно-стилістичному плані котляревщина втілювала не лише абстрактну "народність", а щось набагато конкретніше, за тогочасним визначенням — голос "простолюдина". Нещодавно огляд вібрацій цього голосу дав Юрій Шевельов. І хоч його вужчим об'єктом є жанр епістолярії, насправді тут ідеться про модальність як таку:

"Стилістично беручи, листування українською мовою 19 ст. зроджувалося (як і літературно-оповідна проза взагалі) з імітації селянського — чи краще "мужицького" — стилізованого монологу-оповіді чи діалогу — в його літературно перебільшеному вияві. Риси цієї оповіді "під мужика", чи сказати б а la тоуїж, добре вивчені в зв'язку з прозою Квітки-Основ'яненка, чи Гулака-Артемовського, чи Євгена Гребінки, цілком стосуються і до епістолярного жанру під пером, наприклад, Квітки або Якова Кухаренка. До таких рис належать діялогізація, надмір вульгаризмів або димінутивів, тупцювання на тому самому слові, синтакса сурядності й перелічення, уникання чужих слів через описові або неточні власномовні відповідники... або ж через народну фонетику або й народну етимологію, оперування суто місцевими фактами як загальновідомими..., надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо.

Усе це разом створює образ-маску дурникуватого й просторікуватого провінціала-оповідача¹⁴."

Однак питання, до якої міри названі прикмети окреслюють і вичерпують цей голос-стиль, залишається відкритим. У чому його суть? Якщо ця "суть" не є монолітна, а так чи інакше змінюється, то що тоді дозволяє нам говорити про єдність явища, а не про множину окремих феноменів?

Попри всі згадані функції, котляревщина також, а то й передусім, виконувала важливу психологічну роль, роль маски-щита, що уможливило авторові підривно-пародійну настанову, глузування з "чужого" і підкреслення своєї окремості, наголошування "свого" емоційно-культурного коду, без прямого ризику. Автор був немовби скоморохом, замаскованим гравцем. Маска, як у дійстві, уможливила відкритість до правди, яка на той час не дозволялась у вигляді прямого тексту.

Неминучим наслідком цього — в суспільному і тим більше в психологічному плані — було те, що, як казав Франко про добу Вишенського й першого українського відродження, маска прилипала до обличчя і ставала його частиною¹⁵. Ішлося не так про іманентне, тобто психологічне "прилипання" (хоч про це, мабуть, також), як про те, що в перцепції "чужих" між гравцем і його маскою не було різниці; словами Єфремова: "...витворився був на все українське письменство погляд як на грубе варнякання, просторікувату забавку, пристановище "малоросійських жартів..." Тим-то роль котляревщини у формуванні українсько-російських літературних відносин здається особливо вагомою.

У тому контексті також унаочнюється своєрідне подвійне дно котляревщини: її роль у відмежуванні від російської, імперської літератури великою мірою умовна, подекуди ілюзорна. Ідеться не так про те, що у випадку "Енеїди" безпосереднім зразком була російська травестія Вергілієвої "Енеїди" пера Осіпова і Котельницького¹⁶, або що її малий словничок для російськомовного читача підкреслює її імпліцитну зорієнтованість на всеросійську публіку¹⁷. Ключовим моментом у цьому псевдовідмежуванні є базисна парадигма бачення української літератури як виключно народної, літератури, яка, згідно із формулою, яку згодом вжив Костомаров про Шевченка, буцімто говорить від імени і голосом самого народу, яка каже те, що народ ("простий народ") сам би сказав, якби він міг би так творити¹⁸. Таке бачення — не тільки з нашої, сучасної перспективи, але й тоді — суперечить явним фактам. Бо на даному етапі зокрема (а великою мірою протягом майже цілого ХІХ ст., в кожному разі до початку її активного переслідування) українська література на терені російської імперії в суспільному і практичному сенсі вписувалась у всеросійську, імперську літературу. Всі українські письменники так чи інакше брали участь в загальному всеросійському літературному процесі. Ба більше: на тому етапі *функціонально українська* література (тобто те письменство, яким українське суспільство жилося) була двомовна, і, мабуть, більше російськомовна, ніж українськомовна. У тому контексті тодішній український читач напевно сприймав романи Квітки, чи повісті Гребінки, чи "Оду Сафо" Котляревського, чи російськомовні статті тої ж "Основи" не як щось чуже, "російське" в сучасному розумінні слова, тобто великоруське¹⁹.

Яка ж у тому контексті роль котляревщини? Попри підриив і пародію, вона також функціонує як маска широти та однорідності, тобто народності, як модальність, що прикриває гібридність літературного процесу (його колоніальність) і постулює, чи претендує на безперервність, цілісність українського дискурсу. Якоюсь мірою котляревщина є мірилом українськості. Бо, згідно з її конвенцією, письменник, який пише в цьому стилі, в цій модальності, є *eo ipso* українським письменником, тобто ширим другом народу, і його вживання цього мово-стилю неначе приглушує — для публіки і для нього самого — суспільну дійсність, цілу гаму об'єктивних і всім відомих ієрархічних пов'язань, диференціацій, компромісів тощо²⁰. Одним словом, вона створює магічний простір, об'єктивний корелят (за Еліотом²¹) ідеальної спільності.

III. Канон на базі антиканонічності

Підрив, що втілюється в котляревщині, спрямований, самозрозуміло, проти канонічної та нормативної літератури, проти авторитету й авторитарності, проти всього того, що "чуже", тобто далеке, холодне і якесь не вповні людське. Йдеться, очевидно, не про абстрактну "ідею котляревщини", а про конкретні тексти, їх сукупність і закономірність. Дослідивши ці моменти в численних і доволі складних творах, можемо довести, що явище котляревщини набагато масштабніше й об'ємніше, ніж дотепер могло здаватися. Простежуючи контури української літератури перших десятиліть XIX ст. в історичній перспективі, видно, що котляревщина — одна із двох головних тенденцій тогочасного літературного процесу. Якщо охопити цей процес діалектично, як протиставлення (умовно сказавши) тенденцій "виходу на світ", або "культуртрегерства", з одного боку, і "виходу на своє", з другого (і цей дуалізм напевно об'єктивніший і пізнавально плідніший, ніж вульгарно-марксистський шаблон протидіяння "прогресивного" і "реакційного"), то котляревщина, яка власне засвідчує цей "вихід на своє", є тою основною "тезою", безперечною домінантою. Коли саме її гегемонія переломлюється — чи насправді вже з появою Шевченка? чи з виникненням "Основи"? чи лише з початком діяльності Драгоманова, Франка і Лесі Українки? — можна встановити докладнішим дослідженням і переосмисленням контексту та критеріїв; але вже тепер видно, що на перших етапах саме вона, котляревщина, взята в тому поширеному сенсі, в якому я її тут бачу, вимірює самосвідомість української літератури. Якщо врахувати, що література є частиною культурного процесу і що момент нативізму, як закономірний відрив на політичну історію та колоніальний статус, великою мірою характеризує українську культуру XIX і XX ст., то котляревщина оголюється перед нами як глибокий архетип. Її далеке відлуння помітне у таких відмінних між собою явищах, як та "хохландія", з якою воював Хвилювий і яка офіційно підтримувалася сталінською і пост-сталінською культурною політикою, і ті пошуки "органічного національного стилю", що поставали на еміграції у відповідь на фетишизацію "Європи" і "європеїзму"²².

Найскладніша функція котляревщини, як я вже зазначав, — це моделювання українсько-російських літературних зв'язків, у кожному разі до половини XIX ст., а то й далі. Тема ця, самозрозуміло, так цікава, як і широка, і тут я можу подати тільки деякі висновки.

У перспективі російської літератури котляревщина надовго стає синонімом й еквівалентом всієї української літератури. Російська критика, слідом за Белінським, певний час взагалі не помічає нічого, крім бурлеску і пародії, в українській літературі і, що найголовніше, втрачає під впливом цієї парадигми здатність розрізнявати сенс і якість (багато хто з російських критиків, наприклад, довго не помічає різниці між Шевченком і Тополею). Водночас ні одна, ні друга сторона не помічає, що котляревщина глибоко проникає в російську літературу в особі і творчості Гоголя. Гоголь — потужна і дотепер ще не досліджена проекція цієї модальності на літературу "центру": література канону "заражується" літературою анти-канону. Не йдеться тільки про мовний шар, який свого часу прокоментував Ейхенбаум²³. Насправді ціла гама гоголівських прикмет і стратегій-пародій, підриву, епатажу, двозначності й відцентровості — впливають із української архимоделі, зафіксованої Котляревським. Як все у Гоголя, його впровадження України в російську свідомість має подвійне, а то й потрійне дно. З одного боку, вочевидь, Гоголь "відкриває" Україну, робить її цікавою і привабливою, спонукає до великого, не так російського, як українського літературного й емоційного заангажування її пафосом. Але він впроваджує її в екзотичному ключі (що є закономірним для колоніальної дійсності) і в ключі міфу про її відмирання — міфу, який не подіяв на повну силу тільки тому, що він так швидко був замінений і "спростований" Шевченком²⁴. І, врешті, Гоголь впроваджує свою Україну хоч не

суцільно, але з яскравими нотами пародії й бурлеску. На підтвердження цього досить порівняти тональність (мова зараз не про історизм чи специфіку жанру) "Тараса Бульби" й "Історії Русів" або "Гайдамаків". Її кардинальна відмінність вже була ясна Шевченкові й Кулішеві²⁵.

Далекий відгомін, специфічну метаморфозу котляревщини можна простежити в контексті української так званої "радянської" літератури. Тут також спрацьовують механізми українсько-російських літературних взаємин (як тоді казали, "єднання", але вже в обставинах тоталітаризму, де це співвідношення регулюється не тільки ієрархією колонії/центру, але й терором). За таких обставин прийом котляревщини, зокрема маскування справжнього "я" за постаттю наратора, втечі в позірну простодушність або простакуватість, самозахист інтимізацією й голосом колективу, знову стають функціональними. Не тільки функціональними, але для декого (як тепер гадаємо) необхідними. У кожному разі, я вважаю, що пізній Тичина представляє себе саме в цій позі, тобто захищає себе саме тим щитом²⁶. Такі збірки, як "Чернігів" або "Партія веде", виявляють щойно наведений репертуар нео-котляревщини, а також стратегічний компонент пародії. Бо парадигматичний вірш "Партія веде", його рефрен "... всіх панів д'одної ями..." функціонує в той же час як ствердження нового канону і як пародія на той же канон. Аналогічно можна сказати про Остапа Вишню, зокрема про такі його речі, як "Чухрайні". Я б навіть висунув гіпотезу, що глибинна поетика (не казенно-офіційна, по-марксо-ленінськи затеоретизована, але структурна, діюча) українського, і саме українського (не російського!) соцреалізму живиться традицією й архетипами котляревщини. Ця проблема вимагає окремого дослідження, яке треба починати з уважного вивчення того великого масиву, який я тут тільки заторкнув, — тобто народництва.

¹ П. Куліш. Обзор украинской словесности. — Основа. — 1861. — Ч. 1.

² С. Єфремов. Історія українського письменства. — Київ, Ляйпціг, 1924. — Т. 1. — С. 374 — 375.

³ Пор. М. Зерова: "Думка С. О. Єфремова, ніби всі оті невдатні наслідувачі Котляревського з їх грубо гумористичним тоном, зневажливим трактуванням народного побуту та карикатурно-кабацкої української речю" були в нашій письменстві з'явилися випадковим, скороминущим — ця думка навряд чи може назватися слушною. Котляревщина була довгою і впертою хворобою українського слова" (Нове українське письменство. — Мюнхен, 1960. — С. 97 — 98).

Тоді коли для Єфремова котляревщина є своєрідним збоченням, а для Зерова хворобою, то Чижевський, в дусі основних концепцій його *Історії*, бачить її як певну незрілість, і саме на цьому базую свою тезу про "неповність" української літератури. Насправді ця хвороба для нього не так літературна, як національна. Див. його *Історію української літератури*. — Нью-Йорк, 1956. — С. 371 — 373, а також дискусію з цього приводу: George G. Grabowicz. Toward a History of Ukrainian Literature. — Cambridge, 1981.

До речі, якщо (продовжуючи метафору) це такі "хвороба росту" чи "дитинства", то така, що залишає сліди на цілу юність, а то й на ціле життя — і тим уже заслуговує на уважне дослідження. Щодо Бєлінського, то його не тільки вороже, але й презирливо глумливе ставлення до української літератури також потребує вивчення, тим більше, що донедавна, згідно із советським канонам, він змальовувався як великий друг та покровитель тої ж осоружної йому української літератури. Знаменним, однак, є те, що його ідкі осуди базувалися саме на прикметах котляревщини, як в її бурлесковому, так і сентиментальному ключах. Пор., наприклад, його рецензію на "Ластівку" і Квітчині "Сватання на Гончарівці" (В. Г. Бєлінский. Полное собрание сочинений. — Москва, 1954. — Т. 5. — С. 176 — 179).

⁵ І. Айзеншток. Українське пропілєї. Котляревщина. — Київ, 1928. — Т. 1. — С. 9 — 121.

⁶ Пор. там само. — С. 108 — 112.

⁷ Яскравий приклад цієї диференційної функції, яка виступає вже не в ролі метаматематичної аллозії, а як прямий літературний лексикон, — це власне альтернативні жанрові окреслення. Хоч жанрове амплуа не заступлене, законотворчість є очевидною: замість "попсанія" — "писулька", замість "анекдота" — "побрехенька", замість "оди" — "пісня" тощо; парадигматичним прикладом служать Квітчині "Шпигачки, або По-московському Епіграми". (Див. George G. Grabowicz. Toward a History of Ukrainian Literature. — Р. 57 — 58.)

⁸ Пор., наприклад: Д. Чижевський. Історія української літератури. — С. 340 — 350.

⁹ Пор., наприклад, Ю. Луцького (George S. N. Luckyj): Between Gogol and Sevcenko. — Muenchen, 1971. Пор. також Є. Маланюка: "Малоросійство". Книга спостережень. — Торонто, 1966. — Т. 2. — С. 229 — 246.

¹⁰ Пор., наприклад, зауваження Зерова щодо плачу матері Евріала в "Енеїді": "Сцена її плачу над сином належить до найфальшивіших сцен "Енеїди"... Нездатність Котляревського до "жало" виявляється тут повною мірою. Після стриманого оповідання про подвиги й смерть Евріала та Низа, травестованого з певним артистичним тактом, так неприємно читати про Евріалову матір, що вона, зачувши про смерть сина, —

Кричала, гедзалась, качалась,
Кувікала, як поросля...

Неправдоподібно, по-балаганному трагічно звучать її прокляття рутулам... Антихудожність цієї сцени прекрасно відтіняється постичним плачем Евріалової матері у Вергілія". Там же, ст. 68 — 69. Або висновок Чижевського: "Якби ми не знали переспівів псалмів Гулака-Артемовського, можна було б думати, що він взагалі вважає українську мову за непридатну до вислову серйозних думок". (Історія української літератури. — С. 355).

Судження Зерова спірне. Бо, попри надмірність і, здавалося б, чисто словесну непогамованість ("Кричала, гедзалась, качалась" і т. і.), яку Зеров точно помічає, існує ще зовсім відмінний тон і пафос, який він чомусь ігнорує (див. строфи 111 — 113 п'ятої частини, що починаються словами матері Евріала):

"О синчу! світ моїх очей!
Чи я ж тебе на те родила,
Щоб згинув ти од злих людей?
Щоб ти мене — стару, слабую,
Завівши в землю сю чужую,
На вічний вік осиротив..."

Те, що Зеров не вважає за таке очевидне текстуальне заперечення його тези, підказує нам, що він у цьому випадку керувався апіорними, тобто нормативними положеннями.

Див. зокрема переконливе висвітлення сміху в "Енеїді" (з посиланням на М. Бахтіна) у М. Т. Яценка (На рубежі літературних епох. — Київ, 1977). Пор. також Є. Сверстюка: Іван Котляревський сміється. — Сучасність. // 1972. — Ч. 4, 5.

¹² Див. мою статтю "Функції жанру і стилю у становленні нової української літератури". — Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1990. — Т. ССХХІ.

¹³ Див. його "Сьогочасне літературне прямування". // Правда, Львів, 1878. — Ч. 1. — 1884.

¹⁴ Юрій Шевельов. Кулішєві листи і Куліш у листах. // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані (ред. Юрія Луцького). — Нью-Йорк, 1984. — С. 21.

¹⁵ Див.: І. Франко. Іван Вишенський і його твори. — Збір. тв.: У 50 т. — К., 1981. — Т. 30. — С. 127.

¹⁶ М. Марковський. Найдавніший список "Енеїди" І. П. Котляревського і деякі думки про генезу цього твору. — Збірник істор.-філол. відділу УАН. — 1927. — № 44.

Знаменним є той факт, що, хоч перший словничок "малороссийских слов" був укладений Й. Каменським до першого, парпурівського видання "Енеїди" (1798 р.), зі свого видання (1809 р.) Котляревський цей словник не тільки не вилучив, але й поширив. Див. "Перлина української літератури" (вступ Є. Шаблювського й Б. Деркача до факсимільного видання "Енеїди" 1842 р.). — Київ, 1979. — С. 5.

¹⁸ "Поэзия Шевченки — поэзия целого народа, но не только та, которою сам народ уже пропел в своих безименных творениях, называемых песнями и думами: это такая поэзия, которою народ сам бы должен был запеть, если бы с самобытным творчеством продолжал далее путь непрерывно после своих первых песен..." (Н. Костомаров. Малорусская литература. — Поэзия славян, сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей, изданный под редакцией Ник. Вас. Гербея. — Санктпетербург, 1871. — С. 160).

¹⁹ Прикладами небувало складного співвідношення між поняттями "українського", "руського" і "російського" рясніє ціле "вігизняне" культурно-суспільне життя цього періоду, від відомого вислову Гоголя про його "дводушє" і статті Костомарова про "Дві руські народності" до спроби Драгоманова усистематизувати ці моменти — і в той же час відкинути фальшиве, як для його тодішньої думки, розрізнення між "Руссю" і "Росією" — в його праці "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873). Основною протидією, очевидно, для цього змішання була ідея народності, а точніше, "простонародності"; див. наприклад, П. Куліша "Простонародність в украинской словесности" (Основа, 1862. — № 1; Твори. — Київ, 1989. — Т. II. — С. 522). Див. також нижче.

²⁰ Дослівно драматичним прикладом цього ілюзорного "ународнення" письменника є недавня інсценізація "Енеїди" в театрі ім. Франка в Києві: актор, який грає Котляревського (Богдан Ступка), вибігає у фраку з парту на сцену і починає танцювати щось на кшталт аркана з обидраними козацько-тройанськими гультіпаками. З історичним Котляревським цей прийом немає нічого спільного — але у ньому все котляревщина.

²¹ Див. його есеї "Гамлет" (1919 р.)

²² Див.: Юрій Шерех. Етюди про національне в літературах сучасності. До теорії національно-органічних стилів. — Літературно-науковий збірник. — Нью-Йорк (УВАН). — Т. 1. — 1952. — С. 148 — 161; пор. також мою працю "У пошуках великої літератури". — Київ, 1993.

²³ Див. Б. Эйхенбаум. Лермонтов. — Ленинград, 1924. — С. 135; цитоване у Луцького (с. 107).

²⁴ Див. мої праці: "Гоголь і міф України". // Сучасність. — 1994. — Ч. 9 і 10; Шевченко як міфотворець. — Київ, 1991.

Реакція Шевченка, шоправда, була ще досить стримана: "Ти смієшся, а я плачу./ Великий мій друже..." ("Гоголю") — але це майже напевно тому, що його програмовою метою було встановлення паритетності між собою і Гоголем. Пор. також кінцеві рядки: "Нехай, брате, (підкреслення мос. — Г. Г.) А ми будем / Сміятися і плакати".

²⁵ У своєму дослідженні про Тичину Юрій Лавріненко вживає поняття "щита" з дещо іншими нюансами — див. його: Павло Тичина і його поема "Сковорода" на тлі епохи (Спогади і спостереження). — Сучасність, 1980.

Леонід РУДНИЦЬКИЙ

"ДАЛЕКО ВІЧНО І ВІДВІЧНО БЛИЗЬКО..."

*До сутності поезії Святослава Гординського
(30. 12. 1906 — 8. 5. 1993)**

Святослав Гординський увійшов в історію нашої культури як поет, як маляр, іконописець, перекладач поезії, літературознавець, літературний критик. Він залишив печатку свого духа на українській культурі. Вже сам факт, що Гординський успішно працював у таких різноманітних ділянках, дуже промовистий. Він став своєрідним уособленням Франкових слів: "В сфері духа є лише різnorodність". До речі, ці слова Гординський використав як мотто до останнього видання своїх віршованих творів — збірки "Поезії: вірші оригінальні й перекладні", що з'явилася у видавництві "Сучасність" 1989 року.

Бібліографія його поетичних творів нараховує 17 позицій, що охоплюють окремі збірки віршів і поем та поетичних перекладів і переробок, створених між роками 1933 — 1989. У всіх них панує надзвичайна різноманітність. Гординський — поет України і поет Європи, поет старовинного і модерного світу. Це бачимо цілком ясно навіть із поверхового огляду його творів. Досить тільки перерахувати всі міста, що він їх згадує або оспівує в своїй поезії. Щодо України, то знаходимо тут передовсім Львів у вірші "Моє місто" і "На горі князя Льва", Київ і Холм у поемі "Холм", Галич, Канів і Полтава у віршах під однойменними заголовками. У цих та інших віршах Гординського український вимір його творчості виказує три підрозділи: минуле України, український побут і природа та історична трагедія народу¹.

Ще частіше стрічаємо у його творчості згадки про славні міста Європи: Варшава — у відомій його поетичній полеміці з Юзефом Лободовським під заголовком "Ніч над Вислою", Кенігсберг у вірші "Кенігсбергський нотатник", Відень у "Подорожі до Відня"... Осібне місце належить Парижу, який відіграв неабияку роль у житті поета; тут можна згадати такі твори, як "З "Листів з Парижа", "Перечікуючи дощ" і "Люксембургський парк". Зустрічаємо теж міста із класичної давнини: Царгород в однойменному вірші, присвяченому Олексі Грищенкові, і "Дельфи" в циклі віршів на античні теми. У циклі "Італійські вірші" знаходимо такі міста Італії, як Венеція, Перуджа, Палермо, Помпей, Піза, Фльоренція, Равена і, очевидно, Рим, головню в поемі "З "Римських ямбів" у збірці "Слова на каменях".

Ця європейська дименсія творчості Гординського має два складники: класичну давнину і сучасне життя в його різновидах — політичному, естетичному, релігійному.

Святослав Гординський — поет-мандрівник, якого з ранньої молодости вабила далечінь. Він хотів пізнати життя у його повноті, пізнати його з вершин і низин, у просторі і часі, в сучасному і минулому. До нього, може, більше, ніж до інших сучасних йому українських поетів, можна віднести імператив із "Фауста" Гете:

* Доповіль, виголошена на вчорі, присвяченому пам'яті поета, що його zorganizували Український Інститут Америки, НТШ у США й УВАН.

Зберіаємо правопис автора. — Ред.

Greift nur hinein ins volle Menschenleben!
Ein jeder lebt's, nicht vielen ist's bekannt,
Und wo ihr's packt, da ist's interessant.
("Vorspiel auf dem Theater")

В життя людське чим глибше заглядайте!
Всі так живуть, а бачать так не всі,
Тож покажіть життя у всій красі.

(Переклад М. Лукаши)

Гординський, як і Гете, прагнув збагнути сутність життя і передати цей досвід через поетичне слово своїм сучасникам і поколінням прийдешнім.

Навіть ці поверхові спостереження кажуть нам багато про суть його поезії. Творчість Гординського-поета віддзеркалює поклоніння Гординського, мистця-маляра, який часто повертався *ad fontes*, до джерел європейської цивілізації, до скарбниці класичного мистецтва. Недарма, як пише Остап Тарнавський, поет починав "свою освіту від малярства, здобувши основні знання у школі Олексі Новаківського, що була у Львові своєрідною мистецькою академією, а далі вчився закордоном і аж у Парижі знайшов своє поетичне слово"². Малярство, поезія і тісно пов'язана з нею діяльність у поетичному перекладі й літературознавстві були для нього не окремими ділянками, а радше — єдиним могутнім творчим актом, що випливав з одного джерела: життєвого досвіду людини, глибини її душі, — хоч інколи малярство відбирало поетові час, особливо після переїзду до Америки, коли Гординський "був зовсім зайнятий професійними малярськими справами"³.

Але нашим завданням не є аналізувати цю естетичну синтезу, яка, безумовно, панує в його творчості. Ми спробуємо радше устійнити тут суть і значення поезії в тому сенсі, як він їх розумів, і на підставі такої аналізи зробити деякі висновки. Додамо, що робимо цю спробу, послугуючись виключно поетичною творчістю поета, бо його епістолярна спадщина — така важлива й така необхідна для ширшої аналізи — досі не зібрана і не видана.

Перш за все слід ствердити, що поезія була для Гординського дуже серйозна річ. У згаданій збірці з 1989 року не знаходимо жодного, як він це називає, "слабого вірша". Він боявся поганих віршів, неначе гріха. Це, мабуть, найвиразніше сказано в поезії "Суплікація в десятиріччя" (1943), у якому він робить своєрідне поетичне "сальдо" першого десятиріччя своєї творчості:

Боже, я знаю, злих віршів мені не простиш,
Марно благати Тебе: обмий мені душу нечисту!
Знаю бо, гірший для тебе нездалий вірш
За богохульство, за вбивство.

Ще писати б — писав. Та навіщо здавав у друк?
Чом же полови слів з віршів своїх не одвіяв,
А, не обачний, спускав з серця свого і рук, —
Чорт спокусив мене, чи, може, слави надія?

Що надруковане — вічність зубами тримає. Ех!
Не допоможуть пожежі ні війни, ні вирвати з пащі!
Хіба що знов зробиш потоп, — (лиш тоді у ковчег
Ноеві взяти звели хоч два вірші мої найкращі).

Яка б із найважчих покар не судилась мені —
Вічний пекельний вогонь чи чистилище духа, —
Як злі вірші читаю свої, вже в пекельнім вогні
Мені племениють вуха!

(173)

Мабуть, найкращим джерелом пізнання цієї такої важливої сторінки творчості Гординського і пізнання його поетичного кредо є твір "Сновидів: лірич-

на поема", написана октавами 1938 року, а після того, як це каже сам автор, — кількакратно "уточнювана й шліфована... передусім з погляду мовного". Гординський уважав цю поему "своєрідним завершенням неоклясицизму з вільними римами, недопускальними в строгий структурі октави, що, проте, вносять у поему елементи модернізму" (425, прим. 44).

У цій же поемі він дає міні-лекцію про суть поезії і природу поета. Правдивих поетів і простих віршувальників він ділить на кілька категорій. Тут слід звернути увагу на змальованих ним поетів-невігласів, які горді зі своєї неосвічености, цінують лише "надхнення". У них немає думки, вони не знають і не бажають знати жодних норм і законів поезії. Проти них Гординський виступає з гострою сатирою:

Ви знаєте, в нас пише вірші всяк,
Не дбаючи про стиль. У "надхненні"
Часу на те не вистане ніяк...
Бо й так у нас одвіку кожен геній
Регочеться з поезики в кулак,
Поет, мовляв, поет, а не учений,
І дар його — настроєна душа,
Ну й душу нам квилінням заглуша.

(45)

Друга категорія — псевдопоети. Це ті, котрі мають різні ідеї, але дуже часто на рівні публіцистики, які теж не опанували поетичної техніки і форми. Такий поет, каже Гординський:

...начинить вірші вбогі
Ідеями та й тішить нас тоді
Несхитністю своїх ідеологій,
а як рядки щось вийдуть забліді,
Він гасел їм добавить скільки змоги,
Щоб читачі раділи молоді.
Та що ж, як стиль і форма кострубаті,
Читаєш ти — ніяково читати.

(45)

Третя категорія несправжніх поетів — це графомани, які плодять вірші цілими копами та продукують збірку за збіркою, книжку за книжкою. Такий поет справляє Гординському найбільший клопіт, бо він (або вона), по суті, добра людина, якій тому й важко сказати правду:

Брешти йому, що вірш хоч і лихий,
Але талант у нього — ше який!

(45)

І врешті, правдивий поет, який роками носить в собі якусь думку, бентежиться нею, шукає довго слів, щоб висловити те, "що шумить підземним струмком крові" глибоко у його душі. Але саме поет цього покрою дуже часто не може видати своїх творів. Ось як про це каже нам Гординський:

Такий поет, коли досягне плід,
Коли доп'є і сонце й червіль літа,
І біль страждань, і чар кохання, й мить,
Коли душа надхненням оповита,
Як проживе те все, як протремтить
І схилиться на обважнілих вітах,
То жде дарма: біс видавця узяв,
Щоб овоч той з галузки обірвав.

(46)

Правдивий поет, згідно з Гординським, розкриває нам тайни буття, які дуже часто йому самому не цілком відомі чи зрозумілі. Вони заховані глибоко у його душі; він їх відчуває як "хімерні мрії, сни, скалки надхнень". Поет шукає "слів на дні своїх глибин", щоб розшифрувати ці тайни, розкрити нам їх зміст і передати його не розумово, а чуттям, інтуїцією, поетичною синтезою. Тут, до речі, на нашу думку, поетичне кредо Гординського, бодай під одним аспектом, перегукується з філософією Райнера Марія Рільке, вірші якого він перекладав. Дещо спрощуючи, можна ствердити, що Рільке поетизував зовнішній світ, втягаючи його у світ своєї душі, затим знову повертав назовні. При тому найважливішим засобом Рільке у цьому процесі одухотворення (який він називав Герцверк) було прославлення буття. Варто згадати його відомий вірш, який складається з низки питань до поета: "O sage, Dichter, was du tust?" — "Скажи поете, що ти чиниш", — і на кожне таке запитання відповідь одна: "Ich ruhme!" — "Я славлю!"⁴.

У поезії Гординського знаходимо подібний процес. Поет вбирає у глибину своєї душі імпульси зі світу, перетворює їх і, "відбивши світ у мікрокосмі своєму", стає скарбницею духовного багатства. І, як каже нам Гординський, "штука тут одна лиш — вибирати / Потрібне все з комор своїх багатих". Як і Рільке, він хвалить життя у його відвічний тягlostі, нестримності й неповторності:

Тож славлю я життя відвічний тяг,
Нестримність ту, що рветься і буяє,
Пориви бур в просторах і серцях
І вітер той, що гонить у безкрає
Фрегати душ по вічностей морях;
Нехай вони загинуть там, та знаєм,
Що як сурма заграє назорі,
Нові серця підіймуть якорі.

(63)

Глибинна причетність до цього безконечного гону життя наближує нас до вічності. Ключ до цього розуміння — в душі поета і в душі кожної людини, яка живе не тільки щоденною сірістю. Ось що нам каже Гординський в одному зі своїх нечисленних дидактичних віршів під заголовком "Неповторність" (наводимо тут дві останні строфи):

І не гаси ні полетів, ні мрій,
Умій збагнути крізь щоденну сірість
Те, що тремтить в безодняві твоїй —
Твоїх спромог нечувану безмірність.

Бо знай: життя готов ти перейти,
Шукаючи — до гробу від колиски —
Того, що сам безмірно маєш ти,
Далеко вічно і відвічно близько...

(73)

Кожному з нас дано клаптик вічності. Кожному з нас дав Творець можливість пройти "просторинь і час до вічної межі". Очевидно, поет свідомий того, що цей час не легкий, "що на барикадах своїх щоденних Голгот / Самі випиваєм вино своєї жертвовної крові", але він не сумнівається, що душа поета, себто душа людська — вічна, що їй призначена печать неспалимости.

Це своє поетичне кредо, яке ми тут так неповно накреслили, Гординський час-то протиставляв тим, які підходили до духовних вартостей з Фройдівською психоаналітичною софєю. У вірші "Сноби" він критикує їх зі здоровою дозою сарказму:

Поезія? Не раді й слухати!
В очах рябіють їм слова,

Немов на мухолопці мухи ті,
І кожна з мух тих — нежива.

Їх музи — нігтики обгризують,
Самі не знають що і як,
Лиш Фройдом з психоаналізою
Здоровий каламутять смак.

О милі сноби, снобки, снобики!
Дивіться: сонце світить — факт!
Ви ж казнащо на світі робите,
І все не в міру, все не в такт...

(180)

Поетичну творчість Гординського високо оцінили провідні українські критики. Ще 1933 року Михайло Рудницький, прочитавши першу збірку його поезій "Барви і лінії", захоплено вигукнув: "маємо нового поета"⁵. Пізніше такі літературознавці, як Державин і Гр. Шевчук, які не завжди погоджувались у своїй оцінці, хвалили його твори. "Поетична творчість С. Гординського, — писав Державин у статті під заголовком "Войовничий класицизм Святослава Гординського", — із самого початку прямувала до творення високого і класично досконалого національного мистецтва слова... Гординський прийшов до правдивих вершин національної поезії і духовності своєрідними шляхами — через французьких парнасистів і київських неокласиків"⁶. А в рецензії на збірку "Вогнем і смерчем" Гр. Шевчук (Ю. Шерех) хоч і висловлює деякі критичні зауваги щодо римування, але хвалить Гординського за те, що він "не вдавався до жодних умовних реквізитів і досяг поєднання майже Вітменської мускулястости з наскрізною одуховленістю"⁷.

Закінчуючи цей короткий начерк про поезію Гординського, не можна не згадати його поетичних перекладів, більшість яких з'явилася окремою збіркою у Нью-Йорку 1961 року під заголовком "Поети Заходу. 60 перекладів з поезії латинської, італійської, французької, англійської, американської, німецької і польської"⁸. Згідно з автором, ці переклади були для нього "своєрідною школою поетичного мистецтва". Можна додати, що перекладацька праця була теж мірилом його поетичного хисту. Гординський зростав як поет, і при цьому рості відшліфовувалась його перекладацька майстерність. "Те, що в 1930-х роках могло здаватися йому ще неперекладним... пізніше не творило вже ніяких труднощів передавати українськими словами найскладніші чужі тексти. А втім, автор ніколи не творив своїх перекладів з погляду тільки інформативного чи дидактичного (так як це свого часу робив молодий Франко. — Л. Р.), а намагався давати переклади адекватні щодо змісту, форми і ритмомелодії, тобто робити їх фактами поезії української" (443). З цієї точки зору Гординського переклади стали, до деякої міри, його власними віршами. Такими він їх і вважав, на що вказує друга частина заголовка його останньої збірки: "...вірші оригінальні й перекладні".

Вірність формі, змістові і духові оригіналу у перекладацькій праці, стислість і витонченість поетичної форми у власних віршах впливали з сильного органічного почуття дисципліни поета. Але рівночасно поезії Гординського притаманний постійний голод за дійсністю, і тому вона ніколи не є штучною, езотеричною, віддаленою від життя. Поезія творила для нього вхід у буття, сіре, буденне, реальне, але також буття неповторне, вічне. Поезія Святослава Гординського писана холодною головою і палаючим серцем. Вона, як і його інші мистецькі твори, є запорукою безсмертя поета.

¹ Див.: "Координати. Антологія сучасної української поезії на Заході". (Упорядкували Богдан Бойчук і Богдан Т. Рубчак). Нью-Йорк, "Сучасність", 1969. Т. 1, ст. 305.

² Див. "Вернувся назад до рідних піль" у книзі "Літопис червоної калини" (Львів). Ч. 10 — 12, 1992, ст. 34. До речі, що багатогранність творчості Святослава Гординського влучно підхопив Микола Неврлі у статті п. з. "Між світом та Україною" в журналі "Україна" (Київ), ч. 16, квітень 1989, ст. 7 — 10, а також Григорій Костюк у статті "Багатогранність і невгамовність", що її передруковано в скороченій формі із журналу "Сучасність" (ч. 4, 1977) на сторінках журналу "Терем" (ч. 10, 1990, ст. 51 — 56), у числі, повністю присвяченому життю і творчості поета. Серед матеріалів цього числа "Терему" хотілося б виокремити також статтю Юрія Бойка "З сім'ї великих" (ст. 65 — 68), в якій автор підкреслює філософську та змістову глибину поезії Гординського.

³ Святослав Гординський. Поезії. "Сучасність", Джерсі-Сіті-Мюнхен, 1989, ст. 430, примітка 249. Всі цитати з творів Гординського взяті з цього видання. Сторінки подаємо в тексті.

⁴ Про відношення Стуса до Рільке див.: Леонід Рудницький. "Василь Стус і німецька література: відношення поета до Гете і Рільке" у книзі "Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників", "Смолокип", Балтимор — Торонто, 1987, ст. 352 — 367.

⁵ Див.: його рецензії на "Барви і лінії" і "Вітер над полями" в журналі "Діло" (Львів) 29 січня 1939.

⁶ Див.: "Українська трибуна", (Мюнхен), 26 жовтня 1947.

⁷ Див.: "Арка", (Мюнхен), 1948. Ч. 3 — 4, ст. 81.

⁸ Перекладацьку майстерність Святослава Гординського вміло проаналізував Ігор Качуровський у статті, поміщеній в журналі "Нові дні" за червень 1981-го й передрукованій у згаданому числі журналу "Терем" (ст. 61 — 74). Додамо тут, що, на нашу думку, найбільшим осягом Гординського в ділянці художнього перекладу є його праця над "Словом о полку Ігоревім". Він трудився над епосом майже ціле життя і залишив нам не тільки український переклад-переспів, але також німецькомовний варіант — "Das Ihorlied" (УВУ, Мюнхен, 1985), здійснений спільно з Лідією Качуровською-Крюков. Гадаємо, що Богдан Титла помиляється, коли твердить, що Святослав Гординський переклав "Слово" теж англійською (Див.: "Ad Memoriam — Svyatoslav Hordynsky: 1906 — 1993. "The Ukrainian Quarterly". Vol. XLIX, N. 5, p.p. 350 — 352). Гординський плянував видрукувати у видавництві американського НТШ велике ілюстроване видання "Слова", що мало містити оригінал, український переклад Гординського й англійський переклад автора цих рядків, але смерть мистця затримала реалізацію пляну.

Марко ПАВЛИШИН

ЧОМУ НЕ ШЕЛЕСТИТЬ "ЛИСТЯ ЗЕМЛІ"

Коли 1985 року з'явився "Спектакль" Володимира Дрозда, роман сприймався як промовистий документ свого часу. Нешадна сатира на моральний світ радянського письменника прозвучала як передвісник самоаналізи і самокритики, що незабаром стали вимогою доброго тону в роки гласності. Відгуків на "Спектакль" у періодиці України — і не лише в ній — було багато.

У першій половині 1989 року почав друкуватись у "Вітчизні" роман "Листя землі". 1993 року його завершена частина вийшла окремою книжкою¹. "Листю землі" Дрозд віддав чимало енергії. Не раз письменник підкреслював винятковість цього твору в його творчому доробку. "Я все життя готуюсь до цієї книги, записав сотні біографій людей, яким зараз під вісімдесят, — признався він Миколі Жулинському ще тоді, коли праця над романом тільки починалася. — Уся справа за тим, чи дасть мені доля можливість реалізувати цей мій найбільший творчий задум"². У вступі до журнального видання (і тими самими словами в післямові до книжки) Дрозд повідомляє, що це тільки перший із циклу романів про період від вісімдесятих років дев'ятнадцятого століття до вісімдесятих двадцятого, осмислення якого — "одне з великих завдань літератури". В автопередмові до своїх "Вибраних творів" автор лексикою романтизму пояснює, в чому полягає "велич" цього завдання: "Бажаю того, чи ні, але у "Листі (так!) землі" "створю суд" над цілою епохою — над найскладнішою, мабуть, у нашій історії сотнею літ. Але творю суд не від власного імені, а від імені духу, який у мені і мені надиктовує. Чий це дух — Майстра всесвіту, народу, самого життя? Дух цей вищий і значніший, ніж я, я — тільки записувач, писар"³.

Однак, незважаючи ні на грандіозний задум роману, ні на питому вагу Володимира Дрозда як одного з найвідоміших сучасних українських прозаїків, ні навіть на те, що в 1993 році, за умов кризи у видавничій справі, поява книги художньої прози на 558 сторінок була подією зовсім не буденною, — голосної дискусії довкола твору не відбулося. Чи винен у цьому часто оплакуваний крах критики, чи загальне збайдужіння до літератури в суспільстві, яке зазнає важкої матеріальної скрути? Чи, можливо, те, на що натякає Юрій Мушкетик уже в першому реченні передмови: "Не поспішай, читачу, відкладати книгу, яку ти взяв до рук, хоч не для легкого, не для розважального читання вона"⁴?

Можлива, здається, і глибша причина: завдання, що його поставлено в романі — змалювати образ історії, суспільства і людей одного ландшафту, і подати все це в певному філософському прочитанні, — чомусь видається читачеві не першочерговим; естетичне вдовolenня та пізнавальний виграш від роману не виправдовують зусиль, потрібних для подолання цього формально досить зманеризованого твору. Та коли це справді так, професійний читач — критик — тим більше повинен зробити спробу з'ясувати, у чому річ. Тому далі намагатимемося це зробити.

"Листя землі" фіктивно документує біографії членів різних генерацій кількох родів, що проживають у "Краї" — напівмітичній українській землі, де, як в іншому місці завважив автор, "поняття Сіверщини і землі полян злилися в єдине"⁵. Період основних зображених подій починається в останніх десятиліттях дев'ятнадцятого століття й кінчається воєнним комунізмом та війнами напередодні утвердження більшовицької влади. Але, оскільки в романі промов-

ляють голоси багатьох нарраторів, в час, коли ці голоси промовляють, близький до теперішнього (деколи і про Чорнобиль мовиться як про подію минулу), розповідь постійно забігає вперед, наголошуючи найпам'ятніші, себто найстрашніші епізоди з колективної пам'яті: колективізація, голод, друга світова війна.

Текст зберігає характер збірки свідчень — матеріалів усної історії — але тільки частково. Характер, світогляд, рівень культури мовців деференційовані, але лексика і стиль певною мірою узагальнені. Мова всіх персонажів і розповідачів "з народу" позначена досить вузьким колом діалектизмів ("людяка" — людина, "жисть" — життя, "йон" — він, "дак" — так), завдання яких — не відбивати лінгвістичну дійсність, а створювати атмосферу локальності. Знову ж, майже всі мовці вживають у розповідях біблійний синтаксичний прийом — починати речення сполучником "і". Переплавлення індивідуального й узагальненого в романі відбивається і в тому, як використано матеріали інтерв'ю, про існування яких ми знаємо не так зі самого твору, як із позалітературних свідчень Дрозда. Тільки в одному випадку автор посилається на конкретне джерело (на стор. 503), хоч у післямові називається ряд інформаторів та згадується, що їх було "сотні". У тексті ніяк не позначено, де йдуть власні слова Дрозда, а де вжито чужий матеріал. Документальне неможливо відділити від фіктивного. Можливо, в цьому й полягає намір Дрозда: витворити мітизоване враження про "правду" розказаного. Події та персонажі вигадані, але мітична розповідь все одно відображає дійсність.

Оповідний матеріал поділено на розділи, заголовки яких натякають на жанри і навіть назви архаїчної, подекуди релігійної, літератури ("Слово про землю Горіхову", "Казання про розор Пакуля", "Житіє Христі, душею у добрі скупаній"). Після кожного розділу — короткий відступ під назвою "Із Книги днів". В обох типах розділів частина тексту надрукована звичайними літерами, а частина — курсивом. Як завважив Богдан Бойчук, в "курсивних" місцях звучать виразніше народні голоси і промовляють розповідачі, що в їхній свідомості живуть забобони, легенди і звичаї⁶.

При всій незвичності побудови і стилю, роман "Листя землі" в бодай одному аспекті глибоко типовий для періоду його написання. Роман наново висвітлює минуле, вносить поправки в традиційні, офіційні погляди на історію, а то й відкидає їх узагалі. Таким чином, він засвідчує свою участь в одному з кардинальних жестів періоду гласности. Це стосується, зокрема, тієї частини роману, яка вийшла 1989 року. Друга половина наголошує менше на ревізії й корегуванні дотеперішніх істин, ніж на формулюванні власного, досить песимістичного, світогляду. Але про це пізніше.

До завдання переоцінки історії роман приступає ґрунтовно. Річ не так у фактах історії, як у методичних принципах її пізнання. Таких принципів роман визнає три. Назвімо їх принципами мікрокосму, колективності і мітичності.

Перший принцип стверджує, що пізнання загального можливе на основі пізнання конкретного. Як відомо, цей принцип не належить до раціональних; ще Арістотель зачислив його до засобів створення не певності, а тільки вірогідності. Але в "Листі землі" вивчення мікрокосму повинно дозволити збагнути загальні закони людського буття. Вивчення одного села може дати ключ до цілого історичного процесу. Тому в романі центром уваги є село Пакуль. Досить виразних форм набирає й оточення Пакуля — "Край". Поблизу провінційне місто, фіктивний Мрин, далі — Київ. У цьому мікрокосмі відбиваються основні структури людського світу. Враження повноти створюється предавнім засобом — його теж спостеріг Арістотель — розподілу цілоти за категоріями. Які аналітичні категорії для осмислення Краю підказує нам роман? Деякі з них узято просто з діалектичного матеріалізму: суспільний клас (селянство, пролетаріат і пролетарська інтелігенція — з одного боку, землевласники і капіталісти — з другого), суспільно-економічний лад (залишки феодалізму, зародки капіталізму), стосунки між класами (експлуатація, класова боротьба). Але є в мікрокосмі і явища, аналіз яких вимагає зовсім інших категорій: душа і тіло, добро і

зло. Ці категорії у "Листі землі" автономні. Вони не є просто ідеологічними конструкціями на економічній базі.

Отже, роман запрошує читача підходити до мікрокосму і з марксистськими інструментами пізнання, і з такими, що їх частіше пов'язують із релігійним світобаченням. До світоглядної амбівалентності, яка в цій стратегії виявляється, нам доведеться ще повернутись.

Назва мікрокосму — не без своєї ролі в історичній аргументації роману. Слово "Пакуль" близьке за звучанням до поліського "покуль" ("поки"). Мікрокосм, відтак, носить назву майже тотожну з прийменником, який передбачає кінець тривання теперішності. Пакуль зустрічається і в інших творах Дрозда, часто як символ невдоволення сучасним і чеканням чогось іншого: прагнення вирватись із села в місто ("Ірій"), чи з рядових у начальство ("Вовкулака"). У "Листі землі" Пакуль — це місце надії на вихід із світу праці й сліз у земний рай. Як і в попередніх розповідях, у "Листі землі" пакульська надія на переломну зміну в житті виявляється трагікомічним самообманом, аналогічним до розчарування соціальною телеологією марксизму.

Другий принцип історичного пізнання, що ми його знаходимо в підтексті "Листя землі", базується на демократичному понятті колективності історії: її можна пізнати, пізнаючи минуле багатьох індивідумів. У "Листі землі" історія розкривається не в плутархівській символічній біографії визначної людини і не в біографії людини пересічної, як у Вальтера Скотта, а в долях безлічі людей. Тому роман розвиває чимало сюжетів: про Нестора Терпила (Семирозума), селянина, солдата й чарівника, та його дружину Уляну; про панів Журавських — сестру Марію, мученицю за справу революції, та брата Опанаса, революціонера, який поступово відступився від своїх переконань; про Гаврила Латку, селянина, шукача "Горіхової землі" та отамана сільського бунту; про Устима Волохача, пролетарського революціонера; про їхніх нащадків і про багатьох інших людей. Згідно з концепцією плуралістичності історії, в романі немає "головного" та "побічних" сюжетів: усі лінії фабули представлені читачеві як рівні за важливістю. Роман демонструє не тільки "рівноправність", але й переплетеність усіх доль через пов'язаність усіх фабул. Дрозд у цьому ділі виявляє неабияку конструкційну майстерність: він створює ланцюги причин і наслідків, що показують взаємну залежність людей — на перший погляд, далеких одні від одних чи приналежних до різних соціальних пластів. У романі непередбаченість окремих доль не впливає на залізний історичний детермінізм, що ним визначається загальний хід подій.

Колективність історії віддзеркалюється і в своєрідних елементах нарративної побудови роману, на які ми звертали увагу вище, зокрема, в навмисному розмиванні межі між індивідуальним і узагальненим. Ми не знаємо, як саме Дрозд використав "тексти з життя" і в яких саме пропорціях змішав їх із художнім словом. Але це не важливо. Важливе те, що в романі побудовано модель спільного творення тексту про минуле різними, в більшості випадків анонімними, "справжніми" голосами. І якщо цьому "колективному" тексту, через асоціації з біблійною, притчевою, літописною й агіографічною традиціями, надано звучання книги мудрости, то це, мабуть, для того, аби проілюструвати, що людина в множині є не тільки об'єктом історії, а також її суб'єктом: історія як правда постає як спільний витвір багатьох свідомостей.

Третій історико-методологічний принцип в "Листі землі" стосується документальної та мітичної правди про минуле. Його можна сформулювати так: свідомо деформація історії, тобто намагання перекрутити чи приховати факти, є злочином; існують, однак, і розповіді про минуле, які, хоч і виходять поза межі раціональної вірогідності, все одно містять у собі правду.

Притчею про гріховність історичної брехні є розповідь про те, як Опанас Журавський вчинив із новознайденим архівом свого роду. У скрині, що її знайшла Уляна (темні секрети панівної верстви розкриває представниця соціальних низів!), є папери, що спростовують звичні уявлення про героїчні початки Журавських. Опанас довідується, що його предок Олімпій отримав дворянство не за подвиги у війнах із татарами, як це йому розповідав батько, а на

службі в генеральній канцелярії гетьмана Розумовського. Він організував собі "подарунки" земель посполитих козаків, був власником шинка, одружився з дочкою орендаря і, розбагатівши, вніс прохання про нобілітацію, в якому підкреслив, що "не родимець я малоросійський, а рід Журавських початок свій благородний має від польських шляхтичів" (стор. 126). Документи не тільки ображають Опанасову самоповагу, а й заперечують уявлення про споконвічне гармонійне співжиття Журавських із місцевими селянами — уявлення, яким Опанас орудує, залучаючи селян до співпраці в реформі пакульського господарства. Тому він спалює документи і далі користується вигідною для себе версією минулого. Однак мета, що для неї він викривлює історію, все одно виявляється химерною. Модернізація пакульського господарства тільки загострює розбіжність інтересів панів та селян. Жодні посилення на фіктивну золоту добу соціальної злагоди не можуть відвернути конфлікту. Таким чином, розповідь про Опанасові документи — це марксистська притча про неминучість класової боротьби. Це рівночасно й наука періоду гласности про святість історичної правди і про невідхильне покарання тих, хто історичну правду деформує, замовчує чи замінює вигідною брехнею.

Але "Листя землі" теж засвідчує (хоч, скажімо відразу, не абсолютизує) можливість історичної правди, яка існує в іншій, аніж факти, площині, — правди міту. Авторитет міту базується на тому, що в нього вірять люди: "І було все так, як у пам'яті людей відкладалося" (стор. 46). У "Листі землі" є чимало розповідей мітичного характеру: про споконвічне існування Пакуля, про походження Уляни від сонця, про чудовні дії Нестора та його діалоги з Богом; про створення світу і участь у цьому Бога й чорта. Статус міту, очевидно, є різним для фіктивних діячів роману і для Дроздових читачів. Для деякого з персонажів роману міт є безпосереднім висловом того, що дійсно було чи є. Для сучасного читача такі розповіді мають переносне, метафоричне значення. Читачеві легко сприйняти мітичні розповіді Нестора як притчі — моральні чи світоглядові поучення, вбудовані в алегоричну розповідь. Одна така притча дає читачеві сатиричну й актуальну картину генези бюрократа:

"Позаздрив диявол творящому Богові та вирішив і собі створити людину з піску й глини: "Сотворимо чоловіка, якого не знали одвіку!" І зліпив, і була та людяка для ока не гірша од Богом сотвореної. "Слава! Слава! Слава!" — загукали пекельники, дідьки, болотники, лісуни і вся інша нечисть, яка навколо юрмилася. "Ух, — мовив притомлено диявол, — тепера вдмухнемо у тіло дух!" І вдмухнув йон дух свій, нечистий, злий. Закліпало творіння диявола очима, ворухнуло тоненькими пальцями і пішло по світу. І всі дивувалися, бо думали, що се людина. Та скоро відкрилося людям, що не людяку диявол сотворив, а канцеляриста, бо лише нечистий і вдатен отаке сотворити, бо зло тільки зло і родить. І заплакали людяки кривавими слізьми од того Канцеляриста, і ще довго плакатимуть, допоки добро не переможе усе зло світу і на всі дні землі" (стор. 50).

Те, що сучасний читач неспроможний сприймати мітичні розповіді (наприклад, про надприродні ества і їхні вчинки) як пряму правду, і те, що сучасний автор, пишучи мітоподібні розповіді, сам не йме їм віри, надає таким оповідам елемент грайливості. В "Листі землі" таку грайливість використано не раз для просто комічного чи пародійного ефекту, як, наприклад, у Несторовім анекдоті про те, як Бог спілкувався з пакульцями. Бог часто посилав своїх крилатих синів до Краю, де вони кохалися з місцевими дівчатами. А земні хлопці часом ловили Божих синів і обскубували їх. У Несторовому роді навіть збереглася перина, зроблена з пір'я Божих синів, і на ній Несторові прадід і прабаба літали на ярмарок у Мрин, аж поки прадід не проміняв перину на горілку. "Хто голову на плечач має, той урозуміє" (стор. 47), — так закінчується розповідь, пародіюючи євангельське "Хто має вуха, нехай слухає". Однак, гумористична відмова від буквального значення мітичних розповідей зовсім не перекреслює їхню пізнавальну вартість. Особа Семирозума, зокрема, знаходиться на перехресті гумору й серйозності. Він, як шаман, бере під власний

контроль волю іншої людини, перетворює людину на тварину (Мартин Волохач таким чином стає вовком), виконує надлюдські подвиги (літає), входить в розмову із Богом. Усі ці події трактуються не в ключі моторошності (себто так, що читач мав би умовно визнати їхню можливість у системі твору), а подібно до анекдотів барона фон Мюнхгаузена: читач повинен посміхнутися від невірогідності почутого. Такі напівсміховинні моменти не виключають активізації значень, важливих і повчальних для сучасного читача. Таким чином, безпосередньо після епізоду про Божих синів ідуть слова про те, що треба розуміти мову "тварин, комах, птахів і кожної бадиллини" (заклик до екологічної свідомості), а ще й "мову душі людської" (твердження, що людина — більше, ніж матерія); про те, що світ — не виключно Боже творіння, а частинно й чортове (алегорія моральної складності світу); про те, що зло породжує зло (заклик проти ненависті й злопам'яті). Усе це входить, без іронічного обрамлення, в дидактичну програму роману: все це мало б бути частиною тієї "правди", яка є змістом "Листя землі" як книги мудрості.

У контексті другої половини 1980-их років, коли написано перших п'ять розділів роману, особливу актуальність мало Дроздове осмислення міту про справедливе суспільство, яке мало заіснувати за соціалізму. До цього міту роман пропонує таке саме ставлення, як і до інших: деякі персонажі сприймають його як буквально правду, — але для читача це неможливо. Тільки як гірку іронію він може сприймати, скажімо, слова Івана Коляди:

"І тоді настане на землі нашій соціалізм, який є найновішим словом науки про те, як людям розумніше влаштуватися в цьому житті. Коли настане соціалізм, не буде серед нас ні багатих, ні бідних, а будуть усі рівні. За соціалістичного устрою земля і фабрики належатимуть тим, хто на них власними руками працює. І чиновників-дармоїдів над нами не буде, а вільно вибрані народом люди порядок забезпечать" (стор. 54 — 55).

Читач кінця 1980-их років може порівняти кожну фразу цього "найновішого слова науки" з власним життєвим досвідом побудованого соціалізму і прийти до висновку, що пророцтва революціонерів реалізовувались у формі своєї прямої антитези. Тут роман не модифікує, а заперечує донедавно ідеологію. Іронія розвінчує марксистське уявлення про соціалістичне суспільство — як план, що не реалізувався. Подібній стратегії служить мотив Горіхової землі: це утопія, де ростуть горіхи завбільшки в людську голову, в яких є все, що для людей потрібне. Гаврило Латка вірить у Горіхову землю, занапащує дітей і дружину, шукаючи її, піднімає задля неї бунт у Пакулі і, врешті, розстрілює людей, що відмовляються в неї вірити. І Латка, і Коляда виявляються наївними читачами текстів: вони повірили в буквально значення розповіді про Горіхову землю (чи її соціалістичний еквівалент) і ради неї затоптали свою людяність.

Обговорення принципів історичного пізнання у "Листі землі" показало, що роман входить у дискусію з історіософією марксизму-ленінізму. Входить у дискусію — тобто не заперечує її цілісно, а пропонує поправки. Аналіз світової історії і визначення її рушійних сил автор "Листя землі" бере з діалектичного матеріалізму майже без змін. "Загальна" історія, в яку вкладаються всі мікроісторії роману, рухається за законами класової боротьби; показано, як ця боротьба "загострюється"; показано, як добрі наміри окремих людей нівелюються залізними економічними законами. І хронологія, і телеологія в історичній схемі роману — марксистські: від класових конфліктів — через бунти — до революції. "Листя землі" не перепише історію як національну, не використовує гласності для підкреслення національного як одного з центральних двигунів історії. Навпаки, як показує наступне місце, роман наполягає на первинності економічних питань:

"І мовила пані Дарина: "Ось природний мужик, про долю якого ми так піклуємося. Запитайте у нього, що йому найперше потрібно: земля, воля чи рідна мова? Бо на цьому, боюся, колись ми дуже підковзнаємося". Але мовчав Кузьма, бо не знав, що казати. Тоді підійшов до нього пан з пахучою цигаркою, у скельцях із золотими обвідками: "Ну, парубче, не соромся, скажи, чого тобі

нині найбільше бракує для щасливого життя-буття". І сказав Кузьма: "Коли б земельки було удосталь, дак можна б було рабїть і жить" (стор. 221).

Дроздове небажання відмовлятися від частини марксистської спадщини — це не наївне консерваторство, а наслідок спроби здиференційованої переоцінки інтелектуальної спадщини марксизму. Марксистський аналіз історії — так ми могли б прочитати "Листя землі" — був правильним. Неправильними, натомість, були висновки: і прогнози щасливого суспільства, і революційна мораль, яка в ім'я утопічної мети допускає насильство. Роман раз-у-раз засуджує з гуманних позицій тезу, що діло революції освячує всі засоби, навіть брутальні — тезу, що втілена у фразі "хай згинуть тисячі й мільйони рабів — майбутнє нас виправдає" (стор. 56). Перед уявою поміркованого співбесідника одного з революціонерів постає можливість майбутнього Сталіна: "І чи все знаємо про тих, хто прийде після нас?... На царський трон хоч самого Миколу Чернишевського посади — народові не легше стане, повірте. Допоки сам трон у тій чи іншій формі існує, доти народ для держави, для ідеї, а не держава й ідеї для народу" (стор. 56). Подібний скепсис здорового глузду існує в соціальних низах: "Калі б тільки знать, що яно таке щастя і чи можна його револьвером добыть" (стор. 223).

Багато уваги роман присвячує моральним спрощенням носіїв "найновішого слова науки". У "Листі землі" революція виступає як немінуча і, в принципі, справедлива; революційні ж дії, якщо вони приймають форму насильства, є злочинними. Яскравим утіленням цього дуалізму є епізод, в якому селяни Пакуля, піднявшись проти панів Журавських, стають віч-на-віч із зненавидженим адміністратором маєтку, Штомою. І тут Штома вперше сприймається як людина зі зрозумілими, навіть шляхетними ідеалами (все життя він присвятив розбудові взірцевого господарства і він єдиний, хто його не покинув). Коли його вбиває постріл, і фанатик Землі Горіхової Гаврило Латка вигукує: "Браття, не бійтеся крові, яни кров віками проливали і не боялися" (стор. 229) — читачеві ясно, що народна помста хоч зрозуміла, але злочинна. Роман відкидає мораль, яка знаходила місце для поняття "класовий ворог" і для класової ненависті. На її місце приходить мораль любови і — що зближує її з християнською — всепрощення. У "Книзі про любов і ненависть" Марія Журавська, сповнена певности своєї правоти та зневаги до сил, які її поневолюють, плекає ненависть до держави, до своїх мучителів, навіть до інакодумців. Згодом їй стає ясно, що "жива [я] була, допоки любила, допоки ненависть не вбила любов у мені. [...] не розум я втратила, а втратила більше: душу" (стор. 71). Цією сповіддю вона входить у координати моральних понять, які могли б бути християнськими. Згрішивши проти основної заповіді любови — "люби ближнього свого, як себе самого", — вона втратила право на спасіння. Ніби для підтвердження саме такої інтерпретації, смерть Марії пов'язана з пекельною символікою: вона сама себе спалює. Її життя стає притчею для її коханого, Івана Коляди, який також виношував "ненависть у душі своїй, як квітку. А тепер, на краю могили, думаю і переконуюся, що найбільша ідея, людьми в тисячоліттях вистраждана і виношена, — се любов" (стор. 78). Любов не залишається в романі абстрактним поняттям, матеріалом для дидактичних притч. Перед читачем постають приклади втілення любови як життєвої практики, зокрема в біографіях жінок-матерів. Таким прикладом є Уляна, яка з однаковою любов'ю ставиться до всіх своїх дітей, чи вони від селянина Семирозна, чи від дворянина Журавського, чи шлюбні вони, чи ні. Вона переносить свою материнську любов і турботу на весь Пакуль, де її вважають добродійною ворожкою. Втіленням любови є й Дарина з роду Журавських, яка, втративши власних дітей, починає опікуватися сиротами й отримує народне звання "матері дітей людяцьких".

У "Листі землі" людські дії відбивають не тільки боротьбу економічних інтересів, а й принциповий поділ світу на табори добра і зла. Тут аналогія зі світобаченням не християнства, а маніхейства: добро в людському світі не виступає незалежно, а завжди впереміш зі злом, про що свідчать біографії Опанаса й

Марії Журавських, Уляни та Гаврила Латки. Зло, натомість, має здатність утілюватися в майже чистій формі. Символ зла в "Листі землі", як і в інших творах Дрозда, — це вовкулака. Семирозум перетворив Мартина Волохача у вовка, коли останній зазіхав на Уляну; після смерті Семирозума Мартинові знову повернено людську подобу, але його натура назавжди змінена. В ньому зродилися фанатизм і нетолерантність, зневага до бідніших, тиранство супроти власної сім'ї. Його син Устим успадковує батькову жорстокість, упертість і зневагу до просто людського; якщо Мартин перетворив на пекло невеликий світ родини та села, — Устим, як революціонер, поширює вплив свого вовкулацтва на все суспільство. Ототожнення терориста-революціонера зі символом мітичного, всесвітнього принципу зла — це, мабуть, найрадикальніший момент у ревізії моральних оцінок, що відбувається у романі.

Підсумуймо. Якщо тимчасово звизити увагу до однієї тільки раціонально аргументаційної площини роману, можна визначити його ставлення до марксистсько-ленінського світогляду такими тезами: 1) загальну марксистську схему історії й аналізу матеріальних її основ роман приймає; 2) однак, роман заперечує виключний авторитет матеріалістичного світобачення, ставлячи поруч нього моделі, наближені до релігійних; 3) роман різко відкидає моральний релятивізм і, зокрема, його практичне втілення в революційній моралі та створює міст назад до християнського принципу беззастережної любови до ближнього, включно навіть із ворогом.

Ми стоїмо тепер перед питаннями: яка функція таких аргументів щодо публіки і яка може бути їхня ефективність? З самої аргументації роману очевидно, що він передбачає публіку, ідеологічно сформовану марксистською освітою і переконану у всьому, раніше їй сказаному про історію, людину, добро і зло. Імпліцитна публіка не знає, що ненависть — погана, що людина — це не тільки матерія, що революційні дії були неморальними. Всі ці істини треба їй поступово доводити й розкривати. А щоб не привести публіку в стан повної дезорієнтації, треба залишити недоторканою бодай частину її попередніх вірувань, у цьому випадку — канонічну розповідь історичного матеріалізму. Тут ніби реалізується відома з риторики стратегія переконування: оратор подає слухачеві нові аргументи в оточенні старих, знайомих.

Але чи виправданий такий образ читача? Через брак емпіричних досліджень ми майже нічого певного не знаємо про "справжню" читачку аудиторію сучасної української літератури в Україні. Тяжко, однак, повірити, що ця публіка могла би бути настільки наївною, щоб серйозно сприймати моральні постулати, які Дрозд з такою терпеливістю розмакує. Але навіть якщо допустити можливість існування, в умовах державної монополії на історичну інформацію, читача з історично й ідеологічно "прополосканим" мозком, то важко повірити, що такий читач міг би зберегти свою непорочність до часу публікації першої частини "Листя землі" 1989 року. Злочини, здійснені на шляху побудови соціалізму, розкривались у пресі саме впродовж тих років — 1986 — 1988, — коли Дрозд працював над своїм романом. У таких умовах значна частина аргументації роману починає виглядати просто непотрібною: громадська свідомість випередила літературний твір.

А ось інший цикл питань, справді контроверсійних і для публіки відкритих, "Листя землі" залишає поза увагою. Це — всі питання про колонізований статус нації та культури, до якої роман Дрозда приналежний. Це — питання про нитки відповідальності за страхіння, зображені в романі, і центр, до якого ці нитки тягнуться. Це — питання про те, хто з діячів історії, індивідуальних і колективних, більше чи менше винен у загальнонародному мучеництві. Відносно легке (і, після десятиліть соцреалізму, не дуже цікаве) питання — "що таке соціальна справедливість?" — "Листя землі" вичерпно аналізує. Дуже важке питання — "що таке російський імперіялізм?" — роман серйозно не ставить. Риторичне запитання в місці, цитованому вище, про те, що важливіше — українська мова чи земля, є не більш як карикатура цієї проблеми.

У тих частинах роману, що друкувалися вперше 1991 і 1992 року, зображуються і події 1917 — 1920 років. Серед діячів на полі історії не промовчано нікого — ні червоних, ні білих, ні німців, ні гетьманців, ні прибічників УНР. Але їхнє зображення підпорядковане тезі: "серед усіх них були люди з ідеалами, але всі вони різали, палили й би́ли. Морально виправданих серед них не було; були тільки світлі приклади індивідуальної гуманності". Така теза має певну людську гідність. Вона нагадує нам стоїцизм і екзистенціалізм. Але вона не допомагає розібратися в питанні: "хто мав більшу рацію?" — питанні, яке не втратило своєї актуальності й гостроти, оскільки червоні, білі й УНРівці у змінній іпостасі втілюють сучасні політичні і світоглядні альтернативи, які стоять перед читачем "Листя землі" в 1989-му і, тим більше, в наступних роках.

Тяжко повірити, що письменник такої проникливості, як Дрозд, не свідомий напруги між публікою, яка вписана в роман, і публіками, які могли б існувати в дійсності. Що, отже, діється? Є два можливі пояснення. Перше (заздалегідь застерігаємо, що ми не схильні його поділяти) припускає, що зв'язок між автором і читачами в "Листі землі" в основному той самий, що був характерний для літератури не тільки доби "застою", а й усіх етапів уніфікованої й контрольованої літератури після 1934 року. Структура цього зв'язку досить відома: формально автор продукував для публіки ритуальне повторення офіційних догм, в такий спосіб зміцнюючи її ідеологічну стійкість. А в дійсності, повторення ідеологічних парадигм служило спілкуванню між автором та системою цензури: ідеологічним змістом автор здобував можливість публікуватися і потверджував своє право бути частиною (елітарного) літературного середовища. Це, очевидно, вимагало тонкого відчуття того, що в даний момент було відповідним. Цю ситуацію в усій її моральній двозначності блискуче збагнув і відтворив сам Дрозд у романі "Спектакль". Це не змінилося навіть після значного послаблення ідеологічного контролю: вже незабаром після 1985 р. критика стала вимагати творів, відповідних духові гласності і завданням перебудови. Чимало літераторів справді стали речниками такого допущеного критицизму.

Недоброзичливий критик міг би зачислити й Дрозда до цієї компанії: ось, мовляв, у першій частині роману, опублікованій 1989 року, дуже обережна й частинна переоцінка марксизму-ленінізму, безпечна й неконroversійна критика тих рис революційного процесу, які очевидно були попередниками тоталітаризму, а рівночасно — доказ нового думання і критика бюрократизму. Навіть стосовно національного питання зайнято обережну, помірковану позицію: тут і там з нотою обурення показано зневагу можновладців до української мови і культури, але особливої ролі національного фактора в історичному процесі автор не вбачає. Отже, це роман пристосовницький, що його міг був написати сам Ярослав Петруня зі "Спектаклю", тонко оцінивши баланс сил між старою гвардією, з одного боку, і реформаторами та речниками національного відродження, з другого. Дрозд ідеологічно настроїв свій твір на абсолютну золоту середину.

Така модель, здається, була б несправедливою щодо Дрозда, — по-перше тому, що "Листя землі" відмовляється бути голосом свого часу, через що його автор, мабуть, не сподобався нікому. Для ортодоксального марксиста його ревізіонізм не просто непривабливий як такий, а за своєю напіврелігійною тенденцією ґрунтовно чужий. Для прихильників виразно національних позицій, натомість, позиція, сформульована в романі, теж мало прийнятна: адже твір відмовляється наголошувати на національному питанні.

Видно, що для Дрозда в "Листі землі" читач не такий уже й важливий — ані як адресат, якого треба в чомусь переконати, ані як інстанція, від якої він мав би отримати апробацію своїх позицій. Залишається друга можлива модель пояснення зв'язку між Дроздом і його публікою: авторіві читач потрібен як свідок. Уже не раз критики спостерігали (і Дрозд сам підтверджував), що його твори у великій мірі інтроспективні, що вони є частиною процесу його самопізнання або самовизначення⁷. Отже, доречним буде прочитання роману, яке додає в ньому не спробу *спілкуватися* з читачем, а радше, *сповідатися* перед

ним. У цій сповіді Дрозд виступає не як нарратор, фіктивний творець структури роману, а як справжня людина, яка написала й несе відповідальність за твори, що з'явилися під авторством Володимира Дрозда. Серед цих творів були й історичні романи — наприклад, про Софію та Олександра Богомольців, — формально співзвучні з режимними уявленнями про функцію літератури. Дрозд виступає також як людина, що в минулому своїм членством у Комуністичній партії засвідчила своє погодження з певною системою філософських поглядів. Роман "Листя землі" — це документ дискусії Дрозда самого зі собою, дискусії, в якій він модифікує свої попередні позиції публічно й гідно. Для нього твердження, що він колись писав не те, у що вірив, виглядало б надто легкою основою для переходу на нові позиції: адже послідовність людської особистості завжди була в його творах великою цінністю, а моральну й світоглядову гнучкість він завжди сатиризував і дискредитував.

"Листя землі", отже, є твором чесним і хоробрим, оскільки він виставляє авторове "я" на оцінку світу серед умов, у яких різні табори, кожен по-своєму, могли б його негативно оцінити.

Чесність і хоробрість, однак, ще не гарантують цінності роману. Можливо, психологічна перспектива, яку ми щойно подали, допомагає нам зрозуміти і роман, і його автора, але вона не зменшує враження, що роман у своїх історико-філософсько-моральних маневрах бореться з духами вчорашнього дня. Більше того: якщо роман має сенс головню як приватний документ власної філософської й моральної драми, увесь оркестр прийомів "книги буття мого народу" втрачає своє внутрішнє виправдання.

Ще кілька слів про характер Дроздових філософських переосмислень. Роман вимагає доповнення марксистського аналізу соціальної дійсності етикою, яка абсолютизує любов. Але такий проект страждає слабкістю всіх постулатів "соціалізму з людським обличчям": він є не доповненням, а запереченням основних марксистських принципів. Як нагадує нам Террі Іглтон, моральна схема в Маркса полягає не в його моралізаторстві; вона випливає з самого опису суспільства як класового⁸. Тому суперечливим є, з одного боку, визнавати справедливість і неминучість революційного перетворення суспільства (як це робить "Листя землі"), а рівночасно пропагувати мораль всепрощення (як це також робить "Листя землі"). У Дрозда, мабуть, був намір зблизити ці дві традиції, — але, намагаючись рівночасно стверджувати обидві, він знаходиться, зрештою, на слабкій, невизначеній позиції. Те саме стосується і трактування одного підпорядкованого морального питання, яке, однак, не без актуальності для політичного життя сучасної України. Це питання випливає з осмислення явища компромісу. Як ми вже показали вище, у романі Дрозда кожна доктрина, кожен фанатизм, кожен абсолютизм мають нахил продовжувати зло, позаяк готові жертвувати конкретними людьми задля загальних принципів. Але як оцінювати акти крайньої *самопосвяти*: принесення в жертву самого себе на вівтарі високих ідеалів? Уся розповідь Марії Журавської спрямована на те, аби показати, що навіть чистий зачин її мучеництва швидко спотворюється, її принциповість стає жорстокістю супроти свого батька, уводить у її життя ненависть і гіркоту, навіть унеможливує порозуміння в дрібних справах (наприклад, із тюремщиками), яке допомогло б їй самій вижити на каторзі. Виявляється, мучеництво було актом егоїзму, гріховної гордості, зневаги до індивідуальних людей і до людськості взагалі, а ще й до того ж актом, повністю непрактичним. Чи не треба було їй піти на компроміс (як цього вимагав стратег і моральний релятивіст Домонтович) і чи не була б у цьому більша чеснота? Дрозд ніби й підказує читачеві відповіді: "так". Але в романі є й вищезгадана розповідь про Опанаса, яка ще переконливіше показує гріховність компромісу. Роман відмовляється ствердити однозначно: компроміси є невитідні, але безкомпромісність теж нелюдська. Гострота питання про компроміс полягає в тому, що на сцену публічного життя в Україні вийшли й колишні мученики — ті, що за свої переконання були в тюрмах, таборах і на засланні, — і ті, що вийшли у великі чи малі компроміси з владою. Дрозд сам належить до остан-

ніх. Хоч він і зазнав чималих прикroachів од влади⁹, — найгостріших її санкцій він не запізнав. Чи немає, отже, елементу самоапології в романній стратегії, яка становить моральний знак рівності між мучениками й людьми мудрого, потрібного, зрозумілого, але все ж таки — компромісу? Зрештою, чи можемо ми прийняти притчу про Марію, яка померла від ненависти, як адекватне відображення явища мучеництва (чи безкомпромісної самопосвяти)? Адже є значна традиція думки, яка вважає: мучеництво є максимальним виразом любови, воно піднімає людину на вищий щабель людськості, робить її святою.

Зрештою, нам доводиться висловити думку, що "Листя землі" не доповнює реєстру Дроздових шедеврів — на кшталт "Самотнього вовка", "Спектаклю" й "Балади про Сластьона", в яких мімізис радянської і загальнолюдської дійсності був на висоті. До творчих амбіцій цього роману належить поширення пізнавальних можливостей читача, — натомість роман зосереджується на відомому у старих формах пізнання, не запропонувавши переконливо нових. Правда, "Листя землі" могло би бути романом, сучасним для культурного середовища Заходу, який радикально критикує — "деконструює" — кожну пізнавальну модель і заперечує можливість однолінійного, авторитарного погляду на будь-яке явище. Таким романом, однак, "книга буття" бути не може.

¹ Вітчизна. — 1989. — Ч. 4 і 5; Вітчизна. — 1991. — Ч. 9; Березіль. — 1992. — Ч. 1, 2. *Володимир Дрозд*. Листя землі: Книга долі і днів минулих. Роман. — Київ, 1993.

² "Яким корінням живе дерево?" — У кн.: Микола Жулинський. Наближення: літературні діалоги. — Київ, 1986. — С. 122 — 70. Тут с. 131.

³ Мої духовні мандрівки: від Пакуля до Мрина і знову — до Пакуля. Начерки літературного автопортрета. У кн.: *В. Дрозд*. Вибрані твори. — Київ, 1989. — Т. 1. — С. 5 — 32. Тут — с. 27 — 28.

⁴ Книга долі і днів — не лише минулих... У кн.: Листя землі. — С. 3.

⁵ Музей живого письменника. // Слово і час. — 1993. — Ч. 1. — С. 67 — 75. Тут — с. 72.

⁶ Від Yokopatawpha County до Пакуля, без дороги назад. // Світовид. — 1993. — Ч. IV (13). — С. 94 — 96.

⁷ Див. Наближення. — С. 125 — 126 і *В. Дрозд*. Вибрані твори. — Т. 1. — С. 16.

⁸ *Terry Eagleton*. Marxism and Aesthetic Value. — У його кн.: Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory. — Лондон: Verso, 1976. — С. 152 — 187.

⁹ Див. *Володимир Дрозд*. Здрастуй, плем'я молоде... і знайоме?! // Літературна Україна. — 1987. — 1 січня. — С. 3.

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ

УКРАЇНА: ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Скажи, що правда оживе,
 Натхне, накличе, нажене
 Не ветхсе, не древле слово
 Розтленное, а слово нове
 Меж людьми криком пронесе...

Тарас Шевченко. Осї. Глава XIV.

Лише один драматичний епізод національної історії. Як зачин до наших роздумів.

Українці міста Львова звернулися на початку XVII століття з посланням до польського короля Сигізмунда III: "Обтяжені ми, народ руський, з боку народу польського ярмом, тяжчим за неволю єгипетську, що нас хоч і без меча, але гірше, ніж мечем, з потомством вигубляють, заборонивши нам пожитків і ремесел обходів всіляких чим би тільки чоловік живий бути міг, на все те не має право русин на рідній землі своїй вживати у тому ж руському Львові"¹.

Від імени народу українського оскаржували львівські міщани релігійні переслідування і зневажання їхніх громадських прав, усунення від політичного і економічного життя, які чинилися владою Королівства Польського і римо-католицизмом як державною релігією. Скільки часу сплило з того драматичного 1384 року, коли Ядвиги, дочка короля Луї Угорського, стала польською королевою і внаслідок цієї династичної угоди західні українські землі та місто Львів підпали під королівство Польське. Та не вдавалося повсюдно покатоличити православних, не судилося асимілювати українство, бо зберігалась національна самосвідомість і формувалися осередки культурного та релігійного самовизначення. Як доводить американський професор Мар'яна Рубчак, "українці обернули своє православ'я на політичну силу, спрямовану до утвердження "національної" єдності і "забажали створити ідеологічний центр, обіпертий на власній культурній та релігійній спадщині"².

По суті, формувалася духовна незалежність українців як гарант збереження української ідентичності за умов постійних переслідувань і у відриві від більшого українського організму, часткою якого мешканці Львова себе усвідомлювали і почували. Важливо, що той більший український світ був єдиномовним і православним, отже, вони були часткою єдиного, колективного — того, що було в центрі духовного організму нації, що заповідано предками для збереження себе як нації. Православна віра була ідеологією єдності, духовним осередком нації, уособленням центральності і основою маргіналізації українців у середовищі панівної нації і державної римо-католицької релігії.

Та особливо важлива для львівського українства у вираженні їхньої колективної ідентичності мовна спільність. Саме народна українська мова була реальною опорою в процесі національної консолідації, оскільки вона виконувала важливу культурну і об'єднавчу функцію. Та й відповідний ґрунт в Україні був підготовлений: мали сформовану народну мову з її діалектами і говірками, народну культуру з соціальними і регіональними особливостями на рівні культури побутової, історично означеною була етнічна територія — мали все те, що сприяло цілеспрямованому розвитку етнічної самосвідомості. Незважаючи на постійне національне гноблення, насильницьке переривання історичної традиції національної державності, цілеспрямоване відторгнення від свого народу шляхом переманювання, асиміляції, а то й репресій націо-

нальної еліти, руйнування економічного організму, попри внутрішню диференційованість українська нація володіла в усі часи ефективним механізмом регенерації і в сприятливій періоди національної історії відновлювала свою цілісність і саме завдяки цій здатності самовідновлення відігравала культура роль своєрідного організатора національної самосвідомості.

Національна культура мала свій код і ключ — мову. Сама графіка письма володіла своїм власним духотворящим потенціалом — згадаймо лише творення Пересопницького євангелія. Культура виступала в ролі своєрідного конденсатора духовного життя народу, тому так важливо було розвивати літературну мову як загальнонаціональний засіб комунікації. Логічно, що чи не основною політичною силою в боротьбі українців за збереження національної ідентичності була мова. І не лише українців. Видатний ідеолог польського Просвітництва Гуго Коллонтай писав: "Перед загрозою втрати державности єдиним захистом нації є культура рідної мови".

Національним обов'язком для переважної більшості української духовної еліти був захист рідної мови, формування єдиної літературної мови як своєрідного каталізатора нації і головного знаряддя духовного спілкування і єднання. Християнство — цей важливий чинник української культури — прагнуло утвердити чільність своєї віри і тому шукало можливості для інтеграції своїх морально-етичних цінностей в духовні, соціальні та економічні сфери життєдіяльності українства. Для православ'я в Україні мова далеко не в усі періоди національної історії була визначальним засобом впливу на народну свідомість, оскільки автокефалія далеко не завжди визначала релігійну політику як самостійний феномен у системі національних пріоритетів, хоча період діяльності Київської митрополії з часу хрещення України-Руси до приєднання її до Московського патріархату є досьогодні ще не вповні вивчений, а сама Київська митрополія належно не оцінена як важливий осередок національного життя і духовної культури. Не забуваймо, православ'я за умов Російської імперії стало чільною ланкою в ідеологічній тріаді: православ'я, самодержавство, народність, з допомогою якої формувалися стереотипи імперської єдності. Та вже коротший період діяльності Української автокефальної православної церкви 20-х — поч. 30-х років XX століття переконливо засвідчив, яка велика роль національної церкви в збереженні етнічної цілісності народу, його мови, культури, звичаїв, в боротьбі проти русифікації і денационалізації.

То чи не пора прислухатися православним ієрархам України до Заповіту Патріарха Київського і всієї України Мстислава I: "Об'єднання православних Церков України як історична необхідність, щоб історично вижити і закріпити своє місце серед вільних народів світу, є можливим, як не раз уже казав, лише довкола Української Автокефальної Церкви як Церкви-Мучениці, яка ніколи не зраджувала свій народ і свою Віру. Жертви її всі ми знаємо. Треба глянути один одному в очі і сказати, що ми хочемо об'єднання, ми будемо його мати і, не відкладаючи, беріться за здійснення цієї Богові і народу нашому бажаної ідеї"³.

Недооцінка ролі конфесійного фактора у формуванні духовної незалежності нації є сьогодні очевидною. Як, до речі, й значення для розвитку національної самосвідомості культурного регіоналізму, особливо — феномена "галицької свідомості". Очевидно, що наближення ювілею Берестейської унії 1596 — 400-річчя утворення католицької церкви візантійського обряду — стимулюватиме глибинніше пізнання ролі греко-католицької церкви в увиразненні національної ідентичності українцями, які століттями були відірвані від центру тяжіння нації — Києва. Київ, Київська земля, в духовному значенні — Київська Русь з її величезною історичною спадщиною — є своєрідним сакральним центром України, в якому завдяки і хрещенню України-Руси, наявності великого культурно-інтелектуального потенціалу зберігався український дух, формувалася українська культура. Символічним значенням і неослабним звучанням Києва як державної столиці стимулювався розвиток національної свідомості.

Історико-культурна спадщина Київської Русі і Галицько-Волинського князівства виступала консолідуючим фактором в охороні суверенності нації, забезпечувала її єдність як суб'єкта державотворення — промовистими свідченнями цієї орієнтації можуть бути діяльність "Руської Трійці". Наукового товариства імені Тараса Шевченка, концептуальні принципи побудови історичної

схеми України-Руси Михайла Грушевського... Прикро, але й у наш час доводиться у формуванні власної системи ціннісних орієнтацій відкривати ті сторінки національної історії, зокрема, періоду Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, національно-культурницької і церковно-релігійної діяльності П. Конашевича-Сагайдачного, доби національно-визвольних війн Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, діяльності Острозької греко-слов'янської та Київської братської шкіл, Києво-Могилянської академії, Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові, організації в листопаді 1918 року Академії наук України, державотворення часів Української Народної Республіки і гетьманату Павла Скоропадського, які мали б органічно пульсувати в суспільній свідомості, бути своєрідною "несучою конструкцією" структур свідомості нації, вважатися неоскаржуваними архетипами, які означають національну ментальність.

Драматизм сучасного суспільного буття України полягає в тому, що й досі розв'язання мовного питання лишається однією з важливих умов досягнення суспільних настроїв, які б могли витворити відповідну атмосферу для вироблення спільної ідейно-політичної платформи і програми всіх патріотичних сил України. "Ознакою національного цілого, ознакою нації завжди є її мова..."⁴ — писав видатний діяч словацького національно-визвольного руху Людовит Штур.

Мова, народна культура, історична пам'ять, компактна етнічна територія забезпечували життєздатність нації за умов відсутності державності, сприяли її самовідтворенню навіть в періоди розчленування українського народу сусідніми державними організаціями. Хіба можна забути те, що за найскрутніших політичних і соціально-економічних обставин — у період входження українських земель до складу Росії і Польщі, а згодом Росії і Австрійської імперії — не зупинявся процес формування нації. Правда, суттєво гальмувався. І свідомо, цілеспрямовано з боку державних інституцій інонаціонального панування; але в українців була на той час своя національна розмовна мова із своїми діалектами; оформилася українська літературна мова, своя народна культура, з локальними і соціально-ієрархічними відмінностями в побутовій культурі; своя етнічна самосвідомість.

Українська еліта протягом багатьох віків зберігала і передавала від покоління до покоління історичну традицію національної державності — від Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, епохи Богдана Хмельницького до періоду Української Народної Республіки. Та національно-культурна єдність, духовна спільність зберігалася завдяки усвідомленню себе належними до окремої європейської нації зі своєю культурою, історією, самоусвідомленням і компактною територією. Звісно, процес формування української нації — об'єкт спеціального дослідження, який передбачає вивчення розвитку суспільно-політичних структур і відносин в історичному процесі етносоціального розвитку українства.

Саме формування української нації, коли виходити з визначення П. Сорокіна, що "нація є багатовимірним соціальним організмом, який з'єднаний і зцементований державою, етнічними та територіальними зв'язками"⁵, ще не завершено, хоча це питання спірне. Правда, спірне в наші дні, бо, приміром, для Михайла Грушевського український народ був і є окремою етнічно-культурною одиницею, психофізичні і культурні ознаки якої утворюють національну цілісність, єдиний народ з давньою історією розвитку, зі своєю мовою, антропологічними ознаками, матеріальною культурою і духовними надбаннями⁶.

Якщо говорити про націю як про багатофункціональну систему з її внутрішніми взаємозв'язками і духовною цілісністю, в якій етномовний і територіальний фактор відіграють визначальну роль, то навіть за умов відсутності державності українська нація зберігала життєздатність, бо і національно-визвольні рухи, і боротьба за збереження мови, форм національної культури, етнічної самосвідомості були засобами і виявами її консолідації.

Український вчений, історик, юрист, політичний діяч Сергій Шелухін, який обґрунтував сутність українського народу як суверенної етнічно-культурної одиниці, як національної індивідуальності зі своєю окремою мовою, наголошував на необхідності спиратися у побудові української держави на власний історичний досвід. Український народ протягом віків формував ідеї народоправства, реалізував їх у демократичних формах урядування, плевав республіканські традиції, то хіба він не має права на самостійне державне існування, то хіба не він, народ, має бути основним елементом державотворення? "Основний

елемент держави, — писав Сергій Шелухін, — народ. Без нього не може бути держави. Народ у державному сенсі як основний елемент її — це не пануюча чи привілейована народність, або класи чи партія, а вся державно-правна одиницність підданих — громадян”.

Саме український народ на грудневому 1991 р. референдумі здійснив історичний вибір, який спрямований на розбудову незалежної демократичної держави, оновлення сучасної економіки та національно-культурне відродження. Оскільки власне держава є головним результатом волевиявлення українського народу, то логічно, що однією з фундаментальних цінностей нашого суспільства є незалежна держава, і саме на основі формування державницького світогляду слід консолідувати всі верстви населення. Адже держава є сьогодні доцентровим чинником нації, елементом її єднання і організації, своєрідним гарантом зміцнення внутрішньонаціональних зв'язків українського народу, інструментом формування на нових — ринкових — засадах економічної спільності різних частин національної території, нової соціальної структури суспільства, створення національного ринку.

Виникає нагальна необхідність формування цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства, концептуальним ядром якої має бути власна державна національна ідея. Головний принцип формування цієї системи ціннісних орієнтацій полягає в урахуванні інтересів всіх верств суспільства, усіх народів, що населяють Україну, а отже — передбачає охоплення всіх сфер економічного, інтелектуального і духовного життя суспільства. По суті, йде мова про відповідну ідеологію, за допомогою якої можна було б формувати нові структури свідомості, нову ментальність нації в її національно-культурній єдності та духовній суверенності. Головна опора в цьому процесі формування нової — державницької, україноцентристської — свідомості нації лягає на мову, на культуру, на історичну пам'ять, на національні базові цінності, які й виробили традиційні системи світосприйняття, сформували український суспільний менталітет. Відомо, національні базові цінності зазнали серйозних деструктивних змін. Протягом кількох віків, а особливо — в період тоталітаризму, руйнувалася історична пам'ять нації, знищувалася національна інтелектуальна еліта, деформувалася суспільна свідомість внаслідок послідовного, систематичного "нав'язування" ідеологічних міфологем, стереотипів мислення і поведінки. Все це вкрай ускладнює процес єднання, консолідації нації як суб'єкта державотворення. Але необхідно використовувати ті цінності, які визначилися внаслідок здобуття незалежності України. Це передусім громадянські свободи, міжнародне визнання нашої держави, громадянський мир і спокій у країні, безконфліктне входження України в міжнародне співтовариство і набуття авторитету серед інших країн світу, законодавче врегулювання питання про територіальну цілісність і недоторканість її кордонів, створення невідємних атрибутів держави (збройні сили, прикордонні війська тощо), відродження і утворення національних форм духовності, правові гарантії для вільного розвитку творчих можливостей громадян, створення умов для переходу до нової соціально-економічної системи, формування правосвідомості громадян і демократичної культури...

Слід активніше і цілеспрямованіше наголошувати через засоби масової інформації на утвердженні в свідомості громадян належної поваги до державних інституцій, підтримки з їхнього боку демократичних засад суспільства, переконання в необхідності самовідданої праці, бо тільки працею, а не страйками, саботажами чи актами громадської непокори, можна поліпшити своє матеріальне становище і зміцнити державу. Незаперечним аргументом у формуванні державницького світогляду є те, що Україна не була втягнута в криваві конфлікти на території колишнього СРСР, що в Україні панує мир. Та очевидно, що економічна криза драматизує суспільні настрої, витворює передумови для реабілітації старої ідеології, пробудження в свідомості імперських міфологем, підживлює ґрунт для використання тоталітаристських стереотипів мислення і поведінки в інтересах реакційних політичних сил. Тому так важливо якнайшвидше досягти економічної стабільності як передумови внутрішньополітичної рівноваги, як гарантії ослаблення загрози соціальних конфліктів і як основи для реалізації національних інтересів держави.

Чіткою, послідовною і принциповою повинна бути наша позиція щодо геополітичних орієнтацій України, яка має базуватись на розробці стратегії плано-мірної інтеграції України в Європу, в загальноєвропейській структурі. Для обґрунтування доцільності розглядати Україну як європейську державу можна наводити переконливі аргументи, які органічно випливають з її історичного минулого, географічного положення, духовної "присутності" в європейській культурній системі і, ясна річ, з сучасних можливостей економічної інтеграції з європейськими країнами. Це аж ніяк не відлучає Україну від регіонального співробітництва з країнами СНД, передусім із Росією, але однозначна російська орієнтація загрожує, як застерігав ще в 1920 році В'ячеслав Липинський, введенням в Україні російської державності і стимулюватиме внутрішню розбалансованість та анархію. "Інша річ, — звертався до українських хліборобів-землевласників український політолог, — що наше географічне положення, спільне історичне минуле і спільні економічні інтереси вимагають, щоб ми з Росією та Білоруссю, як зовсім окрема та суверенна Українська держава (підкреслення наше — М. Ж.), заключили тісний мілітарний та економічний союз і спільно з ними собі союзників в Європі шукали. Сей міждержавний союз трьох Русей — Московської, Білоруської та Української — є справа пильна і потрібна, здійснити котру без довгої попередньої руйни можна лише в той спосіб, що кожна Русь на своїй землі свою власну національну державу, а в ній свою власну, об'єднуючу всі її класи національну культуру сотворить"⁸.

Як бачимо, питання економічної співдружності України, Росії та Білорусі не є новим, і якихось принципових розходжень сьогодишньої політики України з позицією В'ячеслава Липинського не проглядається, оскільки взаємовигідні економічні зв'язки, економічна співпраця є життєвою необхідністю для кожної з трьох держав. Та оскільки історичні уроки повчальні, їх не слід забувати — Україна втрачала незалежність через агресивні імперські заміри північного сусіда, — тривога демократичних сил зрозуміла і небезпідставна. Адже ми ще не встигли повністю завершити забезпечення необхідних умов для самозбереження держави як системи, ще не витворена така суспільна атмосфера, такі суспільні настрої, які б виражали державницьку свідомість і не інспірували ностальгію за уявним "царством соціальної справедливості і повсюдного добробуту". Провокowana певними політичними колами як у Росії, так і в Україні ідеалізація "епохи Брежнєва", коли "все було і все дешеве", здійснюється свідомо, з прицілом реанімувати імперські стереотипи мислення, оживити причаєні в свідомості людей переважно старшого покоління міфологеми тоталітарного режиму. Ліві сили, або просто — комуністи, сподівалися в процесі так званої перебудови здійснити еволюційну трансформацію СРСР у конфедерацію, точніше, провести косметичну операцію на політико-адміністративному обличчі тоталітарного монстра. Та не вдалося — імперія розвалилася, але не в свідомості тих, хто плекав її і хто зберігає ностальгію за супердержавою, яка диктувала багатьом державам свої "правила гри". Тепер ті, хто програв у цій фальшивій грі в демократію і, мовляв, забезпечення прав націй на самовизначення, намагаються довести, що "реалізація права на власну суто національну державу все очевидніше починає набувати ознак анахронізму"⁹.

Згідно з цією логікою, сучасна національна держава таїть у собі загрозу для людства, бо начебто саме національні держави спровокували в ХХ столітті великі війни, включаючи і дві світові. І ні слова про те, що саме імперські амбіції і були першопричинами майже всіх європейських збройних конфліктів ХХ століття, а перша світова і друга світова — це війни імперіальні, війни за збереження імперій і за створення, розширення і утвердження імперій.

Коли право націй на самовизначення, що є одним з основоположних принципів створення і діяльності ООН, сьогодні витлумачувати як сепаратизм, як прагнення місцевої правлячої еліти зберегти свою, регіональну владу, а отже, — таким чином гальмувати сам процес демократизації і суспільного оновлення, тоді легко кинути у вир суперечок рятівне коло у формі неодноразово використовованого демагогічного гасла про "права особи". А де ж були "права особи" в колишньому СРСР, коли не було елементарних умов і можливостей для людей різних національностей зберігати і розвивати свою мову, культуру,

звичаї, традиції, віру? Так, ці конкретні права повинні забезпечуватися, стверджують, як і стверджували сімдесят літ комуністичного режиму новітні ідеологи моделі оновленого союзу, але "для цього зовсім не обов'язково мати незалежну державу"¹⁰.

Так чому ж ці права не реалізувалися в імперії СРСР, якщо в національній державі, виявляється, неможливо забезпечити справжні права особи?

Доцільно згадати про ті історично необхідні та історично неминучі процеси формування націй, що відбувалися, як свідчить, наприклад, досвід Англії, Франції, за умов централізованих національних держав і що, безперечно, були інтенсивнішими та ефективнішими, ніж, скажімо, в процесі боротьби за воз'єднання держав, таких як Німеччина чи Італія, на національній основі. А що вже говорити про формування національних держав тих народів, які століттями були в складі багатонаціональних держав. Красномовно про це свідчить історія таких імперій, як Австрійська і Османська, врешті-решт, і Російська, в яких сербський, грецький, румунський, болгарський, угорський, словацький, чеський, польський, український, білоруський та інші народи змушені були долати довгий драматичний — найчастіше за умов національно-визвольної боротьби — шлях формування націй і набуття національної державності.

Говоримо сьогодні не про таку національну державу, яка сповідує декретивно введену моноідеологію, а про побудову громадянського суспільства як головної мети незалежної соціально-правової держави. А головна ідея такої держави — пріоритет прав і свобод людини, гарантування і громадянських, і політичних, і соціально-економічних прав людини. Цей непростий і тривалий процес пройшли національні держави Європи, і саме в той бік і звернений наш погляд з метою інтенсифікації процесу самоутвердження, посилення національних почуттів, а отже, — і національного єднання як політичного акту, що засвідчить результативність тривалого історичного розвитку, генези соціально-політичного мислення протягом кількох віків.

Держава для нас — своєрідний поляризаційний центр української нації, це засіб і елемент її згуртування і організації. У цьому процесі консолідації нації навколо центру — держави важливу політичну силу має мова.

У цей час, коли ліві політичні сили кинулися в боротьбу за надання в Україні російській мові статусу офіційної, не гріх нагадати про те, що і Маркс, і Енгельс, і Ленін у своїх студіях про нації визнавали мовну спільність однією із вирішальних ознак формування нації і тому саме мові надавали величезного значення як елементові і стимуляторові суспільного розвитку. Що ж виходить? Ідеолог і сучасних комуністів Ленін наголошував, що "єдність мови", "тотожність мови є важливим фактором для повного завоювання внутрішнього ринку і для повної свободи економічного обороту". Так домінування якої мови має бути забезпечене в Україні для досягнення важливої, безперечно мети: "завоювання внутрішнього ринку і для повної свободи економічного обороту"? Очевидно, за умов теперішньої домінантності російської мови в економічному і громадянському житті країни будь-яке законодавче закріплення російсько-української двомовності приведе до остаточного занепаду української мови, бо позбавить українську мову тієї державної підтримки, на яку вона має історичне право розраховувати. Адже етнічний склад населення України не дає жодних підстав для сумнівів, якою ж має бути державна, а отже — офіційна, мова. Звісно, українська.

До речі, "Закон про мови", який був прийнятий Верховною Радою України в період комуністичного режиму, цілком чітко формулює статус української мови як державної, офіційної, а в місцях проживання більшості громадян інших національностей в роботі державних та громадських органів, установ і організацій можуть використовуватися поряд із українською і їхні національні мови. І в цьому була і є величезна історико-культурна і соціально-економічна доцільність. Рідна мова є знаряддя і засіб створення і розвитку школи, літератури, книгодрукування — всіх галузей національної культури; мова на сьогодні відіграє важливу роль у боротьбі за національну церкву і за утвердження її авторитету в зміцненні морального і духовного здоров'я народу. Функціонування української мови в цих сферах утверджує в суцільній свідомості почуття

самобутности українців і є ефективним засобом консолідації україномовного населення в єдину націю, яка буде своєю, національну державу.

Отже, які можуть бути дискусії щодо державного статусу української мови? Загальнодержавна, офіційна мова в Україні — українська, а за мовами інших національностей може бути закріплений статус регіональних мов. Є своя специфіка з цією проблемою в Криму, де на однаковий статус претендують три мови — російська, кримсько-татарська і українська, хоча очевидне домінування російської мови як офіційної. Але статус української мови як державної повинен поширюватися і на Крим, проте сфера її функціонування там, на жаль, ще досить обмежена. Тому статус державної і забезпечує українській мові можливості для цілеспрямованого і ефективного розширення сфер функціонування по всій Україні. Ясна річ, насторожують спроби наданням російській мові статусу офіційної, відсторонити українську мову від її історично обумовленої ролі — бути державним засобом спілкування усіх громадян України.

Зринає здогад, що це свідомо, цілеспрямована акція, яка має на меті ослабити й без цього слабкі позиції української мови в різних сферах суспільного і культурного життя, адже національна мова є фактором і показником національного самоутвердження і розвитку національної духовної культури. Слід враховувати, що мовні проблеми і вимоги завжди включалися в програми національно-визвольних рухів українського народу як у попередні періоди, так і в ХХ столітті, і ці вимоги щодо державного статусу української мови невідривні від інших соціальних і національно-політичних вимог. Інакше й не могло бути — такий шлях, таку боротьбу вели всі ті народи, які усвідомлювали необхідність формування нації, коли пробуджувалася і посилювалася національна самосвідомість, а отже, з особливою гостротою усвідомлювалася національно-репрезентативна функція рідної мови.

Наше суспільство нині перебуває на особливому, історично визначальному етапі свого розвитку, і нові соціально-економічні та етнокультурні фактори повинні забезпечувати розвиток значно вищого, ніж було це досі, рівня мовної спільности. Адже мова повсякчасно пристосовується до суспільного устрою і розвитку, її функції соціально обумовлені. З'являються нові функціональні особливості української мови, пов'язані з необхідністю зміцнення економічних, торговельних, культурних, інформаційних зв'язків у межах національної спільности. У східних регіонах України має відбутися "м'яка", ненав'язлива, але послідовна культурно-цивілізаційна адаптація громадян до нової функції української мови, бо там суттєво послаблені почуття зв'язку з давньою первинною мовно-етнічною спільністю. По суті, з пам'яті людности цілих регіонів унаслідок мовної і культурно-побутової асиміляції, зумовленої і імперською політикою Росії, і життям за умов порубіжжя мовно-етнічних спільностей, і переселенням людей, зникало усвідомлення національної приналежності до спільности більшости. Це надзвичайно тривожна тенденція, коли атрофується почуття приналежності до мовно-етнічної спільности, духовної пов'язаности з долею всього народу, з його історичною спадщиною. Нас не може не насторожувати те, що послаблюється національний зв'язок між регіонами України, почуття зв'язку з існуючою нацією, що тільки підсилює прагнення до регіонального обмеження. Немає іншого об'єднувального, цементуючого фактора, крім почуття загальнонаціонального зв'язку, приналежності до певної великої спільности — української нації, незалежно від регіональних особливостей історичного розвитку, адміністративно-політичного статусу, того чи іншого регіону (Крим), релігійних особливостей і існуючих соціальних структур. Національний зв'язок, почуття загальнонаціональної єдности — це ідеологічна категорія, яка черпає духовну силу в історичній мовно-культурній спільності переважної більшости тих, хто населяє Україну. Необхідна національна ідентифікація, кристалізація історичної самосвідомости — без цього формування духовної незалежности України неможливе.

Якою б драматичною не була ситуація з українською мовою в Україні, все ж таки в нашому народі не витравлене стихійне відчуття мовно-етнічної спільности, ще живе почуття етнічної самосвідомости, бо ж відомо, що додаткове оволодіння мовою імперської ідеологічної політики, мовою групи більшости не впливає на формування рівня суспільної свідомости конкретної особи. Ро-

сійська мова і раніше, і тепер засвоювалася в більшості випадків примітивним способом, її вивчення зумовлювалося необхідністю пристосуватися до державної політики, закамуювати своє селянське походження, розчинитися в масі міського населення — бути таким, як усі. До цього спонукали життєві потреби, зокрема, кар'єра, можливість переїхати в інші регіони імперії тощо. Російська мова виконувала головну комунікативну функцію, забезпечувала людині порівняно кращі можливості і життєві шанси, ніж їх мала людина, яка не володіла російською мовою. Так відбувався процес асиміляції українців тією культурно-цивілізаційною сферою, яка була орієнтована на імперський центр — на Москву, на російську мову і культуру, що в кінцевому результаті приводило до повної адаптації в новому мовно-національному середовищі. Руйнувалися духовні зв'язки з народною культурою, історико-культурним середовищем, з традиціями, звичаями, обрядами — з тим духовним материком нації, без якого неможливе формування національної самосвідомості, сам процес формування нації і утвердження державницького світогляду.

Натомість формувалася національно безлика, не суверенізована особа, схильна до життєвого опортунізму, кон'юктурник, без морально-етичної і духовної основи для особистого спротиву чужим впливам, чужорідному оточенню. На жаль, так складалася доля українського народу, такими були суспільно-політичні відносини, що в Україні є сьогодні значна частина людей, які мають неформовану національну позицію, невизначене національне обличчя. Багато з них у цьому не винні — не треба творити моральні суди над такими людьми, а навпаки, спокійно, ненав'язливо, тактовно допомогти цим людям прилучитися з їхньої ж волі до духовного материка України і виплекати в собі почуття національної гідності, гордості, усвідомлення духовної незалежності. Шлях цей нелегкий і затяжний, але він — єдино вірний, бо без національної держави не виплекати в народі усвідомлення приналежності до конкретної мовно-етнічної спільності, до великої історичної традиції державотворення. Тільки власна держава може привести в рух такі механізми впливу на "самосвідомість" людини, які пробудять і виростять у ній почуття приналежності до певної етнічної спільності, ідейно-світоглядним ядром якої є традиції, спільність норм поведінки, спорідненість психічного складу населення, яка історично складалася і формувалася протягом усього мовно-цивілізаційного процесу, спільні досягнення в системі суспільних цінностей і соціально-економічних орієнтацій.

Тому за умов власної державності — за цих складних культурно-цивілізаційних і соціально-економічних умов — необхідно все робити для того, щоб переорієнтувати всю систему суспільної свідомості за допомогою відродження історичної пам'яті, розкриття шляхів реалізації духовно-інтелектуальних резервів як самих українців, так і інших етносів, що складають разом з українцями народ України, піднесення престижу української мови, культури, чіткого визначення національних інтересів у новій історичній ситуації.

Духовність, інтелектуальний потенціал громадян України визначає морально-психологічний та економічний стан суспільства. Саме тому багато важить рівень культури, освіти, науки, охорони здоров'я, соціального захисту населення; саме тому важливо надати пріоритетного значення розвитку інтелектуального потенціалу суспільства, максимально посилити інформаційну мобільність.

Відомо, що розвинуті країни світу за рахунок пріоритетного розвитку освіти і науки одержують до 40% приросту валового національного продукту. Авторитет інтелектуальної праці повинен бути високим, відповідати сучасним світовим рівням, інакше нас захопить (і уже захопив) масовий відплив розумів за кордон, що загрожуватиме ослабленням і наукових зв'язків, і відривом від світової науки, і інформаційним "голодом" для української науки. Тому слід переглянути основні напрямки розвитку освіти, охорони здоров'я, науки, все зробити для того, щоб зберегти соціальні інфраструктури: видавництва, пресу, поліграфічні підприємства, систему книжкової торгівлі та кінопрокату, спортивні та художні школи, дитячі табори — все те, що було створене за кошти нашого народу і що повинно забезпечувати його потреби за складних умов економічної кризи. А для того слід підсилити їхнє державне фінансування, а також здійснювати цільове фінансування національних культурно-освітніх програм,

що їх пропонуватимуть творчі спілки, незалежні видавництва, товариства, фонди, асоціації культурологічного спрямування... Якнайшвидше слід підтримати на державному рівні інновації передусім у сфері культури, зокрема, ввести ліберальне оподаткування для спонсорів культури і мистецтва. Треба спрямувати державні зусилля на оперативне і ефективне використання духовно-інформаційних ресурсів народу, інтелектуальних можливостей суспільства, на відродження української мови, культури, мов та культур тих етнічних меншин, що проживають в Україні. Етнічні, конфесійні, расові відмінності не повинні впливати на державні пріоритети, навпаки, реалізація їх має підкріплюватися особливою увагою до проблем освіти, культури, духовності тих етнічних меншин, які були депортовані, піддавалися масовим репресіям, всіляко переслідувалися, утискувалися... Особливо державна увага має бути приділена кримсько-татарському народові, який чекає не лише вагомшої матеріальної допомоги в драматичному обживанні своєї історичної батьківщини, але й політичної підтримки в утвердженні своїх законних прав, у формуванні ціннісної системи орієнтації як нації рівноправної з українською в єдиній державі. Чим швидше їхня національна свідомість утвердиться, чим швидше відродиться їхня історична пам'ять, розвинеться освіта, набуде престижності рідна мова, культура, тим швидше визріє основа для консолідації українців, росіян, кримських татар, греків, болгар, усіх, хто населяє Крим, тим природніше будуть формуватися спільні ментальні структури як основи державницької свідомості. Проблема духовної цілісності нації є вкрай важливою для нас, українців, хоча за умов незалежності сам процес усвідомлення духовної суверенності активізується завдяки наявності власної держави, яка і є основою ціннісної системи сучасного суспільства. "Єдність нації тримається насамперед на духовних засадах, — справедливо стверджує професор Б. О. Параконський, — на сукупності структур колективної свідомості та колективної пам'яті. Тому досить лише зруйнувати або навіть викривити історичну пам'ять нації, фізично ліквідувати носіїв національної свідомості, розуму, віри, і нація перетворюється на звичайне населення, що піддається будь-яким соціальним експериментам"¹².

Безперечно, захисні механізми української нації послаблені, оскільки протягом багатьох років, а то й століть, українцям доводилося боротися за виживання власної мови, культури, за збереження духовно-інтелектуального потенціалу нації. Через те нам сьогодні доводиться вести своєрідну духовно-відновлювальну роботу над реконструкцією всього того, що було втрачене внаслідок репресій, заборон, знищення... По суті, нам слід відновити структурну єдність національної культури, а для цього вкрай необхідно відтворити природний духовний клімат, духовну атмосферу для відновлення насильницьки розірваних, роз'єднаних частин національної культури. Цей складний процес "приживлення" до стовбура національної культури могутніх гілок так званої діаспорної української культури, яка, однак, розвивалася в духовній єдності з материнським культурним організмом, уже розпочався і приніс несподівано вражаючі результати. Вже очевидно, що нам слід прискорити розробку нової концепції національної культури як духовної цілісності. Навіть за ці кілька років відновлення історичної пам'яті, реабілітації репресованих діячів культури і мистецтва, зближення з духовним материком української культури, яка творилася за межами географічних кордонів, ми змогли переконатися, які величезні масштаби наших загальнокультурних втрат і в якій органічній цілісності з материковою культурою перебуває відсторонена політичними та ідеологічними бар'єрами культура української діаспори. Більше того, з великою радістю пересвідчуємося, що українська культура володіє ефективним механізмом відновлення своєї історичної цілісності, є самоорганізуючим, з внутрішньою динамікою, багатовимірним явищем. І це стосується не лише української культури, але і всіх тих культур, внутрішнім стимулом розвитку для яких була національна свобода і національне самоусвідомлення. Відомо, що кожна культура формує свій особливий культурний соціум, свою форму соціально-культурного спілкування. Комуністична система зруйнувала не лише економіку, провела систематичну і жорстку репресивну селекцію України; вона духовно зруйнувала людину шляхом цілеспрямованої деформації норм та ідеалів націо-

нальної культури, морально-етичних засад суспільного буття, розірвала глибинні зв'язки цивілізації і культури, перервала духовну традицію. Для того, щоб визріли якнайшвидше умови для духовної самоідентифікації позбавленого свободи вибору народу, необхідно провести комплекс цілеспрямованих державних засобів для створення повноцінного соціокультурного середовища в суспільстві і його модернізації у відповідності з потребами історичного моменту, передусім для еволюційного вростання в європейську цивілізацію. Бо ж нам украй необхідно врахувати досвід передових держав світу в створенні повноцінного соціокультурного цивілізаційного середовища і впроваджувати його на основі історичних традицій нашого народу, його духовного та інтелектуального потенціалу, професійної та побутової культури, морально-етичних цінностей. Відтворення природного духовного клімату і природного середовища духовного життя українського народу є визначальним завданням гуманітарної політики за умов невідкладної культурної соціалізації, духовного оздоровлення нації і становлення нового соціокультурного комплексу. Адже нам у спадок від тоталітаризму лишилися також маргіналізована людина, роздвоєна між двома культурами, врешті-решт — між двома ідеологізованими культурними орієнтаціями. Вона тепер повинна мати можливість за власним бажанням, за внутрішньою потребою пройти шлях національно-культурного самопізнання. По суті, наш сучасник опиняється в пограничній культурній ситуації, а якщо ще зважити на активну трансплантацію чужорідної, як правило, американізованої культури, яка не зустрічає належного опору в зв'язку з несформованістю духовної незалежності національної культури, то можна уявити, яке складне завдання постає перед державою, перед суспільством.

Українці Львова в кінці XVI століття консолідувалися в боротьбі за збереження та утвердження своєї етнічної ідентичності — створили Успенське братство, яке згодом набуло назви Ставропігійського братства, почали здійснювати програму культурних, педагогічних та релігійних реформ. Основна увага була звернена на освіту, на організацію шкіл з рідною мовою навчання, на заснування власної друкарні, видання книг українською мовою... Саме відродження української національної свідомості і сприяло самозбереженню українства, а отже, формуванню духовної незалежності як гаранта збереження етнічної ідентичності.

Драматична історія боротьби українського народу за свої вольності і права, за виборення власної державності засвідчує, що в державотворчому процесі незалежність нації є визначальним фактором у формуванні державницького світогляду суспільства.

¹ Хрестоматія з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст. — Київ, 1959. — Т. 1. — Док. № 14. — С. 202.

² Рубчак Мар'яна. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття. // Філософська і соціологічна думка. 1993. — № 1. — С. 97.

³ Голос України. — 1993. — № 151. — 11 серпня.

⁴ Slovenske naroduje novini. — Bratislava, 1956. — S. 177.

⁵ Сорокин П. А. Основные черты русской нации в двадцатом столетии. // О России и русской философской культуре. — М., Наука. — 1990. — С. 468.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1913. — Т. 1. — С. 5 — 6.

⁷ Цит. за кн.: Потульніцький В. А. Історія української політології. — К., 1991. — С. 106.

⁸ Липинський В. До українських хліборобів. // Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали: у 3 т. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 478.

⁹ Яковлев А. Любовь к ближнему нельзя променять на ненависть к инородцу. — Известия. — 1994. — № 149. — 6 серпня.

¹⁰ Яковлев А. Там само.

¹² Парахонський Б. О. Національні інтереси України (духовно-інтелектуальний аспект). Випуск 6. 1993 р. Національний інститут стратегічних досліджень. — К., 1993. — С. 20.

Юрій ІСІЧЕНКО

МІСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ЛІТЕРАТУРНОГО ТЕКСТУ В КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Художня свідомість доби Бароко становить надто складний соціокультурний феномен, щоб можна було претендувати на однозначне тлумачення котроїсь з формотворчих її ознак, особливо коли йдеться про природу й функції у мові барокової культури релігійних елементів, сенс яких розкривається лише в широкому контексті християнської традиції. Їхня наявність сама по собі навряд чи може свідчити про гальмування секулярних процесів у мистецькому житті. З одного боку, секуляризація мистецтва, — як і зворотний процес, — не є показником прогресу чи регресу художньої творчості (не кажучи вже про наукову коректність самих понять мистецького прогресу й регресу). З другого боку, роль конфесійно-релігійних проблем доби Відродження — з огляду на відповідну граничну заангажованість європейців часів Реформації — не є менша, аніж за наступної епохи. Більше того, структурні зміни в європейській ментальності, що спричинилися до зростання інтересу до християнської метафізики, відображеного в бароковій культурі, мають власне ренесансно-реформаційні корені.

Спробуємо звузити предмет уваги до меж словесного (вербального) тексту літературного твору барокової доби. Ряснота цитат з канонічних і догматичних книг, послідовно зазначуваних у маргіналіях, нас не дивує з огляду на прецеденти в попередні культурно-мистецькі епохи. Апелювання до Євангелії, Апостола, старозавітних книг і творів Отців Церкви було основою для встановлення місця тексту в системі координат християнської культури, обминути який, не резигнуючи зі встановлення стосунків з попередньою духовною традицією, було просто неможливо. Але нині якісний склад Біблійних і патристичних апеляцій має деякі нові ознаки. Так, біблійний епіграф стає істотним компонентом барокових стародруків, котрі відтак мусять — принаймні у передмові та передмові-посвяті — зважувати на потребу витлумачити сенс епіграфа й обґрунтувати його програмову роль. Серед цитованих текстів зростає питома вага Біблійних притч, алегорична мова яких відповідає естетичній настанові барокового твору й вибудовувала складний параболічний зв'язок з біблійним прототекстом.

Загалом барокову інтерпретацію стосунків сучасного твору й Біблії добре ілюструє "Сад божественних пісень" Григорія Сковороди, що його тридцять віршів метафорично описані як сад, зрослий із зерен Святого Письма. А отже, герменевтична програма, що до її здійснення і прагне Сковорода, полягає у потребі розгорнути у тексті концептуально місткий образ, закладений у Біблії. Письменник мав досягнути багатовимірності семантичного потенціалу канонічного тексту й спробувати описати ментальний світ цього тексту мовою нового типу культури.

Така програма контрастувала з ренесансним постулатом про ймовірну наявність у тексті чи образі автентичного сенсу, котрий можна розкрити, абстрагувавшись од пізніших вторинних нашарувань. Породжена ренесансними ж імпульсами, реформаційна герменевтика приходить до заперечення обов'язкової посередницької ролі Церкви в сприйнятті Біблійного Об'явлення христия-

янином. Аксиологічна значимість церковного передання знижується; повноцінна рецепція Біблії — не лише її індивідуальне читання, а й виконання Біблійних приписів у повсякденній практиці — оголошується достатньою для особистого порятунку.

Барокова естетика виходить натомість із принципової незвідності семіотики тексту до якогось одного рівня. Символічна багатогранність прототексту, помножена на виплекану бароковою культурою полісемію словесного образу, фактично унеможлиблює адекватне розкриття глибинного сенсу твору доступними вербальними засобами. Словесна канва лише пунктиром окреслює основні контури духовного світу, багатство й складність якого ледь мріє за блідою оболонкою.

Прикметна річ: у цю добу спостерігаємо небачене піднесення українського проповідництва. Причому риторична настанова, відображена і в академічних компіляціях, і в "Науці альбо Способі зложеня казаня" Іоанікія Галятовського (1659), орієнтувала не стільки на богословський аналіз євангельського чи апостольського тексту або змісту свята, скільки на формування ланцюга асоціацій і уявлень, що склалися б у цілісну картину, гранично повно висвітлюючи й розвиваючи наскрізну думку. Цей ланцюг формував розлогу параболу, активно залучаючи до оповіді як риторичну топіку, так і численні наративні приклади алегоричного характеру. Врахуймо взаємодію зі словесним матеріалом храмового інтер'єра, оповідної манери казnodія, богослужбового контексту — і пересвідчимося, як сотні непомітних капілярів прорізають тоненьку вербальну оболонку, сполучаючи проповідницький текст із несловесними формами духовної практики людини.

Виявами такої інтерпретації постають як розвій церковного співу, відображений "Граматиною музикальною" Миколи Дилецького й увінчаний творами Дмитра Бортнянського, Максима Березовського та Артема Веделя, так і успіхи драм-міраклів та мораліте, входження до широкого вжитку побожних пісень, зокрема коляд. Досить поширена теза про театралізацію мистецтва Бароко, що її детально розробила п. Людмила Софронова, виразно вказує на один із аспектів цього всеохоплюючого прагнення вирватися за рамки зв'язаного плетивом звукової й графічної матерії слова в нові, ширші простори семіотичної діяльності.

Цікаво простежити, як змінюється у цей час проблематика полемічної прози, спершу зосереджена головним чином довкола догматичних розходжень православної й католицької Церков та морально-етичної постави вищого духівництва. Зі становленням Бароко предметом полеміки стає історія стосунків Української Церкви з Римом і Константинополем ("Оборона церковної єдності" Лева Кревзи, 1617; "Палінодія" Захарії Копистенського, 1620 — 1622), а пізніше в центрі уваги опиняються взаємини східного й західного обрядів ("Перспектива" Касіяна Саковича, 1642; "Літос" Євсевія Пиміна, 1644; "Образ православної східної Церкви" Івана Дубовича, 1645; "Дзеркало" Пахомія Война-Оранського, 1645), причому несподівано українські християни східного обряду — і православні, й уніати — виявляються солідарними в захисті власної обрядової традиції. Нарешті, в другій половині XVII ст. розгортається суперечка з московськими богословами про час перевтілення Святих Дарів (Інокентій Гізель, Інокентій Монастирський та ін.). Додаймо пошук шляхів поєднання християн східного обряду Петром Могилою та Йосипом Велямином Рутським, безпрецедентну справу кодифікації богослужбових книг за Петра Могили, щоб перконатися, яку важливу роль відіграє в культурній ситуації барокових часів літургійна, обрядова проблематика.

І ця переорієнтація здається глибоко закономірною. Бо ж саме Пресвята Євхаристія, відправляювана під час божественної літургії, становить найповніше розкриття містичного змісту спасительної жертви Христа — центрального мо-

менту світової історії. Обмежений у часі й просторі обряд дозволив здійснити недоступний для словесної діяльності акт осягання найсокровеннішої із таємниць, спричинився до надприродного поєднання людини з трансцендентною істотою Бога у святому причасті. Матеріальна форма хліба й вина приховувала незбагненний для розуму зміст: тіло і кров Спасителя. У Чаші на престолі опинялося те, що становило кінцевий пункт і мету духовної, у тому числі пізнавальної й мистецької діяльності. А вже довкола єхаристійної жертви формувалося життя Церкви як містичного тіла Христового. Не випадково образ Чаші використовується як ідеальний символ у барокових малярстві, графіці, скульптурі.

Слово в бароковому мистецтві України цілком зорієнтоване до Абсолюту. І та, власне, інтенція закладена в кожному літературному тексті, що прагне вийти за межі вербальної оболонки, аби подолати обмеженість природної мови й, реалізуючи інші семіотичні перспективи, відобразити містичне одкровення. Звідси загальновизнане прагнення до символічно-алегоричних і метафоричних форм зображення. Звідси теж — інтерпретація аскези як ідеального шляху самовдосконалення, що на ньому людина очищується від матеріального, тілесного й дістає дари Святого Духа, необхідні для вищого пізнання.

Досвід православної аскетичної поведінки повертає до невичерпного змісту лаконічної Ісусової молитви, практика читання якої віддавна плекалася східними пустельниками й кіновітами. Підсумування цього досвіду стало сенсом життя великого полтавчанина Паїсія Величковського (1722 — 1794), перекладача й упорядника "Добротолюбія" — енциклопедії українського і взагалі православного чернецтва. Процеси містичного самопізнання виявились у культі Києво-печерських і Почаївських святинь, у розбудові монастирів, канонізації преподобних угодників печерських, гімнографічній і агіографічній творчості. Твори Іоана Ліствичника, Василя Великого, Симеона Нового Богослова стабілізують містичну орієнтацію духовного пошуку, властивого бароковій ментальності України. Але й досвід "Духовних вправ" Ігнатія Лойоли, західної практики християнської медитації приходить в Україну як через Товариство Ісусове, через інші римо-католицькі чернечі ордени, так і через зреформований 1617 р. чин святого Василя Великого.

Так ідеальний тип літературного тексту, що складається в естетичній системі українського Бароко на основі, взаємодії з аскетично-медитативною настановою розмикається у безмежність, у перспективу містичного єднання з Творцем. Звідси й ті принципові зміни в художній доктрині національного барокового письменства, що виявляються, зокрема, у відкритості (сказати б, атектонічності) мистецької форми, насиченні мови алегорично-символічною образністю.

Інна ГОЛОВАХА

“У ВІДЬМИ КОРОВА ЗАВЖДИ ДОБРА”

Традиційні бувальщини про відьом та міфотворчий світогляд сучасної людини

Життя та стереотипи сучасної поведінки кожної людини підпорядковані традиційним поглядам та морально-етичним нормам того суспільства або тієї соціальної групи, де вона виховується та функціонує. І зрозуміло, найбільш послідовним прихильником та носієм традиційних норм та забобонів у сучасному житті виступає той, чий світогляд формується під впливом уявлень фольклорно-традиційного характеру. Значну роль у процесі формування традиціоналістських орієнтацій відіграють фольклорні тексти, які посідають важливе місце у духовному житті сучасного села і нерідко виступають як своєрідний кодекс законів поведінки у традиціоналістсько спрямованому середовищі. Той, хто свідомо чи випадково протистоїть традиції, може втратити довіру та повагу оточення і з часом перейти до якісно нової категорії, яка обов'язково передбачається традиційними поглядами, — “ворога” або “злотворця”. Одним із плідних, на мій погляд, шляхів аналізу загального процесу формування або народження образу ворога є розгляд традиційних бувальщин про відьом, які існували сторіччя тому і сьогодні активно функціонують у традиції усного переказу.

Іноді людина опиняється у ситуації, коли здається, що останнім часом труднощі та нещастя домінують у житті, і вона не помічає, як починає замислюватися: “А чи не існує конкретна істота, яка фізично чи психологічно переслідує її особисто або її родину?” Поступово виникає ніяк не обумовлена логікою впевненість у тому, що нещастя не випадкові, а пов'язані одне з одним, що десь поряд знаходиться той, хто цілеспрямовано руйнує її життя. Так створюється міф ворога — ворога невідомого, але всесильного; і цей міф особливо легко народжується в середовищі, де діють закони традиціоналістського світосприймання. Образ злотворця з нелюдськими можливостями формується у свідомості людини і наприкінці двадцятого сторіччя, коли, здається, у минулому залишилися згадки про втручання у людське життя нечистої сили, а про “полювання на відьом” можна дізнатися лише з історичних джерел. Та хоча уявлення про відьом, здається, повинні існувати тільки як міфологічні перекази з глибокої давнини, практика свідчить, що у житті сучасного села відьма відіграє вельми помітну роль... Взаємозв'язок, який існує сьогодні між традиційними бувальщинами про відьму та впевненістю про її дійсне існування, — не випадковий, а є лише класичним прикладом того, наскільки традиціоналістськими можуть бути погляди сучасної людини. І сьогодні ми готові до створення міфа, і необхідна тільки його підтримка фольклорними джерелами та наявністю лідера, який сформує цей міф остаточно. Таким лідером у традиціоналістсько орієнтованій групі може бути тільки людина, добре ознайоmlена зі стереотипами колективної свідомості, з системою морально-етичних норм, що складають основу життя цієї групи.

У сучасному селі таку роль виконує ворожка або виконавець — активний носій фольклорної традиції, репертуар та техніка виконання якого спрямовані на широку слухачську аудиторію. Той, хто користується авторитетом у групі та виступає її неформальним лідером, може відігравати значну роль при формуванні загального стереотипу про наявність ворога у групі, підступна діяльність якого є причиною важкого життя конкретної людини або групи взагалі. У су-

часному селі таку роль може відігравати відьма, образ якої добре знайомий нам з тридиційних фольклорних джерел. Перш ніж звернутися до сучасних уявлень про відьму, та визначити її соціальну функцію, необхідно проаналізувати ті фольклорні джерела, в яких йдеться про постать відьми взагалі.

В українській та російській фольклорній традиції існує багато записів, які свідчать про те, що зараз, як і у дев'ятнадцятому сторіччі, величезне місце серед прозової творчості займають бувальщини про відьом та домовиків, які за традиційним уявленням вважаються "напівміфічними істотами", завжди знаходяться поряд з людиною та втручаються в її життя. Але з часом "народна фантазія переробила чисто міфічні образи відьом на звичайних людей з незвичайною силою знахарства"¹, а постать домовика і сьогодні залишається наближеною до світу нечистої сили і ніколи не отожднюється з людиною. Його традиційна функція — це функція Пенатів та Ларів, які в римській міфології пов'язані з господарством, з родинним вогнищем, родинними традиціями², це функція індійського бога Агні, якого "індуси мали за господаря в хаті і в сім'ї"³. Про походження домовиків існують різні версії. С. В. Максимов у праці "Нечистая, неведомая и крестная сила" наводить легенду, за якою Господь скинув на землю злу небесну силу, дехто з небесних духів потрапив до житла людини та з часом перетворився на охоронців родини та її будівлі⁴. Крім того можна знайти сліди віри в домовиків як в душі померлих предків, хазяїв дому, або повір'я про те, як "Бог дозволив старшому чортові натворити собі слуг, вмочивши палець у воду та стріпнувши ним. Чорт натріпав багато чортів, і вони розлізлись домовиками по хатах та по горницях"⁵. Постаті домовика у фольклористиці відводиться значне місце, його визначають як персонажа слов'янської міфології (М. Костомаров, Е. Померанцева), або як представника нечистої сили (С. Максимов, І. Нечуй-Левицький); але так чи інакше, він проте залишається загадковою постаттю, яка за традиційними поглядами посідає місце десь посередині між Богом та дияволом. За фольклорними легендами, домовик може допомагати родині або перешкоджати їй, живе поряд з нею, але завжди залишається частиною надлюдського. Бувальщини про відьом принципово відрізняються. Вже записи кінця дев'ятнадцятого — початку двадцятого сторіччя (Чубинський, Грінченко, Малинка та інші) підтверджують, що, за традиційним уявленням, відьма перебуває десь посередині між людиною та нечистою силою і все більш наближається до людини, втрачаючи з часом деякі із якостей, що характеризують її як представника нечистої сили. Традиційно, відьмою вважається жінка, яка продала душу дияволу⁶. Існують спроби наблизити її образ до слов'янського міфологічного персонажу, який з часом втратив риси міфологічного та був наближений до звичайної людини: "Відьма — то образ німфи, небесної води, перенесений в побутове життя народу"⁷. Сьогодні традиційні бувальщини про відьом активно поповнюються реаліями побутового життя, і нерідко виникає ситуація, коли оповідач сам не впевнений, що він розповідає — традиційний текст, випадок з життя сусіда, переказаний йому декілька тижнів тому, або випадок із власного життя, бо жанр бувальщини передбачає цей непомітний перехід від билиці до бувальщини і навпаки. Розповідь про відьму знов та знов проходить шлях від переказу життєвої ситуації (коли дійсна подія ще займає яке-небудь місце), крізь призму сприймання нових та нових виконавців (коли на зміну меморату приходить фабулат, де дійсність події більш не відіграє ніякої ролі, а на перше місце виступає сюжет), до сформованого традиційними нормами жанру тексту.

Найбільш цікавим у контексті проблеми, що розглядається, є процес творчого народження конкретної відьми чи відьмака на селі, ті умови, які сприяють формуванню уявлення про зв'язок людини з нечистою силою, а також питання про роль у цьому процесі традиційних бувальщин про відьом, які шляхом усного переказу переходять від покоління до покоління. Що спонукає сучасну людину, життя якої оточене новітніми засобами масової інформації, дотримуватися теорії існування "надприродного злочинця"? Як здійснюється цей своєрідний соціальний розподіл на ворожку та відьму?

Відомо, що у певних випадках навіть урбанізована сучасна людина, далека від традиціоналістського способу світосприймання, вважає найпершим для себе авторитетом ворожку, яка допоможе їй позбутися неприємностей, "відворожить", а саме, — відверне від неї ворожу силу, а може, і назве ім'я ворога, щоб і у майбутньому знати, кого звинувачувати у своєму невдалому житті. Але у великому місті, де існує взаємозв'язок та співіснування різних соціальних, а інколи і етнічних груп, набагато складніше сформувати загальновідомого ворога, образ якого однозначно сприймається більшістю як негативний. Якщо така ж сама ситуація виникає на селі, де всі знають один одного, де історія життя майже кожної родини — загальновідомий факт, все це готує ґрунт для виникнення та розповсюдження міфа про існування відьми, тим більше, що майже кожен чув з дитинства фольклорні перекази, які сприймаються та передаються на селі як випадки з життя.

Численні фольклорні джерела вказують на те, що існують не просто фольклорні тексти, а своєрідна "теорія", яка формувалася сторіччями, теорія народження, життя та смерті відьми. Які уявлення складають основу цієї концепції? Згадаємо, що з найдавніших часів традиційно відьми поділяються у фольклорних текстах на "природних" та "навчених", і відповідно належності до першої чи другої групи формуються правила поведінки з тим, хто був означений як відьма. Так, найгіршою в українських та російських оповідях про відьом вважаються "навчені" відьми, які успадкували своє вміння від батька, бо вони перешкоджають людині та худобі і майже завжди мають злочинні наміри. Але цікавим здається той факт, що навіть з ними треба поводитися не жорстоко, а лагідно, бо часи "полювання на відьом" минули, і зараз традиційний стереотип передбачає можливість встановлення сусідських стосунків з відьмою, які передбачають зовнішню повагу та привітність від тебе та відсутність злочинних намірів від неї. С. Максимов підкреслював, що ще у дев'ятнадцятому сторіччі ставлення до відьом було жорстоким, і фізичні розправи над ними вважалися за спосіб боротьби проти нечистої сили: "... криваві розправи практикуються вельми широко... , і сучасне село не перестає давати матеріали для кримінальної хроніки"⁸.

Виникає питання: а що саме може зробити відьма сучасній людині, як обмежена її діяльність, і чому саме треба ставитися до неї з пошаною? І тут легко помітити, що майже єдиним об'єктом злочинної діяльності відьми і зараз, як багато років тому, залишається худоба. З часів, коли корова вважалась єдиною надією заможної селянської родини, коли її смерть чи хвороба вважалися за більше нещастя, ніж втрата одного з членів родини, прийшли до нас перекази про відьму, що псує худобу та тим самим знищує родину. І сьогодні уявлення про те, що відьма завдає шкоди корові, залишаються вельми актуальними. І зараз сільська людина, життя якої оточене забобонами глибокої давнини, не може повірити, що смерть чи хвороба зумовлені лише об'єктивною дійсністю, а зовсім не наслідком ворожої діяльності сусідки.

Так повсякденне життя набуває фантастичних елементів, і перед людиною постає завдання знайти ворога та знешкодити його. А шляхів для цього існує багато, вони опрацьовані сторіччями, про них можна дізнатися з фольклорних джерел або від обізнаної у цьому питанні людини. Фольклорна традиція, частиною якої виступають бувальщини про відьом та нечисту силу взагалі, містять не тільки окремі спогади про випадки з життя, але й цілу філософську концепцію, як треба поводитися з відьмою. Тут і поради, як виявити відьму, як відрізнити природну та навчену, як "відворожувати".

Як і кожний фольклорний текст, перекази про відьом мають багато варіантів, деякі версії не співпадають і містять у собі протилежні уявлення про сутність діяльності відьми, але "білих плям" залишається небагато. Людина своєрідно запрограмована — відьму треба знайти і "відворожити". Ця програма дій зумовлена традиційними поглядами на життя, і останнє, від чого людина з традиціоналістським світоглядом відмовиться під тиском сучасної цивілізації — це стереотипи поведінки, які залишили її предки. І ці стереотипи, ця

необхідність знайти зв'язок між подіями, логічно ніяк одна з одною не пов'язаними, і зараз примушують людину формувати міф, чи дотримуватися вже сформованого міфа про надлюдські можливості, які властиві певним людським істотам.

Зупинимось на найбільш відомих бувальщинах "відьомського циклу", які посідають значне місце у духовному житті сучасної людини на селі. Головним фактором, за яким відьма відрізняється від звичайної людини, прийнято вважати її нестерпну поведінку у ситуаціях, пов'язаних із традицією. Так, наприклад, вважається, що відьму "крутить" на Великдень, що не може вона бути спокійною у церкві, вона не любить молитв, особливо "Отче наш..." та не може вмерти, доки не передасть кому-небудь своє вміння. Той, хто не дотримується традиційних норм поведінки, чи порушує стереотипи, які пов'язані у житті сільської людини з найважливішими подіями, викликає незадоволення та може легко потрапити під підозру у зв'язку з нечистою силою.

Традицією передбачено, що існує відьма та її жертви, традиційні тексти переходять від виконавця до виконавця, і кожен новий виконавець формує уявлення про існування відьми поряд з нами. І тим легше знайти серед інших відьму, чим більше якась конкретна людина порушує загальноприйняті норми та забобони. Нема ніякого сумніву в тому, що навіть у традиціоналістсько орієнтованій групі не кожен вірить в існування відьом, не кожен намагається знайти ворога. Але найчастіше трапляється так: хто дотримується версії про зникнення нечистої сили багато років тому, не виконує роль лідера у групі, його впевненість носить пасивний характер, він не може довести її широкому колу слухачів.

Той, хто не дотримується традиційної думки, не вважає фольклорні джерела за основу, не може посісти місце лідера. Але для переважної більшості людей на селі, фольклорна обрядовість, традиції та тексти складають істотну частину духовного життя і впливають на формування уявлення про наявність невідомої сили, яка керує життям людини та природи. Відьма — це тільки маленька частина того незрозумілого світу, який так легко пояснюється у фольклорних переказах. Цікаво те, що тільки ті тексти, де постать відьми наближається до звичайної людини, продовжують активно функціонувати у процесі трансмісії прозових текстів і складають значну частину репертуару сучасного виконавця. Традиція розвивається, і кожний конкретний текст набуває нових деталей, які допомагають йому привертати увагу аудиторії.

Сучасному слухачеві необхідний натяк на те, що подія тексту має зв'язок із життям. Тому набагато складніше знайти незруйнований текст у репертуарі сучасного виконавця, який розповідав би про такі вчинки відьми, як крадіжка зірок з неба, чи "шабаш" на Лисій Горі, де за давнішими уявленнями раз на рік збирається уся нечиста сила. Більшість із сучасних виконавців не пам'ятає таких переказів, або пригадує уривками, бо зміст цих оповідей не відповідає потребам сучасної аудиторії, видається фантастичним та відірваним від дійсності. А про те, що такі перекази існували, свідчать записи та праці багатьох фольклористів минулого⁹.

Сучасна відьма з часом все більше набирає людських рис і все більше віддаляється від традиційного образу міфічної істоти. Але впевненість у тому, що відьму можна впізнати, залишається непохитною, і кожна ворожка підкаже спосіб, як це зробити. Наведемо лише один приклад фольклорного переказу, який був записаний у селі Плоске Чернігівської області влітку цього року, де йдеться про те, як виявити відьму, яка "попортила" корову. Необхідно смажити олію або шматок сала на пательні в зачиненій хаті, доки хто-небудь не почне проситися до тебе; той, хто прийде, і є відьмою, бо її "припече", і коли вона вже не зможе терпіти, то прийде до тебе, і головним буде ні в якому разі не відчиняти і не впускати її до себе. Це тільки один із можливих шляхів боротьби з відьмою, але майже кожна ворожка підкаже свій спосіб, який обов'язково допоможе, бо, за повір'ям, ворожка від відьми сильніша¹⁰.

Можна помітити, що в бувальщинах про відьом майже завжди присутній фольклорний трикутник — Антагоніст, Герой та Жертва. Найчастіше функцію Героя виконує ворожка. Жертвою може виступати сам оповідач або той, хто живе поруч. Антагоніст, який у фантастичних казках традиційно означений і не потребує ніякої конкретизації при кожному новому виконанні, у бувальщинах про відьму потребує додаткової інформації від кожного окремого виконавця. Цікаво те, що обов'язковою не вважається деталізація та персоніфікація оповідачем образу ворожки, достатньою може бути інформація, що до неї звернулися, і вона надала поради; але у випадку з відьмою побутові дрібниці виступають неодмінною частиною та художньою прикрасою переказу взагалі. Якщо оповідач своєчасно пригадає відоме аудиторії прізвище, час та місце, в якому це сталося, він не просто зацікавлює слухачів, він зберігає текст від руйнування та підтримує його життя у часі. Так, переказ про відьму, яка перекидається на колесо, який існував сто років тому, існує і зараз; і майже кожний виконавець неказкової прози має його у своєму репертуарі.

Згадаємо величезну кількість записів, де відьма, перекинувшись на кішку чи собаку, переслідує худобу. Ще С. Максимов на початку двадцятого сторіччя помічав, що сільська людина скоріше повірить в існування зв'язку між собакою, яку покалічив хазяїн худоби, з перев'язаною рукою сусідки, і буде вважати її за відьму, ніж в те, що корова втратила молоко через хворобу¹¹. Ті ж самі уявлення характеризують і сучасні бувальщини. Влітку 1994 року в селі Плоске нами було записано оповідь про відьму, яка перекинулася собакою і намагалась нашкодити корові, її покалічили палицею, а наступного дня одна з сусідок з'явилася на вулиці з перебитою ногою — так всі дізналися, хто був у селі відьмою¹²... Цей текст цікавий тому, що в ньому йдеться про події, які сталися багато років тому, і ніхто з сучасних слухачів не знайомий з людиною, яка означена у переказі як відьма. Чому ж текст привертає увагу сучасної аудиторії? Це можна пояснити тим, що процес формування тексту припав на той час, про який розповідається, і сьогодні, багато разів переказаний, він зберігається у пам'яті оповідачки настільки міцно, що для зацікавлення аудиторії вона знаходить інші засоби: перш за все інтонація, функція якої полягає в переконанні слухача у дійсності події. Крім того, текст підтверджує аудиторії, що виконавець на різних етапах свого життя не тільки чув про відьом але й зустрічався з ними. Це накладає на виконавця своєрідний обов'язок мати у своєму репертуарі два типи текстів — як сучасного характеру, так і такі, де події відбувалися у глибокій давнині, що потверджує його обізнаність у питаннях традиційності.

Виконавець — це своєрідний лідер, якому добре відомі психологія та потреби аудиторії. Його репертуар відповідає її уявленням та світосприйманню. Інтонація, ритміка переказу, додаткові засоби враження аудиторії — все це спрямоване на те, щоб переконати слухача у правдивості переказу; у випадку з відьмою необхідно сформувані образ злочинця шляхом переказу традиційного тексту як життєвої події. Чи не таким шляхом формувався колись образ ворога народу, чи не так і зараз намагаємося ми знайти та звинуватити одну конкретну людину у важкому житті нашої родини або країни взагалі.

Звернімо увагу на те, що сучасна людина з традиціоналістським світоглядом має потяг до міфотворчості, бо, по-перше, їй властива віра в існування надлюдської сили, яка керує життям. Крім того, їй притаманне постійне бажання пояснити одну подію через її ставлення до інших подій, які з раціонального погляду аж ніякого зв'язку мати не можуть. Фольклорні перекази про відьму відповідають потребам сучасної аудиторії, тому що, з одного боку, їхню основу складає уявлення про можливість існування демонічної сили та зв'язку з нею людини, а, з іншого, характер оповіді передбачає максимальну наближеність до побутової ситуації та вказівку на конкретну відому слухачеві людину. Традиційні елементи переказу органічно доповнюються індивідуальними привнесеньми виконавця, залишаючи систему відкритою для майбутніх оповідачів. Так, традиційний погляд на те, що відьма не помре, доки "не перекаже" свого вміння, народжують сучасний переказ про відьмака, який три дні вмерти не

міг, доки хтось не згадав, що, коли відьма не вмирає, треба відривати дошки від стелі — доти, доки не вмере. Той, хто з дитинства є носієм фольклорної традиції, для кого ця оповідь складає частку дійсного життя, свого часу сформує інший переказ про драматичну смерть сусіда.

Традиція народжує відьом, вбиває їх, стежить за їхнім життям. І конкретна людина, поведінка якої не відповідає морально-етичним стереотипам її оточення, легко стає жертвою традиції, бо дуже непомітний той крок між порушенням норм своєї соціальної групи та відповідністю казковим уявленням про зло та добро. Сьогодні твоя поведінка здається незрозумілою, а завтра ти ототожнений з казковим злочинцем або нечистою силою. Людина не може зрозуміти та пояснити самій собі чи іншим кожну з тих подій, що трапляються довкола — традиція пояснює все; фольклорні тексти, кожен відповідно до своїх жанру та функцій, містить поняття про світ, людину та природу; і для тих, чиє життя складає фольклорна основа, сам фольклор у сукупності та різновиді його жанрів підказує норми соціальної поведінки.

Ми вже звертали увагу на те, що, за традиційними уявленнями, відьма завжди відрізняється від звичайної людини своєю поведінкою або зовнішнім виглядом (фольклорні тексти свідчать про те, що "природну" відьму, чи ту, що "відьма вже від народження"¹³, можна впізнати за невеликим хвостиком, який вона завжди має, чи про її походження свідчить незвичайна пляма на руці), але існує й інший спосіб, який може підтвердити згадку про те, що та чи інша людина належить до нечистої сили. Цікавим прикладом може стати вислів із переказу про те, як відьма псує корів: "А у відьми корова завжди добра"¹⁴. Що це? Звичайна заздрість чи впевненість у тому, що все добре може бути тільки в того, хто пов'язаний з нечистою силою? Звернімо увагу, що навіть той, чиє матеріальне становище краще за інших, складає своєрідну "групу ризику". Сьогодні ми не помічаємо того, який вплив на кожного із нас мають традиційні уявлення та забобони, як підпорядковане наше життя, а особливо життя сільської людини, стереотипним формулам, що прийшли від предків.

Ми вважаємо, що традиція вмерла, що її треба відроджувати, але не замислюємося над тим, що вмерла лише зовнішня оболонка, що не святкуються деякі релігійні свята, що весільна обрядовість відрізняється від традиційної, але своєрідний морально-етичний кодекс наших предків, за яким перевіряється майже кожний крок сучасної людини, впевненість у тому, що спосіб життя, який визначається традицією, — єдино вірний, і сьогодні залишається непохитним і підпорядковує своїм правилам нові генерації, що їх народження, життя та смерть супроводжує традиційна обрядовість та моральні принципи далеких предків.

¹ Дечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. — К. — 1992. — С. 60.

² Мифы народов мира. — М., 1992. — Т. 2. — С. 299.

³ Дечуй-Левицький І. Названа праця. — С. 54.

⁴ Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила. — С.-Петербург, 1903. — С. 32.

⁵ Дечуй-Левицький І. Названа праця. — С. 54 — 55

⁶ Максимов С. В. Названа праця. — С. 133.; Персонажи славянской мифологии (рисованный словарь). — К., 1993. — С. 34.

⁷ Дечуй-Левицький І. Названа праця. — С. 61.

⁸ Максимов С. В. Названа праця. — С. 134.

⁹ Забылин М. Русский народ. — М., 1880; Манжура И. И. Сказки, пословицы и поговорки, записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. — Х., 1890; Малинка Ал. Сборник материалов по малорусскому фольклору. — Чернигов, 1902.

¹⁰ Малинка Ал. Названа праця. — С. 269.

¹¹ Максимов С. В. Названа праця. — С. 135.

¹² Запис зроблено влітку 1994 року в с. Плоске Чернігівської області від Перепичай М. А.

¹³ Малинка Ал. Названа праця. — С. 271.

¹⁴ Перепичай М. А., с. Плоске, 1994.

Олександр МАЙБОРОДА

СВЯТО ПЕРЕМОГИ З ПРИСМАКОМ ГІРКОТИ

9 травня сотні мільйонів людей відзначають 50-річчя Перемоги. Кого над ким? За півстоліття, що минули, свідомість людства міцно зафіксувала безліч разів повторювану фразу, що 1945 року держави антигітлерівської коаліції здолали фашизм у Німеччині. За такого тлумачення свято справді має бути всепланетарним, об'єднуючи колишніх переможців і переможених, бо знищення фашизму було благом для всіх, у тому числі й для німців. Зрозуміло, що для країн колишньої коаліції 9 травня — ще й національне свято, день національної слави.

То ж чи є сенс у напівриторичному запитанні щодо Перемоги — "кого над ким?" Річ у тім, що коли йдеться про перемогу "над фашизмом", то для колишнього Радянського Союзу у відповіді на поставлене запитання крилася явна історична невідповідність. Він був учасником антигітлерівської коаліції, але водночас і яскраво вираженою тоталітарною державою. Сталінський режим був близнюком гітлерівського, і теперішнє його визначення як "комуно-фашистського" недалеко від істини. З його боку могла святкуватися перемога не над фашизмом узагалі, а над фашизмом "німецьким". Та й у попередніх ювілеях дня Перемоги СРСР визначав своє місце якось осторонь колишніх союзників, наголошуючи на "своїй", певною мірою "окремій" війні з Німеччиною. Захід не заперечував. Звичайно, в цьому була рефлексія "холодної війни", але рефлексія досить символічна. Була не зовсім зрозумілою участь тоталітаризму у святкуванні перемоги демократії над фашизмом.

Після розпаду Радянського Союзу загальна захопленість розподілом матеріальної спадщини якось відсунула питання про спадщину історичну. Для народів новоутворених держав 9 травня — нагода замислитися над своїм місцем у тій війні, що колись уважалася Великою вітчизняною війною всього радянського народу.

Місце та роль України у другій світовій війні ще довго залишатиметься питанням для дискусій, і годі було б за нинішньої психологічної атмосфери в суспільстві дати таку його інтерпретацію, яка задовольнила б усіх. Здавалося б, розпад СРСР дає нашому народові, в першу чергу учасникам війни, право прирівнювати себе до народів інших країн, що рятували демократію. Однак не можна скинути з терез і те, що ще 1945 р. в Ялті, коли майбутні переможці домовлялися про післявоєнний переустрій світу, Україна, ставши співзасновником ООН, отримала де-юре статус суб'єкта міжнародного права, а як складова частка СРСР формально мала б ділити з ним не лише лаври переможця, але й відповідальність за утвердження радянського тоталітаризму. З другого боку, позбавлена де-факто своєї національної державності, вона не могла визначити власну лінію поведінки, а отже, й не могла відповідати за політику Кремля. У яких же вимірах оцінити участь у війні країни, якої тоді нібито й не було і яка водночас була "почасті визнаною"? Яка найбільше потерпала від тоталітаризму й водночас допомагала його перемозі?

Суб'єктами міжнародної політики, зокрема й тоді, коли вона переходить у воєнну фазу, є держави, країни. Безпосередніми ж виконавцями політичних і військових планів є люди — і коли вони діють як окремі особи, і коли об'єднані в широкі колективи, народи. Якщо нашої держави в 1939 — 1945 ро-

ках ще не існувало, а наша країна була тоталітарним уламком, то оцінювати місце України в другій світовій війні та вплив війни на неї раціональніше через людей, що брали в цій війні участь.

Унікальність українського історичного досвіду в тому, що він увібрав у себе як боротьбу на боці радянського тоталітаризму, так і спробу замінити його доторощеним національним тоталітаризмом. Заради правди слід зазначити, що на відміну від тих, хто залишався відданим комуністичній імперії, симпатички "інтегрального націоналізму" збагнули хибність тоталітарного мислення й повернулися до демократичних засад. На жаль, запізно: захоплена перспективою близької перемоги, нехай і в складі імперії, більша частина народу виявила байдужість до риторики національного визволення.

Війни в історії завжди відігравали парадоксальну, подвійну роль. Вони були і джерелом руйнування, і водночас стимулятором наступних перебудов, кардинальних змін у техніці й технології, каталізатором суспільних змін і духовних трансформацій. Вони ініціювали переосмислення людьми та народами свого історичного місця.

Досвід українців у другій світовій війні різновекторний. І тим він багатший. Два по суті різних досвіди дали один висновок. Нехай цей висновок не був усвідомлений одразу всіма, але від того він не стає менш цінним.

Українська нація не мала змоги взяти самостійну участь у війні й була або об'єктом агресивних зазіхань, або інструментом політики нацистського чи комуністичного режимів. Такою є доля бездержавних націй — за них вирішують інші. Тим більше зла зазнають народи-клієнти. До них безжальні агресори, до них байдужі патрони. Їх не питаючи втягують у війну, перетворюючи на розмінну монету в геостратегічних перекроюваннях світу, не знаходячи для них бодай слова подяки. 24 червня 1945 року, після параду Перемоги всього радянського народу, на прийомі в Кремлі Сталін підняв тост лише "за великий русский народ", мимоволі викривши справжню суть комуністичної інтернаціоналістської риторики. Справедливо зауважив у зв'язку з цим професор Кельнського університету Б. Майснер: "Якщо новий суспільний лад витримав під час війни перевірку на міцність, то не в останню чергу завдяки закликів до російського націоналізму, який в оболонці радянського патріотизму більше, ніж соціалізм, відповідав рівню та свідомості інтелігенції й усього народу". Зрозуміло, що мова йшла про російський народ як кістяк імперії. Інші були примушені слухняно йти у його фарватері.

Українцям на західних землях уже від перших днів другої світової війни довелося відчутися на собі, що означає залежність від волі панівних націй. Одні були кинуті в бій у складі польського війська проти наступальних німецьких частин, інші — віддані на поталу комуністичному режимові. Возз'єднання українських земель як здійснення споконвічної мрії українського народу — цим штампом десятиліттями спекулятивно придушували в пам'яті українців гіркоту, що залишилася від радянської окупації. Возз'єднання 1939 року справді стало вікопомною датою. Однак географічне об'єднання українських земель, яке було, по суті, приєднанням Західної України до радянської імперії, не дало головного — національного об'єднання. Навіть цей, один із небагатьох позитивних для України наслідків війни, був затьмарений нацькуванням однієї частини народу на іншу. "Правильні" (східні) українці були змушені брати участь у репресіях проти українців "неправильних" (західних), "отруєних" ідеями незалежності й національної державності.

Ще від античних часів було взято за звичку, що раба, який повстав за свободу, катували раб, який залишився в покорі. Він був найлютішим катом, бо особливо ненавидів того, хто виявив те, чого немає в нього — мужності боротися за волю. Саме таку ненависть, до того ж підігріту імперською пропагандою, нерідко виявляли зросійщені східняки до "бандерівців", для яких незалежність і державність стали сенсом життя.

Після 9 травня 1945 року Кремль здобув можливість кинути вивільнені військові частини на придушення УПА. І хоча до остаточної ліквідації руху

опору на Західній Україні було ще далеко, але знищення німецького фашизму прискорювало встановлення не менш жорстоких від нацистських радянських тоталітарних порядків. Тепер, напередодні 9 травня 1995 року є можливість оцінити значення ідеї незалежності та збройної боротьби за неї. Ветерани Червоної Армії, військ НКВС, які якщо особисто й не брали участі у придушенні повстанців, то принаймні повсякчас висловлювали своє обурення діями "запеклих ворогів українського народу", тепер у незалежній Україні спокійні за долю своїх онуків, яких Москва вже не може використовувати в кривавих бійнях на таджицькому кордоні чи в Чечні. Незалежність, під гаслом якої ввійшли в другу світову війну вояки УПА, тепер дедалі глибше усвідомлюється як самодостатня цінність.

Можна впевнено сказати, що неусвідомлене прагнення до незалежності мотивувало вчинки й багатьох підрадянських українців. Власне кажучи, за що вони воювали? Вочевидь, не за минулий голодомор 1932 — 33 років і тим більше не за майбутній голод 1946 — 47 років. І не за добробут соціалізму. Адже окупанти несли вищий рівень техніки й технології, звичайної побутової культури. Але перед народом стояв вибір куди важливіший. Мова йшла про звичайне фізичне виживання. Своїх планів щодо слов'ян нацисти не приховували, і в разі їхньої перемоги перспективи існування українського народу ставали більш ніж сумнівними. Виживання давало головне — шанс на зміну історичної ситуації в майбутньому. Неусвідомлене прагнення скористатися майбутнім шансом теж є імпульсивним виявом свободи.

У цьому сенсі акт 30 червня 1941 року хоча й декларував державність, чим надихав усіх, у кому не вмерла національна гідність, але через союз, нехай тимчасовий і вимушений, його ініціаторів із нацистським режимом фактично зводив величний задум нанівець. Васальна ж залежність від Кремля, оскільки давала історичний шанс, бодай гіпотетичний, на фізичне виживання, виявилася меншим злом. Плани комуністичного режиму щодо українців були зрозумілі — поступова асиміляція. Однак фізичний порятунок народу давав можливість опиратися російському етноцидові. Нацистський геноцид слов'ян, що його планували в Берліні, ставив би на українському питанні останню крапку.

Врятований від голокосту, український народ здобув можливість більшого самовияву в найрізноманітніших вимірах, зокрема у формуванні власної національної еліти. Найкраща, найсвідоміша частина еліти гинула в гестапівських, гебістських катівнях, у складі загонів УПА. Але й радянська партизанка сприяла зміцненню українського елементу у владних структурах України, сформувавши згуртовану групу комуністичних керівників, що її канадський професор Б. Кравченко назвав "партизанським кланом". Після війни частка етнічних українців у вищому республіканському керівництві невпинно зростає, чим ліквідується російська монополія на владу в Україні. Без збільшення українського етнічного елементу в політичному істеблішменті України годі було б сподіватися на появу націонал-комуністичної течії в лавах КПУ. Відтак, 9 травня для українців — це не тільки повернення до радянських тоталітарних порядків, але й відновлення логіки історичного поступу, який, хоч і з запізненням, через поневір'яння народу, а все ж таки завершився новою хвилею етнічного ренесансу та здобуттям вистражданої незалежності.

Вибір між "більшим" і "меншим" злом був для українців вимушеним. Такою, знову ж таки, є типова доля підкорених націй, а націй розколотих і поготів. Український колабораціонізм у війні був неминучим. Не маючи змоги відігравати в подіях роль самостійного суб'єкта, українська нація один вектор своєї лояльності спрямувала в бік Німеччини, інший — у бік Росії. Ті, хто обирав перший вектор із міркувань "ковбасних", закономірно ставали співучасниками нацистських злочинів. А ті, що спочатку схопилися за нього в розрахунку на національну державність, швидко позбулися ілюзій, змінивши політичний вектор у бік незалежності й самостійної участі у війні. Однак

зберегти його не вистачило сил, а 9 травня 1945 року не лише зміщило вектор проросійського колабораціонізму, але й поступово, повільно підпорядковувало йому й ту частину України, яка прагнула відмовитися від будь-якого колабораціонізму взагалі і твердо стати на ґрунт самостійництва.

Проте досвід перебування між двома тоталітаризмами спонукав українців порівнювати, бодай підсвідомо, обидва режими, а відтак — доходити висновку про їхню тотожність. Внутрішній опір комуністичній системі накопичився в Україні ще перед війною, вилившись і в небажанні воювати, і в поліційній службі, і в зустрічах із хлібом-сіллям німецьких військ. Практика німецької окупаційної влади — з єврейським голокостом, розстрілами заручників, грабунками — викликала відразу до нацизму. Водночас, у міру того, як ставали відомими нацистські злочини, що їх активно викривала радянська пропаганда, ширшало поле для порівняння й ототожнення комунізму та нацизму.

У людини відкрилися очі на те, що і "за совітів", і "за німців" вона є власністю режиму. Нацисти примусово вивезли з України на роботу до Німеччини близько 2,4 млн. чоловік без їхньої згоди. Дітей розлучали з батьками, в багатьох випадках назавжди. Імперській канцелярії були потрібні робочі руки, і бажані людини її не цікавило. У міру наближення кінця війни дедалі більшу потребу в робочій силі відчував Кремль. На Ялтинській конференції Сталін домігся від союзників обіцянки про повернення до СРСР із їхніх зон окупації всіх радянських громадян, навіть тих, хто не хотів повертатися до "соціалістичного раю". Після повернення Кремль їхньою долею розпорядився без сантиментів: більшість опинилася в таборах і трудових загонах.

Поневіряння часів війни мимоволі витворювали в глибині народної душі "свій", національний ідеал людського співжиття — без терору, катувань, утисків, — несумісний із будь-яким тоталітаризмом, брунатний він чи червоний. Ніщо в історії народу не минає безслідно.

Крім загальнонаціональних вимірів оцінювання, є і вимір особистий. Участь у знищенні злочинного режиму закономірно породжує в людині почуття гордості, незалежно від розміру цієї участі й від прапорів, під якими вона здійснювалася. Десятиліттями 9 травня не так об'єднувало учасників антифашистської боротьби, як роз'єднувало. Причини роз'єднання полягали в ідеологічній і політичній конфронтації. Та навіть її зникнення не примирило більшість ветеранів Червоної Армії з вояками УПА. Байдуже, що вони воювали проти спільного ворога — фашистських окупантів. "Пострадянським" ветеранам головне те, що "бандерівці" воювали також і з ними, насмілившись боронитися від їхнього "визвольного походу". То чи вважали колишні червоноармійці фашизм страшнішим ворогом?

До того ж склалася парадоксальна ситуація: "пострадянські" ветерани влаштовують імпрези замирення з ветеранами Вермахту, згадують про "бойове побратимство" з американцями, не зважаючи на післявоєнні зіткнення з ними в різних регіонах планети, — і водночас виявляють непримиренність до тих, хто опирався комуністичному режимові. Вочевидь, мілітаризація суспільної психології, породжена свого часу ейфорією перемоги, є найстрашнішим наслідком другої світової війни. Жадоба зверхності, хоча б моральної, над іншими, продовжує війну, принаймні в думках і почуттях, і через півстоліття по її завершенні. Чи це розрахунок, що хтось підхопить зловісну естафету ненависті українця до українця? Щоб свято було загальнонаціональним, воно має бути днем усенародного єднання, а не поруху. Інакше постійно виникатиме запитання — перемогу кого над ким святкуватиме 9 травня кожний з українців? Наша молода держава потребує нині відповідей на зовсім інші запитання.

Володимир БАРАН

ВЛАДА І ЦЕРКВА: З ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН У 1945 — 1965 РОКАХ

Після війни стосунки між владою та церквою були досить складними й напруженими. Курс партії на швидке подолання релігійності, на силові методи боротьби з вірою та церквою залишався незмінним.

Атеїзм діяв наполегливо й войовниче. Комуністична ідеологія не приймала одвічних цінностей і традицій. Тисячі храмів було закрито, перетворено на склади й сховища, а подекуди — цілковито знищено.

Проте в окремих регіонах СРСР — на західних землях України та Білорусі, в республіках Балтії — релігійна ситуація відразу після війни все ще скидалася на "непідняту цілину".

"Возз'єднання"

У Галичині, як відомо, панівні позиції посідала греко-католицька церква. Восени 1939 року лише на Львівщині налічувалося 1308 греко-католицьких церков, 830 священників, 40 монастирів, понад 1070 насельників (для порівняння: тоді ж діяло 5 православних церков і 8 православних священників)¹.

За даними архієпископа І. Бучка, 1939 року УГКЦ загалом об'єднувала 4400 церков, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 монахів і монахинь, 520 богословів, 10336 різних шкіл (зокрема 9900 народних, 380 середніх, 56 вищих), а також майже 4,3 млн. вірних².

У листопаді 1944 р. помер митрополит Андрей Шептицький, і його місце посів архієпископ Йосиф Сліпий. Того ж року, фактично зі вступом до Львова радянських військ, було розпочато роботу з метою приєднати греко-католиків до Руської православної церкви. Уже в грудні під тиском влади делегація УГКЦ, яку очолювали архімандрит К. Шептицький та настоятель Преображенської церкви у Львові о. Г. Костельник, відвідала Московську Патріархію. Очевидно, підсумки цієї поїздки не повністю задовольнили політичне керівництво, яке невдовзі розгорнуло масштабну кампанію ліквідації "ворожої" церкви.

У квітні 1945 року львівська газета "Вільна Україна" помістила на своїх сторінках статтю "З хрестом чи з ножем", автором якої був Я. Галан (стаття вийшла під псевдонімом В. Росович). Через кілька днів після цього, 11 квітня 1945 р., у Львові, Станіславі, Тернополі були заарештовані провідні представники греко-католицького духовенства, серед яких митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, прелати С. Ковальський і Л. Куницький, священники В. Белей, Р. Білик, С. Сампара, Й. Труш (у Львові), єпископи Г. Хомишин та І. Ляишевський (у Станіславі), священник С. Веселовський (у Тернополі)³.

28 травня 1945 р. у Львові утворилася Центральна ініціативна група по возз'єднанню греко-католицької церкви з православною церквою. До неї ввійшли представники трьох греко-католицьких епархій у західних областях України — священник Г. Костельник від Львівської, декан А. Пельвецький від Ста-

ніславської, генеральний вікарій М. Мельник від Дрогобицько-Самбірської⁴. Ініціативна група звернулася до Раднаркому УРСР з декларацією, в якій заявила про вихід із-під юрисдикції Ватикану, про бажання возз'єднатися з Руською православною церквою та просила дозволу вести в західних областях пропаганду ідей возз'єднання.

Наведемо один із документів, донедавна цілком таємний, що його М. Хрущов надіслав у червні 1945 р. до ЦК ВКП(б), Й. Сталіну. Подаємо цей документ повністю, щоб відтворити механізм ухвалення рішень щодо греко-католицької церкви й точніше передати тодішню політичну атмосферу:

"Перебуваючи в Москві, я інформував Вас про проведену роботу щодо розкладу уніатської церкви та переходу уніатського духовенства в православну церкву. В результаті проведеної роботи з числа уніатського духовенства утворилася "ініціативна група". Ця група надіслала на адресу Раднаркому УРСР такі документи:

1. Лист до Ради Народних Комісарів про становище греко-католицької церкви в Західній Україні.

2. Лист "Ініціативної групи" до всього духовенства греко-католицької церкви. Цей документ вони розішлють духовенству після того, як ми дозволимо існування "Ініціативної групи".

Вручаючи документи працівникові НКВС, який назвався референтом у справах віросповідань при РНК УРСР, — Даниленкові, вони просили, якщо питання буде вирішене позитивно, "Лист до Ради Народних Комісарів" не публікувати, доки вони другий документ не розішлють усьому духовенству по єпархіях. Усі документи склали самі церковники, в їх редагуванні наші люди ніякої участі не брали.

Надсилаю Вам текст нашої відповіді. Вважаю, що слід погодитися з їхнім проханням, надати їм можливість розіслати лист духовенству греко-католицької церкви, після чого опублікувати ці документи в газетах західних областей України. Ми дозволили республіканським газетам запровадити "змінні шпальти" для населення західних областей України, в яких можна опублікувати ці документи.

Прошу Ваших вказівок.

Якщо будуть у Вас які-небудь зауваження щодо тексту уніатських документів, ми зможемо, через нашого представника, ці зауваження внести.

Щодо нашої відповіді "Ініціативній групі", як Ви порадите, надіслати її за моїм підписом чи за підписом уповноваженого в справах руської православної церкви при РНК УРСР"⁵.

18 червня 1945 року, за вказівкою уряду, діяльність Центральної ініціативної групи санкціонував уповноважений Ради в справах Руської православної церкви при РНК УРСР П. Ходченко. Відповідаючи на заяву греко-католицьких священиків, П. Ходченко повідомляв, що ініціативна група санкціонувалася як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надавалося право керувати греко-католицькими парафіями в західних областях України та здійснювати возз'єднання з православною церквою. Члени групи повинні були надсилати уповноваженому Ради в справах РПЦ списки деканів, священиків і настоятелів монастирів, які відмовлялися підлягати юрисдикції Ініціативної групи.

Робота щодо розкладу греко-католицької церкви велася в різних напрямках. Уже протягом 1945 року місцевий уповноважений закрити два греко-католицькі храми у Волинській області⁶. Після арешту верхівки уніатського духовенства настала черга рядових священиків: непокірних вистежували й затримували⁷. Почалася широка пропагандистська кампанія, спрямована проти унії, на підтримку православ'я. Зокрема, поширювано брошуру о. Г. Костельника "Апостол Петро й римські папи, або Догматичні підстави Папства", в якій

розглядалися деякі проблеми церковної історії. У липні 1945 р. уповноважений Ради в справах РПЦ в Дрогобицькій області повідомляв, що від 41-го греко-католицького священика надійшли заяви про приєднання до Ініціативної групи⁸. Збиралися такі заяви й в інших областях регіону.

Поступово зростала кількість відвідувачів православних храмів, насамперед за рахунок прибульців зі сходу. Що ж до місцевих жителів, то, як сказано в одній із довідок про православну церкву у Львові, "про... зростання серед них релігійного піднесення говорити не доводиться... Особливо обурюються греко-католики, якщо зауважать, що ті чи інші органи або установи, зв'язані з державним апаратом, намагаються їх переконати в необхідності перейти в православну віру". Чинovníк зазначав, що священики новоутворених православних приходів почали проводити служби в уніатських храмах, що в деяких із них богослужіння здійснювали по черзі православні й уніатські священики. І водночас: "Доходять відомості й чутки, що деякі греко-католицькі священики, особливо монахи, бажають скоріше бути заарештованими, висланими, ніж возз'єднатися..."⁹

На початку 1946 року Центральна ініціативна група, посилаючись на бажання віруючих і духовенства, порушила клопотання перед урядом УРСР про дозвіл скликати собор греко-католицької церкви. Керівник групи о. Г. Костельник надіслав лист на ім'я голови Львівського облвиконкому М. Козирева, в якому просив дозволу відбутися цей собор 7 — 10 березня 1946 р. На соборі планувалося проголосити скасування Берестейської унії 1596 року та возз'єднання з Руською православною церквою. Такий дозвіл уряд УРСР дав, оскільки, за словами П. Ходченка, "рух за возз'єднання греко-католицької уніатської церкви з руською православною церквою став масовим і підтримувався, навіть до вирішення цього питання на Соборі, всіма без винятку віруючими й більшістю духовенства..."¹⁰.

Звичайно, твердження про повну підтримку руху, тим більше "всіма без винятку віруючими" не відповідало дійсності. Значна частина пастви насторожено, а то й відверто вороже поставилася до діяльності Центральної ініціативної групи. Спроби схилити цю частину віруючих до переходу на православ'я залишалися безрезультатними. Те саме можна сказати про священиків: чимало з них, не зважаючи на тиск, примус, погрози, не відступали від своєї віри. Досить промовистими є списки представників духовенства, які відмовилися подати заяви про приєднання до Центральної ініціативної групи¹¹.

Та вже в лютому 1946 року делегація греко-католицького духовенства, яку очолював о. Г. Костельник, відвідала Екзарха України, митрополита Київського і Галицького Іоанна. Гості попросили возз'єднати всіх членів делегації, що налічувала 13 чоловік, з Руською православною церквою. Цей акт відбувся під час літургії, що її відправив Екзарх України Іоанн у малій Воздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. Того ж дня священиків А. Пельвецького та М. Мельника пострижено в монаший чин і наречено в єпископи на урочистій всеночній у кафедральному соборі св. Володимира. Сама ж хіротонія, згідно з традицією, відбулась окремо: о. А. Пельвецького 24 лютого, а о. М. Мельника — 25 лютого, що стало останнім кроком у приготуванні собору.

8 березня 1946 року в кафедральному храмі св. Юра у Львові розпочав роботу собор греко-католицької церкви. На ньому були присутні 216 делегатів, що представляли три єпархії. У соборі також брали участь 19 мирян, які мали право дорадчого голосу. З доповіддю виступив єпископ А. Пельвецький, котрий, зокрема, сказав, що за дев'ять місяців діяльності Центральної ініціативної групи до неї приєдналися 986 священиків (281 священик відмовився). Основну доповідь виголосив протопресвітер Г. Костельник, розповівши про історію церковної унії в Україні й обґрунтувавши необхідність возз'єднання греко-католицької церкви з православною.

Відомо, що в підготовці та проведенні собору активну участь брали працівники НКДБ¹². Збереглися цікаві документи, які розкривають побутові деталі, пов'язані з проведенням цієї акції¹³. Очевидно, з метою тиску на делегатів собору та приготування громадськості західних областей України до ліквідації унії, в пресі з'явилося повідомлення прокуратури УРСР про притягнення до судової відповідальності за "антирадянську діяльність на користь німецько-фашистських окупантів у роки Великої вітчизняної війни" митрополита греко-католицької церкви Й. Сліпого та єпископів М. Чарнецького, М. Будки, Г. Хомишина та І. Лятишевського¹⁴.

Після доповідей і дискусії собор ухвалив постанову, в якій зазначалося: "...В теперішній ситуації, коли, завдяки героїчним подвигам і слаavnій перемозі Радянського Союзу, всі українські землі знайшлися разом і український народ став хазяїном на всіх своїх землях, було б нерозумним підтримувати далі уніатські тенденції і було б непростенним гріхом продовжувати в нашому народі ненависть та братовбійну борню, причиною якої була в історії унія, та й завжди мусить бути. Виходячи з цих засад, Собор постановив відкинути постанови Берестейського собору 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикана і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви"¹⁵.

Делегати ухвалили також звернення до духовенства та вірних греко-католицької церкви, в якому закликали їх возз'єднатися з православною церквою. Після цього на собор прибув Екзарх України Іоанн з делегацією Московської Патріархії. До Львова телеграфував Предстоятель РПЦ, який благословив працю собору. В неділю 10 березня 1946 р. у храмі св. Юра відбулося урочисте богослужіння з подячними молитвами за зникнення унії, а потім — спільний обід усіх учасників собору та єпископів.

За статистикою Ради в справах релігійних культів, на 1 січня 1946 р. в СРСР діяло 2290 греко-католицьких молитовних будівель¹⁶. Уже протягом 1946 року було закрито 1685 греко-католицьких церков. Один з архіпастирів — єпископ Львівський і Тернопільський Макарій у статті "Православна церква в західних областях України" писав: "Не втручаючись зовсім у внутрішні, духовні сторони життя Церкви, Держава дає Церкві цілковиту можливість жити повним життям, задовольняючи всі її зовнішні потреби, згідно з високими принципами Конституції Радянського Союзу". І далі: "Всі парафії м. Львова, одна наперед одної, з великою радістю і щирою любов'ю запрошують і приймають у себе Львівського православного архієпископа так само, як і парафії в областях його єпархії. Духовенство західних областей користується кожною нагодою для того, щоби церковно-канонічно оформити своє возз'єднання з Руською Православною Церквою. І цей процес практичної реалізації постанови Львівського Собору відбувається з великим успіхом"¹⁷.

У листопаді 1946 р., коли писалися ці слова, перші греко-католицькі священники, що відмовлялися коритися насильству, вже потрапили у в'язниці й табори. Із секретних документів, що їх виявили дослідники, стало відомо про акти терору щодо непокірних священників. 1946 р. створено спеціальну службу МДБ СРСР — службу "ДР" (диверсій і терору) на чолі з П. Судоплатовим. У середині 60-х років у своєму зверненні до XXIII з'їзду КПРС П. Судоплатов писав: "За вказівкою члена Політбюро ЦК ВКП(б) та першого секретаря ЦК КП(б) України Хрущова, за планом, розробленим МДБ УРСР і схваленим Хрущовим, у м. Мукачевому був знищений Ромжа — глава греко-католицької церкви, який чинив активний опір приєднанню греко-католиків до православ'я". Зі свідчень Н. Ейтингона та Г. Майрановського, які працювали у тій спецслужбі, дізнаємося про застосування різних хімічних засобів у боротьбі з політичними супротивниками та про діяльність спеціальної біологічної

лабораторії. За словами Г. Майрановського, такі акції проводилися також на Закарпатті¹⁸.

Протягом кількох наступних років "возз'єднання" греко-католицької церкви завершилося. 1947 року в неї було забрано 222 храми, 1948-го — 56, 1949 р. — 327. Усі вони відійшли до православної церкви, у 230 храмах, що не возз'єдналися, церковну службу припинено. Значна частина духовенства, що не підтримала рішення собору, зазнала репресій, переслідувань. В доповідній записці, надісланій 1957 р. до ЦК КПРС, Голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов повідомляв: із 590 греко-католицьких священників, які відмовилися від возз'єднання, 344 чоловіки були арештовані й засуджені¹⁹. Їх ізолювали від суспільства, яке просувалося до повної й остаточної перемоги соціалізму.

Коротка "відлига"

У 1946 — 1950 рр. у СРСР дещо збільшилися кількість молитовних будівель вірменської, старообрядської, лютеранської церков, іудеїв, мусульман, адвентистів сьомого дня та євангельських християн-баптистів. Зменшилися кількість костелів римо-католицької церкви, головню у зв'язку з репатріацією польського населення західних областей України та Білорусі до Польщі. Закрито майже всі молитовні будівлі буддистської церкви²⁰.

Посилився наступ на православну церкву. За 1948 рік у СРСР було закрито 118, 1949-й — 443, першу половину 1950 р. — 188 церков і молитовних будинків. Протягом 1948 — 1950 рр. у східних областях України закрито понад 500 церков, що пояснювалося "порушенням релігійного законодавства" або "проханням самих віруючих". Зменшилась кількість клопотань про відкриття церков. Від березня 1948 р. до кінця 1950 року жодне таке клопотання в СРСР не було задоволено, хоча під деякими з них стояло від 1 тис. до 2,5 тис. підписів²¹.

Починаючи з другої половини 1948 року, Рада в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР провела жорсткіші заходи обмеження діяльності церкви та духовенства. Серед них: припинення служби поза межами храмів; скасування хресних ходів, крім пасхальних; заборона одному священникові обслуговувати кілька парафій; зняття з реєстрації церков, у яких через відсутність священника не проводились служби протягом 6 — 12 місяців; вилучення з релігійних общин колишніх громадських будівель та ін. Так, за 1949 — 1956 рр. у церковних громад в Україні було вилучено 747 таких будівель, причому найбільше — у Вінницькій, Чернігівській, Сталінській, Полтавській, Сумській областях²².

На 1 січня 1948 року в СРСР діяло 14329 церков і молитовних будинків РПЦ, частка яких, порівняно з дожовтневим періодом, складала в цілому в СРСР 18,4%, в тому числі в РРФСР — 5,4%, а в УРСР — 78,3%. З цих культових споруд у травні 1941 року діяло — 3021, відкрито в період війни — 7547, колишніх греко-католицьких — 2491, відкрито в 1944 — 1947 рр. — 1270. Храми були розташовані переважно в Україні (62,3%), Росії (22,5%) та Білорусі (7,3%)²³.

На початку 50-х років кількість православних церков і молитовних будинків далі зменшувалась. На 1 січня 1950 р. їх діяло 14273, 1954-го — 13422. Основна частина цих споруд (86,0%) була в селах. Скорочувалася чисельність православного духовенства: 1949 р. в СРСР налічувалося 13,5 тис. священників і дияконів, 1954-го — 11,9 тис.²⁴.

Хрущовська "відлига" наклала певний відбиток на політику держави щодо релігії та церкви. У липні 1954 року ЦК КПРС ухвалив постанову "Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення", яка не була опублікована в пресі. У цій постанові визначалися чергові завдання, шляхи та методи посилення антирелігійної пропаганди. Однак у листопаді того ж року

з'явилася інша постанова — "Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення", котру, на відміну від попередньої, відразу опубліковано в газеті "Правда".

У постанові зазначалося, що "внаслідок перемоги соціалізму та ліквідації експлуататорських класів в СРСР підірване соціальне коріння релігії, знищена база, на яку спиралася церква. Служителі церкви здебільшого, як свідчать факти, також посідають тепер лояльні позиції щодо Радянської влади. Тому боротьбу з релігійними забобонами... слід розглядати як ідеологічну боротьбу наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду"²⁵.

З цих засад випливав важливий практичний висновок: "нерозумно і шкідливо ставити тих чи інших радянських громадян під політичний сумнів через їхні релігійні переконання". Постанова вимагала від партійних організацій ретельніше добирати лекторські кадри, контролювати здійснення науково-атеїстичної пропаганди. Підкреслювалася необхідність глибокої, терпеливої, вміло поставленої роботи з людьми, неприпустимість "будь-яких образ почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церков"²⁶.

Критика "культу особи" дала новий поштовх еволюції політики щодо релігії та церкви. Заяви XX з'їзду КПРС про демократизацію суспільства й відновлення соціалістичної законності викликали певні хитання в апараті, породили сумніви в середовищі державних чиновників. У грудні 1956 року кілька керівних працівників Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР звернулися в ЦК КПРС із проханням роз'яснити лінію партії з цього питання. В керівництві Ради фактично виявилися дві тенденції, які умовно можна окреслити як обережно-ліберальну та традиційно-ортодоксальну.

Один із прихильників "м'якого" курсу — В. Спиридонов — обстоював необхідність суто ідейної боротьби з так званими релігійними пережитками, виступав проти продовження "політичної війни" з релігією, проти адміністрування та насильницьких заходів щодо церкви. Він підкреслював важливість дотримання законних прав громадян і, зокрема, статті 124 Конституції СРСР, яка гарантувала вільне відправлення релігійних обрядів. У листі до ЦК КПРС В. Спиридонов писав, що в Сталінській, Кіровоградській, Одеській областях УРСР віруючі роками не можуть добитися здійснення своїх прав, мати відповідні молитовні приміщення, що в багатьох місцях республіки не припиняється "свавілля й беззаконня" щодо церкви.

Представник жорсткого курсу — І. Іванов — наполягав на продовженні боротьби з релігією, всілякому обмеженні діяльності духовенства. Цей член Ради в справах РПЦ твердив про неприпустимість розширення видавничої діяльності церкви, духовних навчальних закладів тощо. Щоправда, навіть прихильники консервативного напрямку змушені були зважати на нову морально-психологічну атмосферу в країні. Той-таки Іванов писав, що місцеві органи влади відхиляють усі без винятку прохання про відкриття церков, хоч "окремі настирливі клопотання великих груп віруючих" треба задовольняти. За його словами, "слід давати віддушину", щоб не створювати "нездоровий політичний настрій"²⁷.

Нові акценти в державній політиці дали певні практичні наслідки, хоча й невеликі: за 1955 — 1956 рр. дещо збільшилася кількість православних церков і молитовних будинків, у 1955 — 1957 рр. відбулося зростання чисельності православного духовенства.

Рішенням Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР від 17 серпня 1955 року скасовано реєстрацію членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков²⁸. Посилено проводився ремонт молитовних будівель, збільшилася чисельність активу та персоналу храмів.

У середині 50-х років почала зростати кількість слухачів у навчальних закладах РПЦ. (Утім, роль цих закладів у поповненні священницьких кадрів залишилася незначною. За десять років духовні академії та семінарії закінчило не більше як тисяча чоловік, тобто лише 6 — 7% загальної кількості духовенства в СРСР²⁹). Більше громадян освячувано в духовний сан, що також відбивало певну активізацію православної церкви. В інформаційних записках, що їх Рада в справах РПЦ направляла в ЦК КПРС, вказувалося на зростання пожертвувань на користь монастирів. Так, у Глинському чоловічому монастирі (Сумська область) пожертви зросли з 85 тис. крб. 1953 р. до 380 тис. — 1956-го, а в Києво-Печерській лаврі — з 800 тис. до 2,5 млн. крб³⁰.

Повернення "невозз'єднаних"

Восени 1955 року в західні області України почали повертатися уніатські священники, які відмовилися від "возз'єднання" й були репресовані сталінським режимом. У липні 1956 р. відбулося засідання Священного синоду РПЦ, на якому розглядалася проблема "зміцнення православ'я у возз'єднаних з уніатства парафіях" на Закарпатті. З доповіддю виступив єпископ Мукачівський і Ужгородський Іларіон, який твердив, що "місцеві возз'єднані... захвилювалися". Вони почали висловлювати невдоволення православним архієреєм, вимагали призначення на вищі посади в Єпархіальному управлінні возз'єднаних священників тощо. Священий Синод постановив: ретельно слідкувати за тим, аби не поширювалася пропаганда, шкідлива справі зміцнення православ'я.

У січні 1957 р. в Києві відбулася нарада єпископів, які обговорили заходи "посилення боротьби з католицькою акцією". Через кілька місяців керівники єпархій західних областей УРСР подали з цього приводу доповідну записку Патріархові Алексію. У записці вказувалося, що певна частина греко-католицького духовенства, монахів та віруючих мирян фанатично віддана уніатству. Єпископи Палладій, Варлаам і Григорій писали, що цією обставиною не варто нехтувати, що слід насамперед посилити роботу з духовенством і що лише після такої "настирливої і тривалої підготовки ліквідація уніатської спадщини поступово досягатиме бажаних успіхів".

Єпископи констатували, що "форсування зовнішньої обрядової одноманітності адміністративними розпорядженнями, як показав досвід, було марним і навіть шкідливим". Багато возз'єднаних священників далі користувалися греко-католицькими молитовниками, які містили український церковний гімн "Боже великий, єдиний", чимало рядків про українську землю, український народ, католицьку віру і т. д. Автори записки пропонували використовувати для перепідготовки священників і підготовки нових кадрів Волинську духовну семінарію, просити про відкриття семінарії у Львові. Пропонували включити до складу викладачів возз'єднаних священників, хоча б частину предметів викладати українською мовою. Це дозволило б урахувати особливості богослужбового й обрядового характеру західного регіону України³¹.

Таке занепокоєння православних єпископів було не випадковим. Протягом 1955 — 1956 рр. в УРСР повернулися 286 із 344 репресованих греко-католицьких священників. У деяких місцях Львівської, Станіславської і Закарпатської областей невозз'єднане духовенство стало активніше проводити богослужіння, зокрема, в закритих уніатських храмах. Г. Карпов доповідав у ЦК КПРС, що мали місце навіть випадки захоплення чинних православних церков, що певну підтримку в цьому уніатам надавали римо-католики. Окремі групи віруючих почали подавати заяви органам влади про реєстрацію греко-католицьких громад і духовенства. Ці вимоги мотивувалися тим, що ліквідація унії здійснювалась адміністративними методами, і пов'язувалися з заходами влади щодо відновлення законності.

Державні чиновники зазначали, що діяльність греко-католицького духовенства скеровували звільнені з ув'язнення єпископи, в тому числі священники, таємно посвячені в єпископи на місці заслання. Вони їздили по містах і селах, вивчали настрої населення, встановлювали необхідні контакти. На думку керівників Ради в справах РПЦ, усім цим керував митрополит Й. Сліпий, який після відбуття терміну покарання перебував у будинку інвалідів у Красноярському краї. "У зв'язку з очікуваним поверненням Сліпого, — писав у ЦК КПРС Г. Карпов, — церковна обстановка неминуче може ускладнитися". Водночас, указувалося в документах Ради, православна церква не організовувала протягом 1956 року протидії активізації діяльності греко-католиків, посилюючись на те, що унія була зліквідована адміністративним шляхом. Виявляли гасивність також органи влади на місцях: вони не були зорієнтовані, якими засобами можна паралізувати діяльність греко-католиків "за відсутності законних підстав для адміністративного втручання..."³².

Аби стримати таке піднесення в середовищі греко-католиків, не допустити до легалізації уніатської церкви, Рада в справах РПЦ пропонувала ухвалити спеціальну постанову ЦК КПРС з цього питання, узгодивши її проект із ЦК КП України та союзним КДБ. У цьому проекті містяться чіткі вказівки: залишати без задоволення заяви груп віруючих і духовенства про реєстрацію релігійних громад, священників; рекомендувати Московській патріархії посилити роботу щодо возз'єднання уніатів із православ'ям; не допускати використання нечинних церков і проведення богослужінь незареєстрованим духовенством.

Раді Міністрів пропонувалося посилити боротьбу з незареєстрованим духовенством і монахами, спираючись на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 року "Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами". Через міністерство фінансів УРСР планувалося дати вказівку місцевим фінансовим органам про стягнення прибуткового податку зі священників та інших осіб, які здійснювали релігійні обряди без реєстрації. Уповноважені Ради в справах РПЦ повинні були повідомляти фіноргани про тих, хто підлягав такому оподаткуванню.

У проекті постанови також указувалося на потребу зустрічей і переговорів із митрополитом Й. Сліпим, деякими греко-католицькими єпископами "про зближення уніатської та православної церков з метою обробки й нейтралізації їхньої діяльності". КДБ повинен був ужити заходів, аби не допустити до повернення Й. Сліпого в західні області України. Крім того, зверталась увага на "необхідність боротьби з усякого роду провокаційними чутками, пов'язаними з культом особи і його наслідками"³³. Йдеться про те, що після XX з'їзду КПРС громадськість чекала дальших кроків у напрямку лібералізації суспільства.

У лютому 1957 р. в Києві відбулася нарада уповноважених Ради в справах РПЦ у Львівській, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій і Закарпатській областях. На ній зазначалося, що багато уніатських священників, особливо у Львівській і Закарпатській областях, ведуть активну церковну діяльність. У цей час на Львівщині налічувалося 142 греко-католицьких священники, з них 114 осіб, які повернулися з ув'язнення, на Закарпатті — відповідно 121 і 90 чоловік. Водночас уповноважені вважали, що "спостерігається деяке зниження цієї активності внаслідок того, що все більше і більше втрачають свою силу дії провокаційні чутки про те, що уніатська церква буде відновлена"³⁴.

У середині 50-х років із таборів та заслань в Україну повернулися єпископи М. Чарнецький (до Львова), І. Лягишевський (до Станіслава), О. Хіра, М. Муранія (на Закарпаття). Проте 1957 р. двоє останніх були заарештовані й вислані поза межі України. Як "активних антирадянських агітаторів" заарештовано священників Сокола, Бочкаря та інших. За дедалі ширші зв'язки з духовенством (як на засланні, так і в Україні) посилено адміністративне переслідування мит-

рополита Й. Сліпого³⁵. Ці заходи також вплинули на деяке згортання активності греко-католиків.

Додатково вивчивши питання, Рада в справах РПЦ дійшла висновку, що ухвалювати постанову ЦК КПРС про уніатство в західних областях УРСР немає підстав. Влітку та восени 1957 року РПЦ провела кілька конференцій священників з окремих галицьких єпархій, закликавши їх "підтверджувати свою православність", відправляти служби відповідно до православного обряду тощо. В постанові однієї з конференцій зазначалося, що "чутки, які поширюються уніатськими фанатиками та іншими противниками православ'я про відновлення унії в західних областях, є вигадками наших ворогів, щоб ввести в оману невоzz'єднане священицтво та віруючих..."³⁶.

Новий наступ

Однак відносно ліберальна політика властей щодо релігії та церкви тривала недовго. Партія брала курс на побудову комунізму й форсоване подолання релігійності. Місцеві органи влади встановили жорстокий нагляд за священиками, фінансовою та господарською діяльністю церкви. Рада у справах РПЦ фактично контролювала всі найважливіші питання життя церкви, в тім числі й кадрові. Наприкінці 50-х років ухвалено низку актів, які значно зменшили можливості відкриття храмів, проте істотно полегшили закриття. Відтак знову почала зменшуватися кількість церков і молитовних будинків, а також чисельність православного духовенства³⁷.

Рада в справах РПЦ розіслала на місця інформаційно-інструктивні листи, в яких звертала увагу уповноважених на активізацію релігійного життя, вимагаючи вжити рішучіших заходів задля обмеження діяльності церкви, нейтралізації її впливу на громадськість. У листі заступника республіканського уповноваженого Ради Г. Катуніна до уповноваженого Ради у Львівській області А. Вишневецького читаємо: "Прошу припинити на майбутнє давати віруючим такі докладні роз'яснення про причини, з яких Ви відмовляєте їм в задоволенні клопотань, як це Вами зроблено по клопотанню віруючих в с. Селаші Рава-Руського району"³⁸. В описах відповідних архівних фондів кінця 50-х років помітно зростає кількість заяв і скарг віруючих, документів про зняття з реєстрації релігійних громад, закриття молитовних будівель.

Органи влади діяли надто "рішуче". Навіть голова Ради в справах РПЦ Г. Карпов змушений був констатувати, що "останнім часом... у ряді місць заходи щодо церкви проводяться без погодження з нами... Особливо це має місце в областях УРСР, у Ростовській та інших областях РРФСР". Зокрема, складалися фіктивні акти про аварійний стан церков, на підставі яких молитовні будівлі закривалися. Місцева влада забороняла поточний ремонт у храмах, відключала їх від водопостачання тощо. Готувався черговий наступ на церкву, про що один зі священників на Черкащині в розмові з уповноваженим сказав: "влада починає вести підготовку до закриття церков і, очевидно, настануть тридцять роки"³⁹.

У жовтні 1958 року Рада Міністрів СРСР ухвалила низку постанов, спрямованих, по суті, на ліквідацію монастирів. Ради Міністрів союзних республік зобов'язано протягом шести місяців внести пропозиції щодо скорочення кількості монастирів, рекомендовано також зменшити розміри землі, що перебували в користуванні монастирів, та встановити підвищені ставки податку з цих земельних ділянок. Крім того, запроваджено опадаткування доходів підприємств єпархіальних управлінь і монастирів, що підривало економічні основи існування церков.

Практичні результати виявилися досить відчутними. Ставка податку була встановлена в такому розмірі, що більшість монастирів просто відмовилася від

чималої частини земельних угідь. А рішенням Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1958 року наділи землі були настільки зменшені, що з 357 гектарів, які перебували в користуванні всіх монастирів України, залишилося тільки 60⁴⁰. Встановлення нового прибуткового податку на свічки, що їх виробляли церковні майстерні, привело до різкого зменшення доходів релігійних організацій. За нових цін на свічки багато сільських парафій змушені були відмовитися від утримання церковних хорів, проведення ремонту храмів, виплати внесків у єпархіальні управління тощо. Нарешті, одна з постанов Ради Міністрів забороняла використання найманої праці в монастирях. У них також перестали приймати осіб, яким не виповнилося 30 років. Це був ще один удар по монастирях, де переважали люди похилого віку.

У післявоєнний період кількість монастирів у СРСР постійно зменшувалася: 1945 р. їх налічувалось 100, 1948-го — 85, 1957 р. — 57. За 1948 — 1957 рр. чисельність монахів і монахинь істотно не змінилася, складаючи близько 4,6 тис. чоловік. Основна частина монастирів розташовувалася в Україні (40), інші — в Молдавії, Білорусі, Російській Федерації та балтійських республіках⁴¹. Пропозиції про закриття монастирів мотивувалися тим, що більшість їх відновила своє існування в роки війни, зайняла приміщення колишніх шкіл, лікарень тощо і що спосіб життя монахів начебто задавав шкоди навколишньому населенню.

У жовтні 1958 року перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний надіслав доповідну записку в ЦК КПРС. У ній наведено перелік заходів, спрямованих на обмеження діяльності монастирів: найближчим часом в УРСР мало бути закрито 5 монастирів і 8 скитів.

М. Підгорний доповідав, що ЦК Компартії України готував постанову, спрямовану на посилення науково-атеїстичної пропаганди. Він просив ЦК КПРС доручити Раді в справах РПЦ спільно з Радою Міністрів УРСР внести в союзний уряд пропозиції щодо обмеження діяльності монастиря Києво-Печерської лаври. Відділ пропаганди і агітації ЦК КПРС у союзних республіках погодився із запланованими заходами, які "допоможуть спочатку обмежити, а потім повністю припинити діяльність монастиря Києво-Печерської лаври..."⁴².

У жовтні 1958 р. ЦК КПРС ухвалив постанову "Про записку Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС "Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди". У січні 1959 р. відбулися закриті партзбори комуністів Ради у справах РПЦ та Всесоюзна нарада уповноважених Ради, присвячені обговоренню цієї постанови. На зборах і нараді відзначалося, що "церкві вдалося значно покращити своє становище, розширити підготовку священнослужителів, посилити релігійну пропаганду серед населення, зміцнити свій вплив у народі". Вказувалось на численні огріхи в практичній діяльності Ради та її уповноважених на місцях.

Серед цих огріхів називалися насамперед "примиренське ставлення до активізації церковників, відсутність принципності у взаємовідносинах із духовенством". Негативно оцінено скасування реєстрації виборних виконавчих органів церковних общин, протидію міністерству фінансів СРСР у запровадженні податку на виробництво свічок. Наголошувалось на тому, що з 69 православних ієрархів 24 відбували покарання за антирадянську діяльність. Із матеріалів зборів і наради довідуємось, що тільки у восьми областях України налічувалось 325 священників, які пройшли через тюрми, табори та заслання⁴³.

У січні 1959 року вжито перших практичних заходів із метою ліквідації монастиря Києво-Печерської лаври — "відселено" 32 монахів. В одній із доповідних записок зазначалося, що місцеві органи влади діяли без погодження з Радою в справах РПЦ та "неприпустимими методами". Після цієї акції в монастирі залишилися тільки старі й хворі люди, за якими не було кому доглядати. Загалом 1959 року в Україні планувалося закрити 8, 1960-го — 9 монастирів і скитів. Проте згодом плани були "підвищені".

У перших числах квітня 1959 року голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов відвідав Патріарха Алексія. Г. Карпов повідомив, що за клопотанням місцевих органів влади Рада вирішила протягом двох років скоротити 22 монастирі та 7 скитів. Через кілька днів патріарх надіслав у Раду письмову згоду на закриття. Крім того, він погодився з вимогою не приймати в монастирі людей віком до 30 років, а також не надавати монастирям жодних дотацій. Відомо, що 4 червня 1959 р. Г. Карпов провів із Патріархом бесіду про закриття в найближчі місяці 8 монастирів і скитів на Україні⁴⁴.

Навесні 1959 р. Рада розіслала всім уповноваженим інструктивний лист № 59, яким запроваджувалася реєстрація членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Цю реєстрацію здійснювали уповноважені Ради, а там, де не було штатних уповноважених, — місцеві радянські органи. Згідно з чинним законодавством уповноважений мав право відхиляти окремі кандидатури, що їх пропонувала релігійна громада. Відновлення реєстрації давало можливість представникам влади "знати докладніше, хто працює в цих органах, і відхиляти осіб, робота яких там небажана".

Того ж року за рішенням Президії ЦК КПРС посилилась робота щодо припинення паломництва та закриття святих місць. Інструктивний лист Ради у справах РПЦ № 57 вимагав виявляти організаторів паломництва й припиняти їх до відповідальності. Інструктивний лист № 58 наполягав на поліпшенні інформаційної роботи уповноважених, зокрема: негайному повідомленні партійних органів про всі факти активізації діяльності церкви; виявленні осіб, яких духовенство залучало до роботи виконавчих церковних органів; виявленні робітників і службовців релігійних організацій, які незаконно підлягали профобслуговуванню і т. д.

Ще один інструктивний лист, виданий у червні 1959 р., стосувався розгляду клопотань про відкриття церков. У ньому ставилося завдання: домогтися, щоб "клопотання про відкриття церков зменшились, а згодом і цілком припинились...". У цьому листі йшлося також про те, що в парафії, які занепадали, "під добре продуманими приводами не слід допускати направлення... постійних і тимчасових священиків", а потім знімати з обліку такі громади. В документі вимагалось припинити добродійну діяльність, зокрема надання допомоги віруючим грошима чи в якийсь інший спосіб⁴⁵.

Не можна сказати, що ієрархи РПЦ спокійно дивилися на розгортання антицерковної кампанії. Один із них заявив, що восени 1958 р. почався похід проти церкви, рівнозначний наступові на неї до війни 1941 — 1945 рр. У кількох розмовах із Г. Карповим Патріарх Алексій підкреслював, що збирається на прийом до М. Хрущова, що глава уряду, можливо, не знає про деякі акції місцевих органів влади. Очевидно, Патріарх Алексій говорив це з надією, що кампанію проти церкви ще можна стримати. Немає сумніву: він добре усвідомлював безпосередню причетність Хрущова до скоординованих дій, які проводилися по всій країні.

У зв'язку з наростанням антирелігійної кампанії 31 травня 1959 р. Патріарх Алексій і митрополит Микола надіслали листа М. Хрущову. Вони звертали його увагу на факти зневажливого ставлення до релігійних почуттів віруючих, наводили приклади грубого адміністрування, безцеремонного втручання в життя релігійних громад. У листі звучало прохання: стримати пресу від образливих випадів проти віруючих і священнослужителів, не допускати до адміністративного втручання в діяльність релігійних громад і організацій⁴⁶.

Влітку 1959 р. відбулося заплановане "скорочення" монастирів в Україні та Молдавії, причому "без яких-небудь великих конфліктів...". У цей час були закриті жіночі монастирі в містах Дніпропетровську, Овручі Житомирської, Кременці Тернопільської, в селах Густинь Чернігівської та Домбоки Закарпатської областей. Крім того, закрито два жіночі скити на Закарпатті та чоловічий скит Почаївської лаври, що на Тернопільщині.

Внаслідок такого "скорочення" 209 монахинь і монахів змушені були роз'їхатися на проживання до рідних і знайомих, 190 чоловік — переселитися в інші монастирі. Понад 20 осіб було працевлаштовано, одну людину відправлено в старечий будинок. Наприкінці 1959 р. в Україні планувалося закрити ще один монастир, в березні — червні 1960 р. — 5 монастирів, в липні — вересні 1960 р. — 5 монастирів. Фактично ж 1959 року в УРСР було закрито 12 монастирів⁴⁷.

У цей період місцеві органи влади грубо порушували права віруючих і законодавство про культи, закриваючи храми та молитовні будинки, безпідставно знімаючи з реєстрації чи відмовляючи реєструвати релігійні об'єднання, незаконно вилучаючи у віруючих ключі від церкви та релігійну літературу, проводячи обшуки в храмах і на квартирах прихожан, відмовляючи в прописці за місцем проживання священників і персоналу церков, звільняючи віруючих із роботи через їхні релігійні переконання. Ці нові акції проти церкви впливовий державний чиновник скромно назвав "обмежувальними заходами". Уже 1959 р. в Україні було закрито понад 260 храмів і молитовних будинків, з них найбільше — в Київській, Запорізькій, Вінницькій, Дніпропетровській областях. У наступні роки нищення церкви набрало ще більшого розмаху, ще брутальніших форм. 1960 р. було закрито 747, 1961-го — 997, 1962 р. — 1144 церкви та молитовні будинки, причому особливо багато — у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Тернопільській і Хмельницькій областях⁴⁸. За 1960 — 1962 рр. тільки в трьох галицьких областях знято з обліку 719 молитовних будівель⁴⁹.

Але влада використовувала не тільки силові методи. Вона прагнула вплинути на внутрішнє життя релігійних общин, послабити їх ізсередини. В лютому 1960 р. уповноважений Ради Полонник надіслав інструктивний лист № 057 своєму уповноваженому при Сталінському облвиконкомі К. Гуцину. В листі підкреслювалося, що необхідно "активно (але тонко, непомітно) підсікати позиції релігійних організацій" і що "робити це потрібно так, щоб не давати приводу для обґрунтованих скарг і протестів...".

Головне завдання полягало в тому, щоб "добитися послаблення духовного керівництва общинами". Уповноважений рекомендував відвідати великі громади, послухати проповідників, поспостерігати за аудиторією і визначити план дій щодо кожної громади. "Мета плану — сильних пресвітерів, красномовних проповідників — замінити менш підготовленими". При цьому слід радитися з партійними органами і здійснювати план продумано й неквапливо. Важливо встановити тісний контакт із редакторами обласних, міських і районних газет, щоб викривати "неблаговидну діяльність" духовенства.

У листі ставилася вимога подати в обком партії "списки наближених по кожній общині, щоб партійні органи могли завчасно провести необхідну роботу по відриву від сект і від релігії всіх тих, хто подав заяви на прийняття водного хрещення...". У ньому зазначалося, що будь-які порушення законодавства про культи потрібно використовувати як "законний привід для послаблення духовного керівництва общинами, для зниження їх активності". Уповноважений наголошував: треба "справу поставити так, щоб завжди бути в курсі внутрішнього життя кожної релігійної общини"⁵⁰.

Цей відвертий і цинічний інструктаж викликав несподівану реакцію. К. Гуцин звернувся у відділ пропаганди і агітації ЦК КПРС. Він писав, що такі вказівки суперечать радянському законодавству, рішенням XX з'їзду партії про дотримання соціалістичної законності. Питання розглядалось у Раді в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, яка звернула увагу Полонника на допущенні ним помилки. А Гуцина було звільнено з роботи.

У березні 1961 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи" (у квітні з'явилася

відповідна постанова Ради Міністрів УРСР). Цією постановою місцеві органи влади зобов'язано "своєчасно приймати необхідні заходи до ліквідації порушень законодавства духовенством і релігійними об'єднаннями". При виконаннях Рад депутатів трудящих створювались комісії сприяння контролю за виконанням законодавства про культу. За рішенням союзного уряду в 1961 році силами партійно-радянського активу було проведено облік релігійних об'єднань, молитовних будівель та майна церкви.

На цей час в УРСР діяло 6464 православні релігійні громади. Крім того, виявлено 89 незареєстрованих груп і громад віруючих, зокрема на Львівщині — 43 і в Станіславській області — 44 групи та громади греко-католицького напрямку. Кілька незареєстрованих груп віруючих, які періодично збиралися на моління, переважно в приватних будинках, виявилось в Житомирській і Харківській областях.

В Україні налічувалося 1470 нечинних церковних будівель. З них до 1941 р. було закрито 127, в 1941 — 1959 рр. — 455, 1960 — 1961 рр. — 888. Серед цих церков 131 вважалося пам'яткою архітектури. Більшу частину нечинних молитовних будівель планувалося знести (372) або використати для господарських потреб (618). За підсумками обліку 1961 р. в Україні залишилося 13 православних монастирів, у яких перебувало 1355 монахинь і 119 монахів. На території республіки працювали дві духовні семінарії: Луцька (де навчалося 58 чоловік) та Одеська (86 чоловік). У семінаріях працювало 25 викладачів⁵¹.

На рубежі 50 — 60-х років тиск на церкву та віруючих надзвичайно посилювався. Проте рівень релігійної обрядовості в Україні фактично не знижувався, подекуди навіть зростав. Як видно з повідомлень уповноважених, у районах Полтавщини хрестили: Лоховицькому — 72%, Зінківському — 78%, Гадяцькому — 84%, Опішнянському — 89% новонароджених; ховали за релігійним обрядом — відповідно 45, 64, 58, 77% померлих. Високий рівень релігійної обрядовості спостерігався в Сумській, Вінницькій, Житомирській, Київській та інших областях.

В одній із довідок указувалося: "В західних областях хрестять новонароджених, вінчаються у церкві і хоронять померлих зі священником майже всі, за винятком одиниць. В містах і східних областях і меншою мірою в західних областях кількість осіб, які здійснюють церковні обряди, як правило, менша, ніж на селі". У повідомленні Г. Пінчука в ЦК Компартії України зазначалося, що на Пасху у Львові біля храмів стояли великі черги віруючих, багато молоді і дітей⁵².

Початок 60-х років відзначався посиленням переслідувань сектантів. У післявоєнний період найбільшими зареєстрованими сектами були євангельські християни-баптисти й адвентисти сьомого дня. У 1954 — 1958 рр. кількість громад ЄХБ в Україні зменшилася від 1380 до 1344, проте чисельність вірних зросла від 92,6 тис. до 102,3 тис. чоловік. За ті ж роки кількість громад АСД скоротилася від 116 до 82, а чисельність вірних збільшилася від 6,9 тис. до 8,6 тис. чоловік. У наступні роки внаслідок масштабної антирелігійної кампанії обидві секти зазнали значних втрат: 1964 року в УРСР діяло 1025 громад ЄХБ (89 тис. вірних) і 81 громада АСД (7,4 тис. чоловік)⁵³.

На початку 60-х років пройшла низка судових процесів над сектантами. Серед засуджених були переважно євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня та представники незареєстрованих сект, насамперед єговістів та п'ятидесятників. Матеріали Верховного Суду СРСР свідчили про численні порушення, що їх допускали судові органи України. Мали місце факти необґрунтованого засудження громадян, які належали до зареєстрованих сект і не порушували законодавства про культу. В окремих випадках застосовувалась надто жорстока кара, допускались помилки при кваліфікації дій підсудних тощо.

Віруючих безпідставно притягали до карної відповідальності за вигаданими звинуваченнями в "дармоїдстві" (на основі відповідного Указу Президії Вер-

ховної Ради УРСР). При цьому нерідко судили пенсіонерів чи осіб, які сумлінно працювали в колгоспах, радгоспах, на підприємствах. Засуджених не завжди обґрунтовано позбавляли батьківських прав, особливо щодо малолітніх дітей. Дуже часто без достатніх підстав віруючим призначалися максимальні покарання. Очевидно, щоб залякати інших.

В одному з центральних архівів Росії зберігається документ "Довідки про засуджених і висланих із числа віруючих в 1961 — 1965 рр. (УРСР)". У цьому документі наводяться списки громадян, які опинилися перед судом за свої релігійні переконання. В ньому вміщено досить докладні відомості по всіх областях України, за винятком Херсонської. У 1961 — 1964 рр. найбільше віруючих було засуджено в Закарпатській (74 чоловіки), Одеській (24), Рівненській (29), Харківській (25), Чернівецькій (20) областях. Відомо про кілька трагічних випадків, пов'язаних із переслідуванням сектантів, зокрема смерть одного з них під час допиту⁵⁴.

1964 року почався перегляд деяких справ віруючих, притягнутих до карної відповідальності. У багатьох випадках за відсутністю складу злочину вирок було скасовано, в інших — знижено міру покарання, скасовано ухвалу про за-слання тощо. В жовтні 1964 р. Верховний Суд СРСР провів нараду, присвячену аналізу судової практики у справах віруючих. На ній йшлося про грубі порушення законності щодо віруючих та необхідність виправлення зроблених помилок.

На 1 січня 1965 року в УРСР діяло 1160 громад євангельських християн-баптистів і 140 громад адвентистів сьомого дня, в яких налічувалося відповідно 95,2 тис. і 9,5 тис. чоловік. У республіці було зареєстровано 117 громад римо-католицької церкви (64,3 тис. чоловік), основна частина яких припадала на Закарпатську, Вінницьку, Хмельницьку та Львівську області; 84 громади реформаторської церкви (30 тис. чоловік) на Закарпатті; 60 громад старообрядської церкви (19 тис. чоловік), більшість із них — в Одеській, Вінницькій, Житомирській, Чернівецькій областях. У 14 зареєстрованих і 66 незареєстрованих громадах іудейського віросповідання перебувало 24,8 тис. віруючих.

Крім того, серед дозволених законодавством сект в Україні була ще одна — молоканів: до 7 її громад входило понад 700 віруючих. Общини молоканів діяли в Запорізькій, Кримській, Донецькій та Одеській областях. За даними Ради в справах релігійних культів, нелегальна мережа в УРСР становила майже 1,3 тис. громад (29,4 тис. чоловік)⁵⁵.

На середину 60-х років в Україні налічувалося близько 4,5 тисяч чинних церков і молитовних будинків Руської православної церкви. Найбільше церков було у Львівській, Тернопільській, Закарпатській, Івано-Франківській, Вінницькій областях, найменше — у Запорізькій, Кримській, Дніпропетровській, Миколаївській. В Україні залишилося 9 монастирів, у тому числі 2 чоловічих і 7 жіночих, у яких перебувало 45 монахів, 430 монахинь, 390 послушників⁵⁶.

Політика влади щодо церкви базувалася на сталих ідеологічних принципах. Марксистська доктрина розглядала релігію як "пережиток капіталізму", як "опіум для народу". Спроба відійти від репресій і кривавого терору, від крайніх виявів сталінщини вилилась у хрущовську "відлигу". Проте лібералізація радянського суспільства проходила болісно й суперечливо, здійснювалася боязко та непослідовно. Система, що залишилась непорушною, опиралася реформам і не приймала "ліберального щеплення". На рубежі 50 — 60-х років форсування комуністичного будівництва привело до чергового "крутого повороту" — нищення церкви та переслідування віруючих.

¹ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. Р — 1332. — Оп. 1. — С. 1. — арк. 1.

² Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1. — Львів, 1993. — С. 309.

³ Див.: Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква. // Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності митрополита Андрія Шептицького. — Львів, 1990. — С. 48.

⁴ Ключовою фігурою в складі "Центральної ініціативної групи" був Гавриїл Костельник. Він народився 1886 р. в давній українській колонії у південній Угорщині, що після першої світової війни відійшла до Югославії, в селі Руський Керестур. Початкову освіту одержав у народній школі в рідному селі. Далі навчався у хорватській гімназії в Загребі, там же розпочав богословську освіту в університеті.

Згодом переїхав до Львова, де завершив богословські студії в місцевій духовній семінарії. Потім вивчав філософію у Фрейбурзькому університеті (Швейцарія), здобув учений ступінь доктора філософії. У 1913 році був рукоположений на священника і відтоді безперервно служив у Львові як душпастир. Деякий час викладав у гімназіях, був професором Богословської академії. У вересні 1948 р. вбитий на порозі Преображенської церкви у Львові В. Паньківим (див.: ДАЛО. — Ф. Р. 1332. — Оп. І. — С. 5. — Арк. 121.).

⁵ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ). — Ф. 17. — Оп. 125. — С. 313. — Арк. 29, 30.

⁶ Державний архів Російської Федерації (далі — ДА РФ). — Ф. 6991. — Оп. І. — С. 194. — Арк. 56.

⁷ Див.: Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга І. — С. 246, 247, 252.

⁸ ДАЛО. — Ф. Р. — 1332. — Оп. І. — С. 3. — Арк. 4.

⁹ Там само. — С. 2. — Арк. 27, 28.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. І. — С. 19. — Арк. 42.

¹¹ Див.: ДАЛО. — Ф. Р. — 1332. — Оп. І. — С. 3. — Арк. 35 — 38.

¹² Див.: Рожнов Г. Это мы, Господи! // Огонек. — 1989. — № 38. — С. 6 — 8.

¹³ З цих документів, зокрема, видно, що для обслуговування учасників собору виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих виділив 3 автобуси, 2 легкові машини, 2 тонни пального. Делегатів розмістили в готелях "Європа", "Бристоль" і "Народний". Збереглося навіть "Меню харчування делегатів собору греко-католицької церкви у місті Львові". (ДАЛО. — Ф. Р. — 1332. — Оп. І. — С. 4. — Арк. 25 — 31, 33, 37, 43.

¹⁴ Див.: Вільна Україна. — 1946. — 1 березня.

¹⁵ Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8 — 10 березня 1946 р. — Львів, 1946. — С. 127, 128. Див. також: ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. І. — С. 19. — Арк. 44.

¹⁶ РЦЗВДНІ. — Ф. 17. — Оп. 132. — С. 285. — Арк. 202.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. І. — С. 19. — Арк. 14, 16.

¹⁸ Московские новости. — 1992. — 2, 30 серпня. Про репресії щодо греко-католицького духовенства на Закарпатті див.: Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга І. — С. 337 — 339, 353 — 359, 593 — 595.

¹⁹ Центр збереження сучасної документації (далі — ЦЗСД). — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 53. — Арк. І. У загадній доповідній зазначалося, що в середині 50-х років в п'яти західних областях України — Дрогобицькій, Закарпатській, Львівській, Станіславській і Тернопільській налічувалося 3,2 тис. чинних православних церков, із них близько 3 тис. колишніх уніатських.

²⁰ РЦЗВДНІ. — Ф. 17. — Оп. 132. — С. 285. — Арк. 202 — 204.

²¹ Там само. — Арк. 166 — 168, 204.

²² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. І. — С. 150. — Арк. І.

²³ РЦЗВДНІ. — Ф. 17. — Оп. 132. — С. 7. — Арк. 2, 9 — 11.

²⁴ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 126. — Арк. 21.

²⁵ ДАЛО. — Ф. Р. — 1332. — Оп. І. — С. 37. — Арк. 46 — 47.

²⁶ Там само. — Арк. 44, 45.

²⁷ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 53. — Арк. 34 — 36, 42.

²⁸ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 126. — Арк. 103.

²⁹ Там само. — С. 53. — Арк. 9, 10, 25, 26; С. 91. — Арк. 15, 17, 73. У середині 50-х років в СРСР діяло 2 духовні академії і 8 духовних семінарій. В Україні працювали 3 духовні семінарії.

³⁰ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 53. — Арк. 30; С. 91. — Арк. 74.

³¹ ДАЛО. — Ф. Р. — 1332. — Оп. І. — С. 12. — Арк. 35, 53, 61 — 68. Голова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов зазначав: "Возз'єднання серед значної частини духовенства було формальним і, якщо всі стали замість папи Римського згадувати патріарха Московського, багато внутріцерковних уніатських порядків залишилися незмінними" (ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 53. — Арк. І).

³² ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33 — С. 53. — Арк. 2.

³³ Там само. — Арк. 4, 5.

³⁴ Там само. — Арк. 6.

³⁵ Див.: Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква в підпіллі (1946 — 1989). // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. — Ч. І. — Львів, 1993. — С. 120, 121.

³⁶ Там само. — С. 120.

³⁷ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 126. — Арк. 18, 20.

- ³⁸ ДАЛО. — Ф. Р — 1332. — Оп. І. — С. 12. — Арк. 36.
- ³⁹ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 126. — Арк. 49, 51.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 53, 54.
- ⁴¹ Там само. — С. 53. — Арк. 28, 29, 31; С. 126. — Арк. 76, 77. На початку 1959 року в СРСР налічувалось 63 монастиря і 8 скитів. У 10 чоловічих монастирях і скитах налічувалось 380 монахів, у 30 жіночих — 2364 монахині (ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — С. 188. — Арк. 61).
- ⁴² ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 91. — Арк. — 116, 119 — 120.
- ⁴³ Там само. — С. 126. — Арк. 37 — 39.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 54, 77, 79, 150, 151.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 96 — 102, 104, 140 — 145.
- ⁴⁶ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. — 126. — Арк. 56, 152 — 158.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 227 — 229, 232.
- ⁴⁸ Докладніше про це див.: Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50 — 60-х років на Україні. // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 71 — 75.
- ⁴⁹ Підраховано за: Талайчик Т., Луцький О. Антирелігійна кампанія в західних областях України наприкінці 50-х — початку 60-х років. // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9 — 10 травня 1994 року). — Київ; Львів, 1994. — С. 43.
- ⁵⁰ ЦЗСД. — Ф. 5. — Оп. 33. — С. 162. — Арк. 15, 16.
- ⁵¹ ДА РФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — С. 302. — Арк. 2. — С. 314. — Арк. 2, 5 — 7, 9.
- ⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — С. 188. — Арк. 6 — 8, 12, 29, 30. — С. 448. — Арк. 27, 35.
- ⁵³ ДА РФ. — Ф. 6991. — Оп. 4. — С. 437. — Арк. 1.
- ⁵⁴ Там само. — С. 173. — Арк. 90, 150 — 163, 266 — 270.
- ⁵⁵ Там само. — С. 437. — Арк. 1 — 4.
- ⁵⁶ Там само. — Оп. 6. — С. 21. — Арк. 197, 198, 202, 204.

Роман ЯЦІВ

"TERRA INCOGNITA" ОЛІ ФЕДУРУК

У змістовому просторі графіки Олі Федорук можна довго чутись безпорадним, якщо не входити в нього за направленістю світла. Того самого світла, яке наповнювало колись творіння іконописців, несучи в собі велику естетичну програму, і яке "віднайшлося" молодій львівській художниці у відповідь на запит її творчої інтуїції. Містичність цього світла не вигадана, вона вмотивована тими цінностями, які надходять услід. Таке світло не прикрасить штучну ідею; воно надає духовної вимірності лише істинним почуттям. Оля Федорук у своїх самозаглиблювальних актах задіює струни живих емоцій, пов'язаних як із особистими пережиттями, так і з чуттєвою наповненістю історичного коду України.

Втім, ні медитативна відстороненість, ні історіософські (чи теософські) роздуми не заступають метафоричної теми світла раціональним конструюванням образу. Естетична матерія творів Олі Федорук сформована на зіткненні суто авторських новацій комбінованої техніки кольорової графіки з виробленістю пластичних засад, що у взаємодії з поетичним імпульсом душі зав'язує ту візію світу, на яку й розраховує художниця. Звичайно, щоб віднайти ту міру взаємопроникнення форми і змісту, Олі Федорук довелося набути немалого досвіду, зокрема в кераміці й малярстві. Ще навчаючись у Львівському училищі прикладного мистецтва ім. І. Труша (1975 — 78) та Львівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва (1979 — 84), вона наснажилась інтимними та лірико-побутовими темами, реалізуючи свою чуттєвість і в об'ємах з глини, і

Ольга Федорук

на площинах полотен. На цій ранній стадії становлення сировиною для узагальнень був "домашній" матеріал. Відчутно спрацьовувало й середовище рідної Судової Вишні, містечка на Львівщині з великим історико-культурним нашаруванням. Можливо, що десь на підсвідомому рівні їй нагадувались інтелектуальні набутки Івана Вишенського, уродження тих місць, та Богдана Ігоря Антонича, кращого з персоніфікаторів тутешніх лісів, ландшафтів і неба. У творчому методі Олі Федорук є певні сліди образних напрацювань цих великих постатей літератури, і завдяки цьому зв'язкові самостійні кроки художниці отримали важливе естетичне підґрунтя.

Графічна творчість Олі Федорук пронизана ідеєю світла такою мірою, що ваги набирає кожна ділянка композиційного простору. В одних аркушах світло символізує вищу космічну силу ("Створення світу"), в інших стає авторською метафорою ("Світло моєї реальності") або каталізатором психологічної дії твору ("Вишенська мадонна"). За його участю випрацьовуються окремі технічні моменти, на-

Ольга Федорук. Триптих "Коріння і плоди". "Забута спадщина",
центральна частина, мішана техніка, 35 x 30,5, 1989

Ольга Федорук. Триптих "Коріння і плоди". "Початок творення",
ліва частина, мішана техніка, 35 x 30,5, 1989

бирають чуттєвої повноти певні фактурні співвідношення, що урухомлюють внутрішній лад композицій. Чинник світла є основним каналом, через який у герметичну композиційну структуру Ольжиної графіки привноситься свіжий емоційний заряд. Він живить енергетичну систему даного твору, і художника стабілізує його силу до того ступеня, якого вимагає загальна раціональна ідея.

Така акцентація навантажень світла у творах Олі Федорук може видаватися маловиправданою, бо кожна із цих властивостей досягалася не так програмними устремліннями, як си-

ду релігійних підстав душі Олі Федорук. Статична композиція, схематично близька до низки українських Богородичних ікон, "працює" високою сконцентрованою поетичною образою Матері, і вся система умовностей (стилістика, теми лінії, фактури, кольорних зіставлень і того ж світла) узгіднює зображальний мотив із високою духовною ідеєю. Параметри сприйняття цього твору досить широкі; він не видається переспівом класичної теми. Це твір-утвердження, твір-маніфест. Його ліричний контекст органічно накладається і на ранні, і на пізніші праці художниці, зберіга-

Ольга Федорук. Триптих "Коріння і плоди". "Втоплене обличчя землі", права частина, мідяна техніка, 35 x 30,5, 1989

люю інтуїції художниці. І справді, проблематика її мистецтва набувалась еволюційно. На кожному щаблі розвитку естетика графічних праць сповна відповідала внутрішньому станові художниці. Це той рідкісний випадок, коли світло як формально-виражальний чинник мистецтва нормований внутрішнім світлом автора. "Вишенська мадонна" (1991), можливо, є найбільш промовистою в сенсі викла-

ючи актуальність духовної чистоти.

Але ця ціннісна мірка не звузила творчої насаженості лише до атрибутів чуттєвості. Інтелектуальна рівновага стала набутком мистецтва Олі Федорук віддавна, але в останні роки ця якість особливо увиразнилась. Це не означає, що її праці виглядають безпристрасними; такий рівень розгляду духовних колізій розпоряджає не якимись зовнішніми атрибутами

експресіонізму, а вирафінованою мовою поняттєвих співставлень, гіпербол, знаків. Вкладаючи їх у певну візуальну закономірність, скріплюючи кожну форму відповідним добром технічних засобів, художника досягає результату, при якому її чуттєвість розчиняється в метафоричному середовищі графічного аркуша.

Отож світло, простір, середовище — первинні категорії творчого методу Олі Федорук, що їх інтуїтивне і розумове з'ясування дасть змогу щільніше увійти в проблематику самих творів. А вони сповнені загадок "незвіданих земель", на територіях яких зіставляються бувальщина з незбагненністю. Праці художниці за своїм наповненням не діляться на ліричні та драматичні. Вони звучать єдиним сплавом авторської схвилюваності від дорогого серцю пейзажного мотиву, від якогось дисонуючого в душі факту. Навіть якщо ліричне начало в графіці Олі Федорук має ширші права, все ж аркуші більше тяжіють до мінорних, а не мажорних розв'язок. У цьому специфіка поетичного мислення цієї художниці.

Можна було би сказати, що мінор є "психологічною масою" гла її графіки, тобто тим фізичним середовищем, в якому запліднюються та жи-

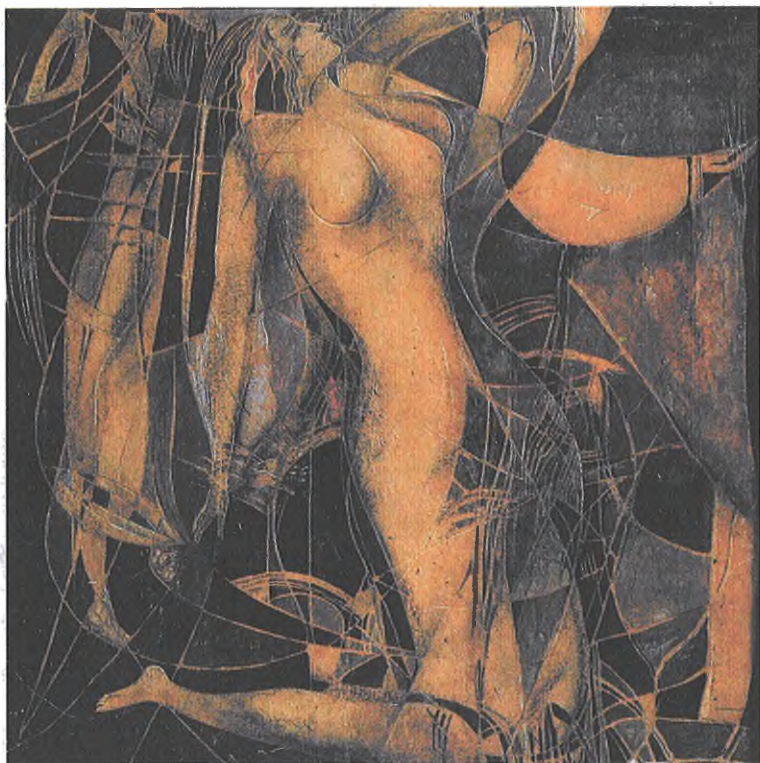
*Ольга Федорук. "Світло моєї реальності",
власна техніка, 30 x 30, 1991*

*Ольга Федорук. "Фрагмент",
власна техніка, 50 x 50, 1992*

вуть різної змістовної щільності образні мотиви. Наявність такого гла визначає образний рівень усієї творчості. Усе багатство візуальних вражень укладається на обмеженій палітрі світла, кольору і знаків. Те, що творить уява Олі Федорук, не вкладається в звичне поняття конкретного графічного жанру. Змодельовані ситуації акцентують концептуальний зв'язок між образами людей, предметів і елементів природи. У серії "Бут-

проблем, — бо в накопиченні їх убаचाє важливу "сировину" для роздумів. Цим, напевно, пояснюється її небажання компоувати легкопрочитувані сюжети на кшталт просвітницьких чи моралізаторських, із чітко розставленими акцентами і заздалегідь передбаченими (?) естетичними наслідками. Їй більше відповідає тема (а певною мірою для художниці вона має статус категорії) таємниці. Тієї таємниці, яка визначає ступінь внутріш-

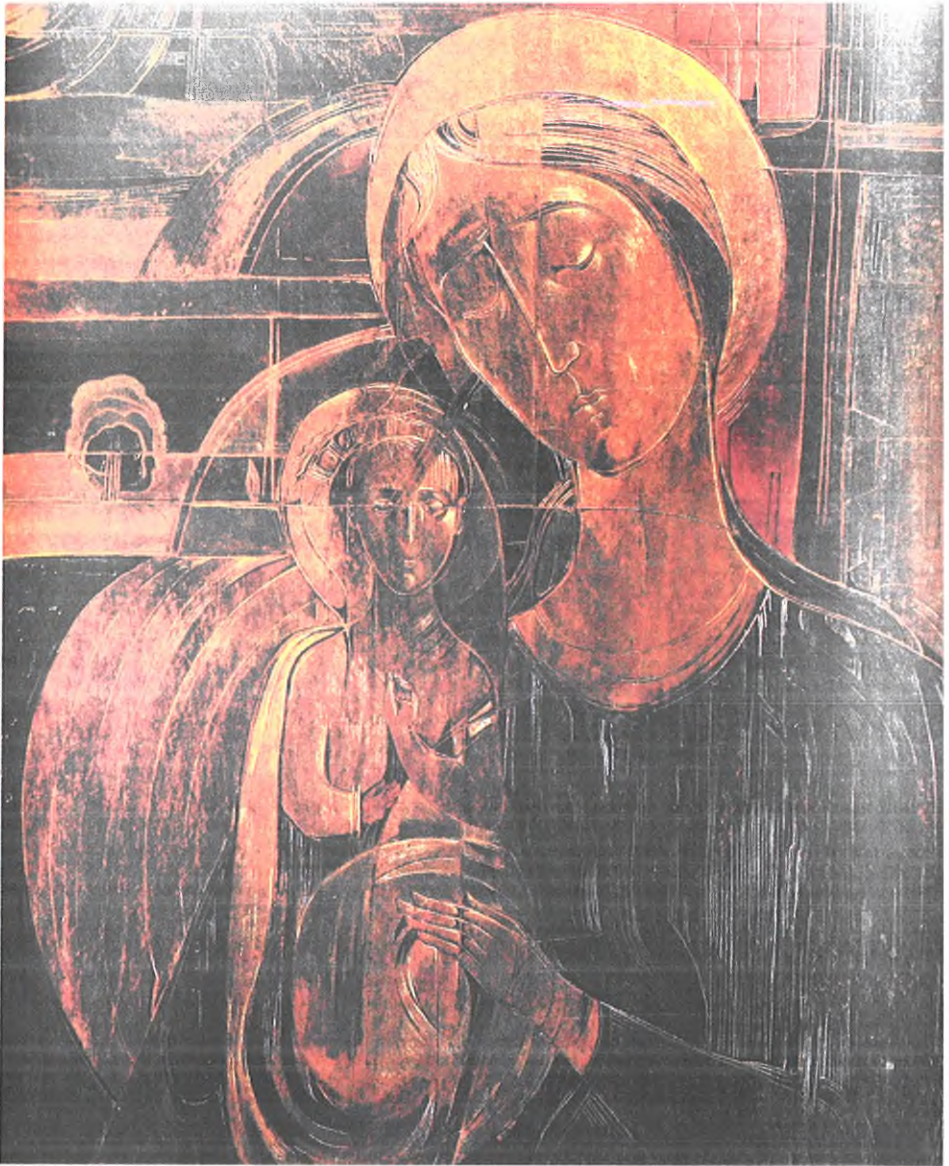

Ольга Федорук. "Під дахом лісу", власна техніка, 30 x 30, 1991

тя" (1993) художниця знаходить цікаву формальну фабулу, що з її допомогою, як калька на кальці, накладається багатовимірний життєвий шлях людини. На цьому шляху багато непередбаченого і нез'ясованого. Моменти щастя поступаються тривогам, а неспокій дає нову перспективу щастю. Здається, що Оля Федорук не квапиться полишити цей вузол моральних, психологічних і філософських

ньої "включеності" людини в життя, ступінь освоєння нею усього простору людської екзистенції, яка в будь-яку мить повертає втомлену від надмірних переживань людину до її дитинства, до найсвятіших понять.

Тому й метафоричність її мистецтва не абстрактна, а конкретна. Сприймаючи світ у безмежжі форм, звуків, барв, настроїв, Оля Федорук ніби підтримує імпровізовану програ-

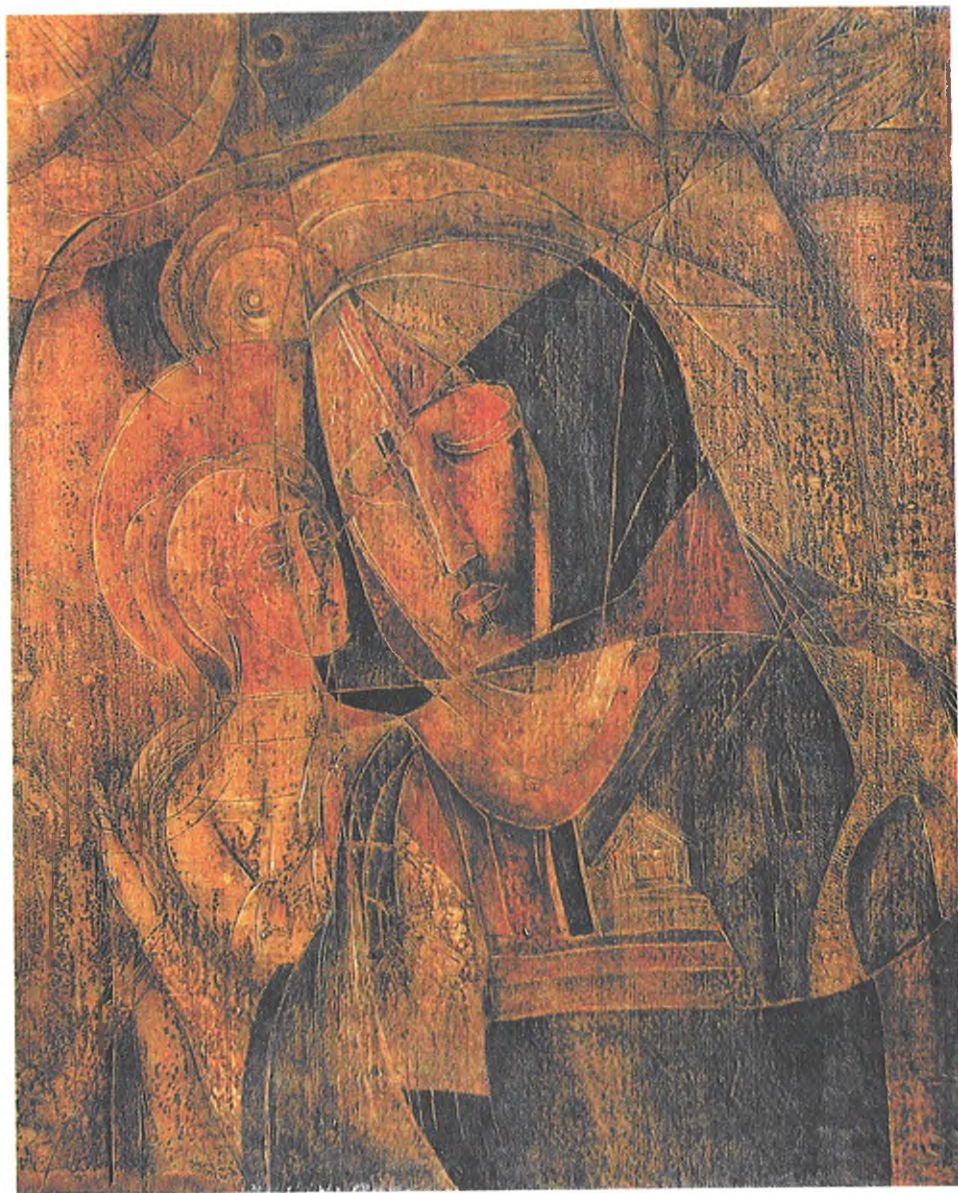

Ольга Федорук, "Мадонна", власна техніка, 40 x 50, 1991

му Природи. Саме такою заданістю керується ритмічний уклад простору деяких композицій. Через те присутність у її творах людини, елементів природного та предметного світу має концептуальне значення. Цікаво, що художниця, віддаючи перевагу "режисерській" роботі з підставовим матеріалом, нерідко повертається до композицій із більш усталеною, навіть традиційною, іконографією. Цей момент

"дисциплінує уяву" авторки, нагадує про певну відповідальність художниці за сформульовані думки.

Вже сама методологія творчості Олі Федорук і охоплене нею коло формальних проблем вказують, що в змістовій частині вона сповідує інтелектуальний тип мистецтва. За жанром ці композиції близькі до діалогів із глядачем, а інколи — просто до інтимної розмови з собою. Зрештою,

Ольга Федорук. "Вишеньська мадонна", власна техніка, 40 x 50, 1991

це досить переконливо фіксують назви, що ними художниця підсумовує свої пошуки образотворчих метафор: "Монолог" (1990), "Віра" (1989), "Слухач" (1990), "Самотність" (1991), "Сповідь" (1991), "День пам'яті" (1991), "Розмова" (1991), "Чекання" (1991) тощо. Підкреслена (для стороннього) ненав'язливість цих тем додатково уточнює, що делікатна по-

етична матерія художниці зіткана із суто інтимних засад її особистісної неповторності. До того ж ідея неповторності — людини, емоційного стану, форм природи тощо, — є одним із рушійних нервів творчості Олі Федорук. Тому мистецтво молодій львівській художниці може сприйматись і на інтуїтивному рівні, — для цього є відповідний добір формаль-

Ольга Федорук. "Сповідь", із серії "Суд над зрячими",
власна техніка, 30 x 30, 1991

но-технічних засобів, хоча присутність у творах "інформативних лабіринтів" заохочує до включення глядачем власного інтелектуального досвіду. Не можна стверджувати, що це остаточно наблизить його до ідейної суті твору, але, безсумнівно, мобі-

лізує внутрішній потенціал на пошуки власних незвіданих земель. Такою духовною активністю сповнена зовні спокійна, мелодійна, таємнича графіка художниці, яка, зберігаючи чуттєву рівновагу, тонко реагує на збудженість сучасного світу.

Георгій ЛЕБЕДЄВ

АНАТОЛІЙ ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ: ЦІЛЕСПРЯМОВАНА ТВОРЧІСТЬ

В українську архітектуру ХХ сторіччя яскраву сторінку вписав Анатолій Добровольський. За проектами, створеними ним особисто і за участю помічників, зведено багато споруд, які відзначаються національною своєрідністю і високою художністю форм, силою образного виразу і майстерністю виконання.

Анатолій Добровольський народився 19 травня 1910 року в селі Буки (тепер Житомирської області). Дитячі роки його минули в Радомишлі. Містечко це оточували мальовничі села зі ставками, білостінними хатами, соковитою зеленню. Ця чудова природа справила на хлопця незабутнє враження, обумовила його захоплення малюванням і, зрештою, вибір професії.

Архітектурну освіту він здобув у 1930-х роках в Київському інженерно-будівельному інституті. У П. Альошина і О. Вербицького вчився проектуванню, у В. Кричевського — живопису. Ще тоді — в студентські роки — його увагу привернула творчість лідерів так званого українського архітектурного стилю — В. Кричевського і Д. Дяченка. Перший талановито і майстерно застосовував мотиви і форми українського народного мистецтва в архітектурі славнозвісного будинку Полтавського земства (1903 — 1908). Другий винахідливо відродив своєрідну красу архітектури українського Бароко XVIII ст. у формах лісоінженерного інституту в Голосієвському районі м. Києва (1925 — 1937). Ці твори впевнили Добровольського в тому, що національна архітектурна спадщина і народне мистецтво є невичерпними витокami творчого натхнення.

Після закінчення інституту Анатолій Добровольський одразу ж зайнявся практичним проектуванням. Офіційно проголошена тоді орієнтація на класичну архітектурну спадщину не могла не позначитись на його творчості того періоду, зокрема на формах житлового бу-

динку на Рейтарській вулиці в Києві (1935) й, особливо, на конкурсному проєкті готелю (1941). Саме в цей час Добровольський засвоював здобутки італійської архітектури епохи Відродження, зокрема її ордери з деталями, які тісніше, ніж інші композиційні прийоми, пов'язували величезні споруди з масштабами фігури людини, служили основою розмірності та гармонії.

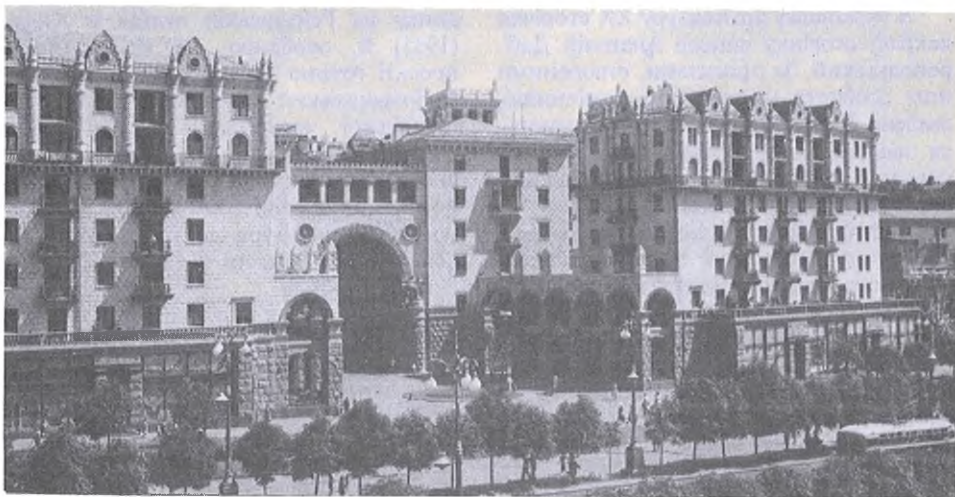
А.Добровольський, Будинок художника в Києві. Фрагмент головного фасаду

Водночас він наполегливо вивчав архітектуру українського Бароко і народне мистецтво. Щороку по 2 — 3 місяці мандрував Полтавщиною, Чернігівщиною та західними областями України, робив обміри й замальовки пам'яток архітектури. Українське барокове зодчество найповніше й найвиразніше відбивало естетичні уподобання нашого народу. Самобутні давні майстри внесли в цей стиль вільність композиції об'єму, своєрідну пластику форм, власне виявлення контрасту стіни з ліпним орнаментом.

До вивчення цих пам'яток Добровольський ставився не абстрактно-теоретично, а як архітектор-практик, з наміром розвивати давні традиції у своїй творчості. "Мені хотілося, — говорив він, — творчо використовуючи окремі елементи української барокової архітектури і народного мистецтва, знайти новий, сучасний вираз своєрідності української архітектури".

Гірничого технікуму на Володимирській вулиці Києва (1950, Державна премія).

На жаль, війна перервала поступ його творчості. В 1941 — 1943 роках він працював виконробом на будівництві оборонних об'єктів Уралу і газопроводу Астрахань — Саратов. Завершення війни Добровольський зустрів у Києві, куди його відкликав уряд для відбудовних робіт. Місто лежало в руїнах... Архітек-

А.Добровольський. Житлові будинки на Хрещатику в Києві

Саме це прагнення відбилосся в його, високо оцінених зжорі, конкурсних проєктах сільського дитячого садка та індивідуальних житлових будинків, а також у споруді клубу с. Леськи на Черкащині (1939 — 1941). У композиції цегляних, оштукатурених і вкритих черепицею будівель автор вдало застосував традиційні для народного будівництва великі звиси покрівлі на дерев'яних консолях, вільне розташування вікон на стіні, орнаментальний розпис, різьблення. У міських же тогочасних спорудах Добровольський уникає штукатурки, впроваджує стійкіші матеріали, художньо використовує їхні природні властивості. В композицію фасадів вводить ордер і декор. Показовими тут є житловий будинок заводу "Більшовик" на Брест-Литовському шосе (1941 — 1950) (його стіни зведені з силікатної (білої) і частково з червоної цегли, цоколь і входи облицьовані сірим гранітом, карниз і деталі фасадів — бетонні), а також гуртожитку

тор був охоплений бажанням відродити столицю України. У формах перших же післявоєнних його творів по-новому, на досконалішому художньому рівні, розкрилася неповторна краса українського Бароко. Саме цим відзначається типовий житловий будинок у Дарниці (1947 — 1952). Елементи Бароко, але стриманіше й у сполученні з класичними прийомами, застосовано і в будинку Інституту фізики АН України (1949). Композиції їх фасадів побудовані на контрасті стін і пластично підкреслених ризалітів чи лоджій, на зіставленні фактури й тону цегли, природного каменю, дерева. Декором слугують бетонні розетки, тонкі візерунки вікон, об'ємна орнаментика стовпів і колон.

Паралельно з проєктуванням Анатолій Добровольський продовжував вивчення світових архітектурних здобутків. З цією метою відвідав Італію, Іспанію і Португалію, Францію, Німеччину та інші країни. Збагачений під час цих подорожей творчий потенціал митця широко і яскраво

виявився в його творчості кінця 1940 — 1950-х років, пов'язаний із відбудовою центру Києва. Спочатку в складі авторського колективу, очолюваного О. Власовим, він бере участь у розробці проекту планування і забудови Хрещатика. А з кінця 1950-го року, будучи головним архітектором Києва, керує детальною розробкою цього проекту. Добровольський звернув увагу на характерну традицію давнього київського будівництва — облицювання будинків світло-жовтою цеглою. Значною мірою ця традиція обумовила його ініціативу й участь у розробці порожнистої архітектурної кераміки (Державна премія, 1950).

Спираючись на результати цієї науково-творчої роботи, Добровольський широко застосовував кераміку в першій новобудові Хрещатика — житловому будинку № 13. Тут усе, починаючи від шкідця художнього образу будинка, до останніх дрібниць — деталей, шаблонів — стало втіленням його замислів, визначило спрямованість і виразність стилю всієї забудови Хрещатика.

У середині 1950-х років почався новий етап розвитку української архітектури, пов'язаний із переходом на індустріально-збірне будівництво. Добровольський позитивно сприйняв його: поряд із цеглою та керамікою застосовував збірний залізобетон, метал, скло. Його твори стали лаконічнішими за композицією, простішими за формами і стриманішими за декором. Але характерні ознаки раніше випрацьованого стилю збереглися. Про це свідчать ескалаторний зал станції "Хрещатик" Київського метрополітену і поєднаний із ним в одному об'ємі ресторан "Метро".

Одночасно на прилеглій до Хрещатика площі (тепер — майдан Незалежності) було зведено багатоповерховий готель "Москва", а недалеко від нього — кінотеатр "Україна". І тут, але з іншими нюансами, автор застосовує спрощені форми, позбавляє фасади великих і надміру декорованих карнизів, пластично підкреслених і контрастуючих зі стіною елементів, рельєфних деталей. Робить це тактовно, зберігаючи характерні риси свого стилю, власний почерк.

Тим часом в Україні інтенсивно розвивалося індустріальне домобудування. Архітектори шукали відповідних форм. Не залишився осторонь цих пошуків і Добровольський. За проектом, складеним за його провідною авторською участю, у Борисполі споруджено Київський аероказал (1961 — 1965). Споріднений із ним за характером архітектури перший в Україні

великий залізобетонний вантовий міст через Дніпро (1976). Цими спорудами Добровольський довів свою здатність вирішувати складні творчі проблеми архітектури в умовах індустріального будівництва за формулою "зручність, міцність, краса". Але він прагнув не до універсальної, а до національно-своєрідної краси архітектурних форм. Це прагнення яскраво виявилось в його останніх творах — Будинку художника в Києві (1977) і центрі с. Небрат-Берестянки Київської області (будівництво почалося у 1987 р.).

Одночасно з архітектурною творчістю Добровольський захоплювався живописом. У його вагомому малярському доробку — переважно пейзажі Київщини, Прикарпаття і Криму. Написані вони з натури в різні пори року, аквареллю або темперою. Сюжети вишукані, їхня композиція струнка, форми узагальнені й виразні, кольорова гама яскрава.

Педагогічна діяльність Добровольського розгорнулася у післявоєнний період. Викладав проектування спочатку в Київському інженерно-будівельному, потім — у Київському художньому інституті (від 1965 року — професор). Його обирають членом-кореспондентом Академії архітектури СРСР і дійсним членом Академії архітектури УРСР (1950), дійсним членом Академії будівництва і архітектури УРСР (1956), академіком Академії мистецтв СРСР (1973). Упродовж тривалого часу був віце-президентом АБіА УРСР.

19 квітня 1988 року Анатолій Добровольський помер... Довгий і плідний творчий шлях його був нелегким. Це лише збоку здається, що він був вельми оточений почесними і славою. А мало хто знає, як тяжко доводилось майстру відстоювати свої принципи, терпіти некомпетентне втручання в свою творчість, боронити людську гідність... Ось лише один із прикладів: за вимогою М. Хрущова було зменшено на третину передбачену проектом висоту готелю "Москва", внаслідок чого той утратив необхідний масштаб і значення домінанти забудови майдану...

Сотні будинків і споруд, позначені талантом А. Добровольського, прикрашають Київ. Вони дали підстави відомому мистецтвознавцеві Ю. Асееву поставити його поруч з І. Григоровичем-Барським (1713 — 1785), А. Меленським (1766 — 1833), В. Ніколаєвим (1847 — 1911) і П. Альошиним (1881 — 1961), які відіграли головну роль у формуванні архітектурного обличчя столиці України.

"ВІЛЬНО ТВОРИТИ НЕ МОЖУ..."

ВІД РЕДАКЦІЇ

У цьогорічному травні виповнюється 100 років від дня народження видатного українського поета Тодося Осьмачки. Поет із Божої ласки, він пройшов надзвичайно трагічним і складним життєвим шляхом, зазнав переслідувань у 30-х роках від комуністичного режиму, запізнав енкаведистські допити і "психушки"; дивом урятувавшись од загибелі, рокованої йому "заплічних справ майстрами", навесні 1942 року дістався до Львова, згодом опинився в таборах "ді-пі" у Німеччині... Майже два десятиліття тривали його блукання світом, які скінчилися 7 вересня 1962 року в США, де помер митець.

Поезія і проза Осьмачки, безсумнівно, належать до золотой скарбниці українського художнього слова. Останніми роками з його творчістю зазнайомилися, нарешті, й читачі на батьківщині (видання віршів 1991 року в Києві, том прози, що невдовзі буде оприлюднений видавництвом "Фоліо"). Докладно про життя і творчість Тодося Осьмачки український читач зможе дізнатися з книги Михайла Слабошпицького, яка щойно з'явилась у видавництві УВКР "Рада", а також із есею Миколи Шудрі та Марти Скорик "Дантові кола поета", який друкуватиметься в одному з найближчих чисел журналу "Золоті ворота". Ми ж нині публікуємо документи (люб'язно надані редакції Миколою Шудрею та Мартою Скорик) із "Дела НКВД № 47036", яке нещодавно передано зі сховищ СБУ у фонди загального користування. З цих уперше публікованих документів виразно постає й особистість поета, й та пекельна атмосфера, в якій судилося йому жити і творити на підсоветській Україні.

Також друкуємо фрагмент зі спогадів сучасника Осьмачки — Володимира Покальчука, наданий редакції його сином, письменником Юрієм Покальчуком.

ДО ФЕДЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

ПРОХАННЯ

Хоча та селянська верства, що пустила мене в світ, зобов'язує натякнути про своє походження, та цього не зроблю... Але те, що вона зобов'язує мене, аби я свій поетичний, хист розвинув на повну широчінь і на повний голос проказав те, що вона не вміє — про це натякаю і говорю, що політичний комплекс вражінь, якими дихнули зовнішні сили на Україну, зупиняє розбіг гноблених творчих соціально-націоналістичних українських сил. Я на собі відчуваю це — вільно творити не можу. Тому прохаю вас, т[овариші], допоможіть мені одержати дозвіл виїхати в Галичину або в Канаду.

Коли мене не пустите, то не знаю, хто в нас [не] опоганиць найвідповідальнішу і найвеличнішу назву — письменник... На цей випадок уже чесніше віддати мене на суд за творчість, аби тільки не допустити творчій силі гнити по закутках України.

А були трапунки: пускали за кордон ідеологічно не витриманих письменників — велокоруських, єврейських. Імена їх і досі живі у нашій пам'яті. Не було цього на Україні...

А мене навіки очарував Коцюбинський гуцулами, і я хочу побути в Карпатах, де український Прометей бескеттями стрясає і сходить кров'ю. Звертаюся до вас: вважаю за провину, бо назву письменника я ніде свідомо не сплюгавив, хоча життя веду в умовах, не гідних поета, що має сили про-

мовляти за кілька найупослідженіших поколінь... В умовах, за яких можна втратити і глузд, не те що силу уяви.

[1933 р.]

З товариською пошаною
Т[одось] Осьмачка

Моя адреса:

Вільхівці, Чемерівецький р[айон], Вінницька округа

П. С. До всього додаю, що я вважаю, що на Україні націон[альна] справа не розв'язана на повну широчінь.

Т. Осьмачка

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ

обвинувачуваного Осьмачки Т. С.

Осьмачка Теодосій Степанович, 1895 р[оку] н[ародження], вихід[ець] із с[ела] Куцівки Черкаського району [Київської округи], службовець, освіта вища, влівець, учитель, нині — без певних занять; 1933 р[оку] засуджений за ст[аттею] 16 — 80, впродовж трьох років позбавлений права мешкати в прикордонній смузі; б[ез]п[артійний]; із селян.

Допитаний по суті справи дав такі показання:

— З 1910 р[оку] займаюся літературною працею; останнім часом переконався, що в Україні за структури Рад[янської] влади я не зможу писати, оскільки Радвлада не дозволяє вільно висловлювати свої думки і взагалі [розвиток] української культури перетворила в залежність від Росії.

Не згодний із таким станом, я вирішив 1933 року виїхати за кордон, де міг би як поет далі продовжувати свою літературну діяльність. Тоді я твердо вирішив здійснити свій намір; і з цього питання мною була подана заява кол[ишньому] Наркомосу, Скрипнику та іншим особам. Того ж року мене заарештували органи ДПУ. Потім я був позбавлений судом права на проживання в прикордонній смузі впродовж 3-х років. Після того мене змусили виїхати з прикордоння, і я до квітня 1934 року перебував у Київській області.

Задумавши все-таки перебратися через кордон нелегально, я в перших числах квітня повернувся до прикордонної смуги з наміром пожити якийсь час у с[елі] Драганівці Чемерівецького району, де мешкає мій дядько, щоб згодом за можливості проникнути за кордон.

Написану мною заяву на ім'я нім[ецького] консула з клопотанням допомогти мені виїхати за межі України я хотів надіслати й послові, але у зв'язку з моїм арештом не встиг.

Показання читав, записано правильно.

Т[одось] Осьмачка

Допитував о[пер]уповноважений ДПУ

Подорожний

ДОДАТКОВІ ПОКАЗАННЯ

— Коли я приїхав із Харкова без наслідків про мій виїзд за кордон, я звернувся за порадою до зав[ідувачки] школою в м[істечку] Лянцкорунь т[оваришки] Мороз, де мені можна дістати закордонний паспорт. Вона відповіла, що треба поклопотатися перед райвиконкомом і, водночас, заявила: "Навіщо вам їхати на Захід; там все одно незабаром спалахне революція"... Я відповів їй, що мене Захід не цікавить, я хотів би мати змогу вільно працювати на українській літературній ниві. Захід вабить лише тому, що там існує

цивілізація і [зберігаються] багатовікові культурні скарби. Більше з тов[аришкою] Мороз я не розмовляв, а про задум нелегально перейти кордон я їй нічого не казав.

У господарсько-політичних кампаніях, учителюючи в с[елах] Івахнівцях і Вільхівцях, я не брав ніякої участі, по-перше, через те, що я перебував в обурливо скрутному матеріальному становищі, й, по-друге, я не вважав це за потрібне, виходячи зі своїх переконань про економічну незалежність України.

З приводу методів виховання дітей у радянській трудовій школі на Україні я завжди боровся із завідувачами та деякими вчителями, з якими мені доводилося працювати; адже мова [викладання] в школі має посідати перше місце, а не другорядне, бо рідна мова для людини стає найсильнішою зброєю в боротьбі за національне культурне відродження.

Такий стан, тобто погляди на предмет мови як на щось другорядне, панував у багатьох школах України, з чим я був безумовно не згодний.

Зараз я також не погоджуюся з тим, що приблизно в п'ятій групі трудових шкіл викладання матеріалу переважно агітаційне й подається мовою, що не відповідає естетично-педагогічним вимогам.

Я вважаю, що необхідно більше давати художньо-літературних текстів із українських класиків.

Маючи свої переконання, я, викладаючи літературу й мову в трудових школах, вів активну боротьбу з питань рідної мови, привчаючи дітей звертати основну увагу на правила української мови, на "хороші" книжки; хоча таких дітей, до речі, було мало.

Щодо впровадження художньо-літературного матеріалу [для вивчення] в п'ятій групі, я змушений був, за відсутністю посібника, дотримуватися шкільного положення з цього питання.

Т[одось] Осьмачка

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ

від 15. 02. 1933 р[оку]

— Я народився в родині наймита-селянина 1895 р[оку] в с[елі] Куцівці к[олишньої] Черкаської округи. Мій батько Степан [Юхимович] Осьмачка працював конюхом у куцівській економії поміщика Терещенка. Після Жовтневої рев[олюції] батькові наділили п'ять дес[ятин] землі, бо в нього було семеро дітей; він звів будинок, займався хліборобством до 1927 року; тоді ж і вмер. Мати працювала домогосподаркою, померла за рік перед батьком. Крім мене, було ще дві сестри та чотири брати: Ликеря вийшла заміж за селянина Куцівки, який маючи професію водія завідує в колгоспі майстернею; Уляна проживає в м[істечку] Райгороді колишньої Черкаської округи, її чоловік партійний працівник; один брат помер 1920 р[оку] в лавах Чер[воної] армії після тифу; брат Мартин працює в Райгороді, член ком[уністичної] партії; брат Степан живе у Куцівці, навчається у Смілянській ветеринарній школі; брат Харитін займається сільським господарством, мешкає на садибі батька.

Зараз я ні з ким із родичів зв'язків не маю.

У м[істечку] Ланцкоруні Чемерівецького р[айону] я маю дядька, рідного батькового брата, Михайла Осьмачку; він — фотограф і водночас — колгоспник, працює слюсарем у майстерні колгоспу ім[ені] Петровського.

Дев'яти років я вступив до церковно-приходської школи в Куцівці, навчався кепсько, бо викладали чужою мовою (по-російськи), і я не розумів нічого. Закінчив навчання 1907 р[оку] й тоді ж пішов до двокласної земської школи в м[істі] Матусові на Черкащині й через чотири роки закінчив її. Потім працював у Терещенка чорноробом, а далі вагарем зерна; водночас навчався самотужки.

В 1915 р[оці] я склав іспит на земського вчителя в Києві при першій чоловічій гімназії. Провчителював кілька місяців у земській школі с[ела] Білозір'я к[олишньої] Черкаської округи.

1916 р[оку] мене взяли до царської армії, де я прослужив рядовим [солдатом] місяців зо три, захворів на недокрів'я й на легені; лежав у військовому

шпиталі до Лютневої революції; тоді самовільно залишив лікування й подався додому.

З 1917-го до 1919 р[оку] я вчителював у с[елі] Носачевому к[олишньої] Черкаської округи. Звідти учительська Спілка послала мене до Києва на курси вчителів; побув там приблизно півтора місяці й поїхав до Харкова вчитися на інструктора по лінії Наркомосу; закінчивши тримісячні курси в 1920 р[оці], став інструктором губернської наросвіти в м[істі] Кременчузі.

За місяць перебування на цій роботі, їздив по містах і селах та збирав відомості про стан трудових шкіл; на початку 1921 р[оку] прибув до Києва; звідти передав свої матеріали до Харкова, а сам залишився тут, студентом Київського інституту народної освіти.

В цьому інституті я познайомився того ж року із студентами, які запросили мене на зібрання Київської організації Української комуністичної партії; я, звичайно, прийшов, оскільки ще до того був ознайомлений із програмою УКП. Звідтоді я постійно відвідував засідання, часто виступав на них зі своїми творами, як, скажімо, "Голота", "Легенда" тощо, назви їх уже не пригадую, а зміст моїх віршів був про убогість у той час українського села.

До партії (УКП) я не вступав, але їй співчував. Про докладні розмови на тодішніх зборах я не пам'ятаю, бо завжди, як колись, так і тепер, жив і живу лише виключно мистецтвом, і будь-які ідеї для мене були матеріалом для творів; але цілком зрозуміло, що найбільше я цікавився українською національною культурою, якої тоді взагалі не існувало. Спілка Робос видала мені на час навчання в ІНО стипендію, але дирекція інституту, довідавшись, що співчуваю УКП, позбавила мене цієї допомоги, і я, не маючи засобів до прожиття, змушений був залишити навчання.

Після вибуття з інституту в 1923 році я почав учителювати в Київській третій залізничній трудовій школі, де працював до 1930 року. Занедужавши, лікувався в Кримському санаторії впродовж року, а потім поїхав до Москви, щоб дістати дозвіл уряду на виїзд за кордон. Хотілось побувати за рубежом із тією метою, щоб вивчити життя і стан українського народу, а потім, уже в художніх творах показати українців, маючи на увазі, що українська національна культура і колись, і тепер ще не набула належного розвитку.

Я вважаю, що настанова партії більшовиків про розквіт української соціалістичної культури — "національної за формою, соціалістичної за змістом" — практично не вірна; на мою думку, українська культура має бути національною і за змістом, точніше, не залежати від іншої культури, якою стала для нас у СРСР центральна — російська культура, — гадаючи, що коли соціально-національна культура сягає певного рівня, вона поступово втрачає свою національну суть.

У Москві я звернувся до Раднаркому, там мені відповіли, що потрібної в моїй справі людини нема в столиці, вона кудись поїхала, і я із Москви вирушив до свого дядька в місто Ланцюкорунь Чемерівецького району. Попри-мував я до нього через те, що я розійшовся з дружиною в Києві, де вона була лікарем, і мені не було де дітися. До Куцівки я не поїхав, бо я добре знав це село, й воно мене зовсім не цікавило, а мене як літератора більше принад-жувала західна частина України.

1931 року я прибув до містечка Ланцюкоруні, мешкав у дядька Михайла Осьмачки і вступив учителем до місцевої трудшколи, викладав українську мову й літературу, а також російську мову.

Наступного року через кепські матеріально-побутові умови (відсутність помешкання) я попросив перевести мене в село Вільхівці того ж району. Звідти навідався до Харкова в Наркомзаксправ розпитати, що необхідно для виїзду за кордон, і 10 — 13 грудня 1932 року я прибув в столицю; й мені там сказали, що насамперед потрібно дістати пашпорт, мати необхідні довідки про несудимість та фотокарточки. За браком грошей я повернувся з порожніми руками у Вільхівці, й мене зненацька, через невідомі причини перевели до села Івахнівців Чемерівецького району, де я працював до останнього часу. Мав задум поїхати в Кам'янець-[Подільський] до бюро з іноземних справ, але внаслідок мого арешту я не встиг там побувати.

Весь цей намір потрапити за кордон був пов'язаний у мене виключно з благом для української літератури. Я й зараз у цьому твердо переконаний.

1921 року, коли я навчався в Київському інституті народної освіти й відвідував зібрання організацій УКП, мене, разом з іншими студентами, було заарештовано й без допиту нас усіх за кілька днів звільнили.

У Куцівці впродовж 1918 — 1919 років я належав до "Просвіти", був актором-аматором, грав на селі в українських п'єсах.

В 1923 — 25 роках перебував у літературній організації "Ланка" в Києві; тоді її було реорганізовано в "Мистецьку асоціацію робітників слова" ("Марс"), але я з цієї організації вийшов, вважаючи, що будь-яка організація не сприяє розвитку літературних талантів, а навпаки, лише його гальмує.

До жодних політичних організацій і гуртків я не належав і не належу. Завжди вважав, що набагато швидше розвивалася б українська соціально-національна культура, коли б вона економічно не залежала від центральної російської культури; інакше кажучи, щоб була самостійна в цьому відношенні.

Про свої наміри виїхати за кордон я міг говорити будь з ким у приватній розмові, адже нічого я не приховував і не приховую, але не пригадую, з ким і коли я про це говорив.

Наміри про нелегальний перехід кордону в мене були, і я вважав, що не вчинив би ніякого державного злочину, адже Галичина (Західна Україна) — це одне ціле з нашою Україною; я, як син українського трудового народу, гадав, що цілком можливе моє перебування в будь-якому куточку України.

Про наміри свого нелегального переходу кордону я ні з ким, здається, не ділився.

Більше нічого сказати не можу.

З приводу причин арешту мені нічого не відомо.

Протокол допиту записано з моїх слів вірно і мені прочитано.

Т. Осьмачка

ІЗ ПОДІЛЬСЬКИХ СВІДЧЕНЬ (1933 РОКУ)

МОРОЗ Стефанида Савівна
(завідувачка Драганівської школи)

— Працюючи в школі весь навчальний рік, він [Тодось Осьмачка] не міг дати учням того, чого вимагає сучасна освіта. Під час викладання як літератор завжди покликався лише на таких авторів, як Шевченко, Франко, Винниченко, та письменників західної літератури, а сучасних творів не визнає, вважає їх не художніми... На численні зауваження з мого боку, а також інших шкільних товаришів переключитися на виховання молодого покоління, кадрів для соціалістичного будівництва, він завжди відгукувався з недовірям, посилаючись на нерозуміння нинішнього становища. Визначити, чи все те було лише про людське око, чи справді в його голові плутанина, я не могла...

ІСАЧЕНКО Федір Мойсейович (учитель)

— Проучителював він у нашій школі весь 1931 — 1932 навчальний рік, але на роботі не показав себе як радянський учитель, не виправдав [цього високого звання]; були такі випадки, коли він заявляв, що, мовляв, нема настрою викладати, піду краще "слідом за осінніми хмарами".

5 лютого 1933 року

ОСЬМАЧКА Михайло Юхимович (колгоспний коваль)

— Ми зайшли до мене в хату, й тоді я почав його розпитувати, чого ти приїхав сюди; він одповів, що йому потрібно взяти довідку та розрахунок за вчителювання. Коли я нагадав, що, мовляв, тобі ж не можна тут перебувати, то він повідомив мені по секрету, що хоче перейти кордон до Польщі й тоді ж сказав, що буде йти до кордону, не ховаючись із тим, щоб його застрелили;

або ж я, мовляв, напишу тобі записку, а ти убий мене, бо мені вже набридло мучитися: повсюди заарештовують — не дають жити й не розстрілюють...

13 квітня 1934 року

З КИЇВСЬКИХ ЗІЗНАНЬ (1934 РОКУ)

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Аркадій Захарович (літератор)

— ...Мені відомо, що, з'явившись торік весною в Києві, Осьмачка, не маючи де переночувати, а може, й навмисне спав на лавці якогось сквера й виголошував перед слухачами, які збиралися навколо нього, промови про своє скрутне становище, також про становище селян, звісно, куркулів... Зовсім недавно, він, зустрівши біля газетного кіоска одного зі своїх знайомих, вигукнув: "Ти ще читаєш їхні газети?! І прислуговуєш їм? А я от уже три роки не читаю їхніх газет і не працюю на них..."

28 березня 1934 року

ДМИТЕРКО Любомир Дмитрович (літератор)

— Починаючи з першого й до останнього, всі його твори — куркульські, націоналістичні. Користуючись притупленням більшовицької пильності, він дійшов навіть до такого нахабства, що давав такі заголовки своїм творам, як, скажімо, "Деспотам". Це не якийсь там виняток, а вся його книжка називається "Клекіт". Це справді збунтований "клекіт" куркуля, що марить лише обрізом.

[1934 року]

КОЛЕСНИКОВ Петро Йосипович (літератор)

— Років зо три тому він приходив до т[овариша] Шупака з проханням заарештувати його як контрреволюціонера. Кажуть, що він тоді був психічно хворий. Але таку ж заяву він подав у письмовому вигляді до Всеукраїнського оргкомітету радянських письменників, прохаючи відправити його за кордон, бо він не може жити на Радянській Україні, й немає йому чим тут дихати...

28 березня 1934 року

ЛЕ Іван Леонтійович (літератор)

— Знаю Осьмачку десь із 1924 — 25 року. Він був одним із найактивніших учасників дискусії про шляхи [розвитку] радянської літератури як неокласик, затятий і отруйний ворог пролетарської культури. Він умів злостиво її висміювати й тому був надійною підпорою [Сергія] Єфремова, [Миколи] Зерова, [Олександра] Дорошкевича та [Михайла] Івченка. Вся його творчість наскрізь пронизана нац[іоналістичною] демівщиною, хоча бідна кількісно і якісно. Під час [процесу над] СВУ Осьмачка раптом почав скаржитися товаришам на те, що за ним стежить ДПУ, що його [незабаром] заарештують. Це розцінили як божевілья й вирішили послати до 4-го санаторію. З цього й почалося. Він начебто справді збожеволів. Лікувався й тікав із божевільні... Це — викінчений фашист, і, може, він збожеволів, пересвідчившись, що його ілюзії гинуть і руйнуються ідеали від [успіхів у] соціалістичному будівництві.

Останнім часом я зустрічав його у Київській філії [видавництва] "Література і мистецтво" (вулиця Воровського, 36) десь 13 — 15 березня, обшарпаний, із викличною посмішкою.

[1934]

Володимир ПОКАЛЬЧУК

ТОДОСЬ ОСЬМАЧКА

(Фрагмент зі спогадів)

Поет. Учився у Київському ІНО (літературно-лінгвіст. відділ).

Був курсів на два від мене старший. Познайомився з ним до ІНО в Черкасах. Він учителював десь на Черкащині — на Смілянщині. На одній груповій фотографії вчителів, яка збереглася в мене, і він є. Надокучав мені часто, вимагаючи, щоб слухав його поезії. "Ось послухайте, — казав він, затаючи мене кудись убік від людей, — оце написав щойно".

Високий, із лагідним виразом обличчя, він завжди справляв приємне враження на своїх співробітників, а надто на охочих послухати поетичні твори. Щоправда, йому інколи говорили у таких випадках: годі! (...) Близький був до академіка Єфремова С., автора історії української літератури (красне письменство), який згодом був засуджений. Здавалося Осьмачці, що його шукають, переслідують, хочуть заарештувати. Мені він якось розповідав: "Утратив спокій. Здавалося, що от-от ідуть мене заарештувати. І пішов я вночі з дому. Цілу ніч блукав вулицями Києва і забрів на Борщагівку, та ще блукав... Забрали мене в лікарню, а тижнів через два випустили".

Якийсь час Осьмачку я не бачив. Та одного разу літом, бачу, прямує до мене високий чоловік у білому селянському одязі, на голові бриль, в одній руці ціпок, у другій — полотняна біла торбина. Побачив мене, на обличчі з'явилася широка добродушна посмішка. "Тодось Осьмачка!" — гукнув я. "Так. Це я!" — відповів він. "Ходім у помешкання", — сказав я, і ми вдвох пішли до кімнати.

"Чому такий одяг? — спитав я. — Як у Сковороди!" "Я ж блукаю, як Сковорода". Він говорив увесь час віршованою мовою, посилаючись на поета, російського чи українського, чи без посилань.

Погодував його чим було, а тоді на підлозі зробив йому добру постіль. Дав моєму гостеві сорочку й кальсони. Він тишився як дитина, подивився мені у вічі і сказав: "Ви зустріли мене як поета". Згадав, що йому хтось теж дав пару білизни. Довідався, що він одружений і що в нього є син — підліток, але з дружиною він не живе.

"А чому оцей сквородинський одяг?" — питаю. "Тепер літо. У ньому мені легко, зручно. Та я ж ночую і на кладовищах, або у під'їздах великих будинків, будь-де треба пристосовуватись. Палиця потрібна, бо інколи собаки дошкуляють. А в торбинці в мене Байрон — розважаюсь; моє писання — серед нього, і поема "Марина", яку я присвятив своєму синові і Стефаникові — моєму духовному батькові".

Я уважно придивився до свого співрозмовника, шукаючи ознак психічної неповноцінності. Але він справляв цілком нормальне враження. Він витягся на постеленому місці і вдоволений, з щасливою посмішкою, розмовляв зі мною. "Де я ночую? У Ленінграді довгий час по будинках, на даху або в підвалі. Таких бездомних, як я, було там чимало. А потягло мене туди море, пароплави. Хотів утекти. Одного разу пощастило мені таки непомітно забратися на пароплав, що йшов у Фінляндію. Та перед відходом пароплава мене витягли і віддали міліції, а звідти після всяких перевірок відправили до психіатричної лікарні. О! У мене тепер добрий паспорт, прописаний в Ленінграді(...) У разі по-

треби показую паспорт з написом “психіатрична лікарня” — і зразу відпускають”.

Говорив тихо, спокійно, пересипаючи свої слова віршованими рядками. Здавалося, він увесь начинений віршами. Трохи блідий. Оповитий смутком, наче туманом.

“А я вирішив, що найкраще було б пішки йти. І пішов я на захід, ось у такому одязі, як зараз. Довго йшов. Проходив населені пункти, ліси, після розпитував людей про місцевість. Був уже близько кордону.

Молодий гарний ліс. Утворювану стежку пересікали невеличка річечка, струмок. Швидко збігала вода.

Щоб добре було перейти воду, дбайливі люди поклали маленьку деревину. Було затишно. Жодного шороху. Люди казали, що за перекладиною, струмочком — кордон. Я вийшов на перекладину, але тут несподівано з обох кінців на мене кинулися солдати. Від несподіванки, та й з переляку, я втратив рівновагу і упав у воду. Книжка й папери теж у воді. Солдати кинулися визбирувати з води, сподіваючись, що там крамола. Я теж кинувся до паперів. Спасибі солдатам. Усе врятували. Вони довго дивувались паперам і книзі. Кінчилася ця пригода так само, як на пароплаві в Ленінграді. Поговорили — роздивилися мій паспорт і відправили до психіатричної лікарні”.

“Ви прийняли мене. Сердечно дякую за це, мені ще треба зайти в одне місце, але я хочу прочитати вам свою “Марину”. Він розгорнув папір довгого формату і приготувався читати, але здавалося, міг би напам'ять її проказати. Гість мій, глибоко зітхнувши, відкинув на скроні невелике пасмо русьвого волосся і якимось зажурено став, зрештою, читати. Я слухав, слухав і в той же час думав, що офіційна критика закидає Осьмачці міщанську ідеологію: “Осьмачка — ідеолог міщанства”... З пам'яті повністю вивітрився зміст поеми. Але одне місце лишило слід. Автор, згадуючи село і в ньому будинок сільради, зневажливо говорить про “брудну червону шматку”, приклеєну на дверях. (...) Читання поеми закінчив. Я похвалив поему і привітав з написанням великого твору.

“Ходив я до Рильського. Кажу: “Хочу прочитати Вам свого твору. Приймав мене добре. Вечеряв у нього. Прочитав йому поему. Рильський каже: “Добре! Ех, випийте. Читайте ще раз!” І я прочитав у нього поему вдруге. Рильський ще раз похвалив. (Тільки вигукував: ех, ех!)”.

Осьмачка більше нічого про Рильського не говорив; прохання двічі прочитати свідчить, що поема Рильському сподобалась. Свого відгуку розгорнутого він не давав, щоб не поширювалась оцінка Максима Тадейовича, та й ще, можливо, в якійсь іншій редакції десь на стороні. Його вигуки “ех, ех!”, очевидно, пов'язані були з настроєм глибокого співчуття Осьмачці, українському поетові, що доведений був, власне, до божевілля страхом перед арештом, — згадати б тільки фільтрацію населення, тисячі людей арештовували і в Лук'янівській тюрмі допитували, пересівали, чи не виявиться часом ворог. Замість аналізу поеми Максим Тадейович напевне думав, що цьому сучасному скородинцеві треба спокійно виспатись, щоб відійти від примар потворних переслідувачів із собаками, щоб на часинку забути могильні склепи, горища, підвали, де йому доводилось ночувати. Скільки часу пробув Осьмачка у Рильського, я не питав, і про що вони говорили тоді, теж не питав, щоб не ворухити рани. І пішов він від мене ввечері. Я чомусь був певний, що пішов він провідати свого сина. Йопрощались ми, як друзі. Він дякував і ще раз повторив: “Ви мене прийняли як поета”. Останні слова запам'ятались назавжди. Мабуть, дехто із знайомих відшурався всяких зв'язків з ним.

У житті я з ним більше не зустрічався. А згадував його часто...

Ганна ЛУК'ЯНОВА

ЛІТОПИС

Уривки зі щоденника війни

22 червня 1941 року, 10 година ранку.

Сьогодні з самого ранку хвилювання. Ніхто не знає точно: чи це звичайна для останнього часу в Києві тривога — тренування жителів, чи щось серйозне. Всі збуджені, жителі збираються в дворі і переказують різноманітні чутки, вимовляючи слово "війна".

1 година дня.

Все ясно. Жажливо в своїй ясності: війна! Молотов виголосив промову — звернення до всіх громадян: гітлерівська авіація з раннього ранку бомбила міста й аеродроми нашої країни в дуже багатьох місцях і містах (бомбили й аеродром поблизу Жулян — перший полустанок від Києва). Гітлерівські війська, війська Румунії та інших сателітів перейшли вдосвіта 22 червня державний кордон і просуваються вглиб нашої країни. Напад для нас несподіваний і тому небезпечний.

25 червня 1941. У місті велике сум'яття. Із заходу різними видами транспорту прибувають біженці. Декотрі їдуть далі. Багато осідають у Києві поки що. Юрко і Леся (діти авторки. — *Прим. упор.*) далі складають екзамени в своїх інститутах, але інститути готують до евакуації.

День і ніч б'є наша артилерія. Гармати стоять перед Байковою горою. При кожному залпі батарей я бачу з вікна, як із жерл гармат вилітає вогонь. Німці десь близько, за горою. За чутками, вони спустили десантників у Голосіїв. Вони біля самого порогу Києва з цього боку, від Сталінки.

18 липня 1941. Вже третю добу в Києві затишшя. Німці зайняті, очевидно, в інших місцях. Кажуть (чутки), що кілька днів тому летіли в напрямку Харкова; що двічі за цей час уже бомбардували Москву. Київ бомбардується від 4-ї години ранку 22 червня. Відомо, що в цей час бомбардували аеродром поблизу Жулян (перший полустанок від Києва). А потім регулярно двічі на день бомбили різні об'єкти. 25 червня розбили два цехи авіазаводу — загинуло багато робітників. З настанням повного місяця (в перших числах липня) унадилися літати і вночі в злочинські години від першої до третьої години. Щоденно полювали за мостами, а також за поїздами і пішими колонами, що евакуювалися з Києва в першій половині липня.

У цей період Київ являв собою страшне видовище: вулицями мчать вантажні машини, на них сидять на клунках і чемоданах групи жінок, чоловіків і дітей, що втікають від Гітлерового війська. Панікою охоплені євреї; відходили і від'їздили сім'ї партійців, службовців НКВС та військових. (Із 22-х окремих квартиронаймачів нашого будинку 7 виїхали зі своїми сім'ями).

Поряд із цими київськими біженцями рухалися незліченні групи охоплених панікою людей із зайнятих німцями областей. Зараз німці поблизу Новоград-Волинського, в Білорусії вони взяли, було, Жлобин та Рогачів (тепер відбиті назад); на північному заході німці на Порховсько-Істринському напрямку, а південніше — на Смоленському. Про Бесарабію не знаємо, але два чи півтора тижні тому німці перейшли Прут, і були бої в двох напрямках: на Бельці та Могилів-Подільський.

З самого початку війни німці енергійно висаджували десанти в тил нашої армії. Таким чином їхні війська від Києва далеко, кілометрів за 200, а десанти (з танкетками, яких нібито до 400 спущено) за 60 км від Києва.

Безперервно хвилює протягом багатьох днів (тиждень тому особливо) пересувалися наші моточастини. Потім, після призначення тиждень тому головнокомандувачем Південно-західного фронту т. Будьонного з'явилися нові війська: будьонівці, козаки.

Київ збезлюднів. Можливо, більше як половина жителів виїхала. Установи вивезені. Найважливіші заводи також будімо виїхали, тобто вивезли своє обладнання та живу робочу силу. Великі ешелони призваних робітників, студентів пішки виходили із Києва. Київ спорожнів. Ті, що лишилися, звикають до перманентних бомбардувань і обстрілів зенітками ворожих літаків.

Черги по огірки й капусту, що стоять без прикриття перед фанерними рундуками на базарах, здригаються, трохи розсипаються, але в основі лишаються стояти, коли кружляє ворожий аероплан і з тріском розриваються над їхніми головами зенітні снаряди.

Вночі найважливіші об'єкти Києва захищено аеростатами. Минулої ночі в тій частині неба, де аеростати, чергові нашого будинку бачили полум'я, і світло на висоті довго не згасало.

Кілька днів тому німці полкували на хлібні заводи. На Лук'янівці бомба впала в двір дитячої лікарні для скарлатинозних (поруч із хлібзаводом). Діти не постраждали, але вікна й двері поворивано. Дітей, переляканих, у сльозах, перевезли до іншої лікарні, але їхній медперсонал чомусь не прибув із ними на нове місце, і тому догляд за ними був ускладнений — невідомо, хто з хворих у якій фазі.

Продукти є. По хліб бували черги, тепер немає. По м'ясо черги, картоплі мало, майже немає. Капуста, огірки, морква бувають. У бакалійних магазинах дають риж, цукор, іноді згущене молоко. Масла було досить, тепер з ним важче.

По місту вже вирито протитанкові рови впоперек декотрих вулиць; у деяких місцях зроблено загородження з колод (поблизу Євбазу). Спорожніле місто готове до всього, але, за чутками, Будиноний Києва німцям не віддасть.

23 липня 1941. Я виходжу з дому, іду вздовж вулиці. З обох боків під деревами — "щілини", більшість їх прикрито дошками, колодами, землею. Багато з них мають двері коло сходинок.

Червоноармійською вулицею мчать легкові автомашини, замазані (щоб не блищали), вантажні машини з військами, з бензиновими бочками, декотрі зі встромленими зеленими гілками (маскування!), декотрі так. Мчать в обох напрямках, і на Сталінку (колишня Деміївка) і від неї.

Сідаю в трамвай. У трамваях тепер завжди вільно: добре, якщо 50% мешканців лишилося — інші, переважно євреї, сім'ї партійців і військових давно втекли; сиділи в поїздах по 2 — 3 доби, чекаючи відправлення та... німецьких бомб.

Хліба в місті вдосталь, молоко є по 2 крб. 50 коп. літр, картоплі сьогодні скільки завгодно по 2 крб. — 1,5 крб. за кг та державна була по 1 крб. за кіло. Капусти, моркви, цибулі вдосталь. Крупа є, риж часто давали — днів 10 тому навіть скільки завгодно, а потім стали давати по нормі 0,5 кг, а масла по 100 грамів.

Підїжджаю трамваєм на площу Калініна (колишня Думська). Її перегороджено також, паралельно Хрещатику, мішками з піском, там замасковано гармати і зроблено амбразури для них. З лівого боку загорожу вже наглухо зроблено, праворуч — залишено отвір для проходу й проїзду. На вулиці К. Маркса (колишня Миколаївська) знову барикада з мішків. Скверик на розі вулиць Маркса та Мерингівської покопирсано: верхній шар землі забрано для мішків, вази з огорожі сквера скинуто і вони валяються поруч. Іду вздовж Мерингівської, а потім Новою вулицею. Всюди біля підїздів та воріт купки переважно жінок і дітей: читають газети, книжки, декотрі жінки щось шиють... нібито мирна картина, і тут поблизу ці мішки, вантажні машини й військові напоготові. У кінці Нової вулиці біля виходу на площу Спартак — знову мішки поперек дороги. Але мені треба до будинку перед цією перепорою. Заходжу, стою на балконі 3-го поверху моїх знайомих. Піді мною море лип у цвіту; повітря напоєне пахощами, а просто переді мною на даху штабу на Банковій вулиці — зенітка, праворуч на шестиповерховому будинку — друга. Біля них люди стежать за небом... Зрідка пролітають аероплани — то дуже високо, то поземним летом, і тоді сталевий спів їхній вражає і мої вуха... Повертаюся від знайомих додому, поспішаю сісти в свій трамвай, перетинаю Хрещатик — на ньому ціла валка підвід (у кожній запряжено по парі селянських конячок) із пресованим сіном. Валка рухається в напрямку до Бесарабки. Магазины всі зачинено, абсолютно всі — дев'ять година. Ніякі кіоски також не торгують. О 10 год. 30 хвилин всякий рух цивільних осіб припиняється. Місто занурюється в абсолютну темряву. Що принесе Києву ця ніч? (...)

На душі тривога, але біженство зовсім не приваблює. Багато втекли до Харкова, а його вже бомбили; крім того, багато біженців там не мають притулку, ані хліба... Страшно й тут (страшно за дочку), але й пустити її саму не менш страшно — захворіє, зголоднеє — пропаде.

У Києві вже сім діб без бомб.

30 липня 1941. Київ мертвий. А втім, ні, не мертвий, а спорожнів, збезлюднів (половина жителів, безумовно, пішла, а в центрі ще більше), затих, причаївся, озброївся зенітками на дахах високих будинків, перегородився тисячами мішків із землею в десятках місць центру впоперек вулиць, заставився вздовж тротуарів ящиками, бочками, корзинками, кошиками, відрами, мішками відкритими з піском та найрізноманітнішими за величиною й формами посудинами з водою, починаючи з колосальних чанів (чи то з винного, чи з чинбарного виробництва забраних) і кінчаючи дитячими ванночками... (...)

За чутками, німці вже давненько на відстані 40 км від Києва. Всі, що лишилися в Києві, живуть цим новим незвичним воєнним побутом, з тривогами, з оголошеннями по радіо: "Над містом одномоторний літак ворога" або: "Літак ворога перебуває над містом у зоні обстрілу". Жителі нашого двору (і діти) спочатку сховуються в будинок, а потім, коли зенітки трохи постріляють, всі, не чекаючи навіть будь-яких радіорозпоряджень, знову висипають у двір — літо! Хто пере, хто плете, хто шие, хто відпочиває...

• Щодня, щовечора Київ чекає на щось недобре. Минули, щоправда, давно 10 днів, протягом яких Гітлер, за планом своїм, збирався підкорити всю Україну; минуло вже й 28 липня, коли, за доповненим і виправленим планом, він мав намір узяти Київ; проте загроза й небезпека чатує на нас...

31 липня 1941. Київ спустошений. Великі заводи, декотрі ушкоджені (авіазавод), декотрі цілі вивезено разом з кваліфікованими робітниками; дрібні — місцевої промисловості було закрито; нині працюють частково. Наприклад, учора поновила роботу паперова фабрика на Шулявці; працюють трамвайні майстерні. Вузи вивезено: університет до Харкова, авіаінститут також, індустриальний інститут до Ташкента. Ті, що лишилися в Києві, переважно лишилися без роботи. Враз Київ заповнився товчучками, де можна бачити купи ношеного взуття, галоші, ношений одяг, білизну, посуд і всілякі речі для домашнього вжитку та для кустарного виробництва (наприклад, дерев'яні цвяшки для шевської справи). Звичайно, багато з цих продавців — перекупники, і дуже ймовірно, що частину речей винесли під шумок із численних замкнених квартир люди, які їх не замикали. Такий випадок вже стався в нашому дворі.

Багатьох продуктів у продажу немає: цукру, крупи, борошна. Скрутно з гасом. Овочі деякі ще є. Картопля 3 крб. за кг. Державний продаж картоплі зрідка буває. М'ясо буває, але небагато й недешево. (...)

11 серпня 1941. Важко в Києві... 6 серпня німці йшли вже на Жуляни, і надвечір наша артилерія від Києва через Байкову гору почала по них бити. Артилерія з цього боку стоїть (вогонь із гармат при пострілах абсолютно добре сьогодні я бачила з Володимирського базару при ясному світлі сонця). А от що робиться там, за горою — не видно. Тільки вантажні машини з пораненими, що безперервно їдуть зі Сталінки Червоноармійською вулицею, красномовно свідчать про те, які жертви приносить наша армія, даючи відсіч німцям. Пораненим подають допомогу і в нашій поліклініці (на розі Лабораторної та Червоноармійської), і в центральній на Бесарабці і, мабуть, у багатьох інших. Червоноармійською вулицею безперервно рухаються військові в обох напрямках.

8 серпня говорили з полегшим, що ворога відігнано назад, а потім, видно, знову він насувається. Артилерія на Байковій горі працює безперервно... Жителі зі Сталінки пішли. Кажуть, ніби всі. Відходять жителі і з нашого району. Часом дуже страшно. Невелику частину речей я перевезла в центр до знайомих. Треба ще перевезти. Якщо звідси стріляють, то й сюди можуть ось-ось почати стріляти. Багато людей утікають до центру міста або зовсім виїжджають із Києва. З продовольством погано. Що нас чекає? Але іще страшніше стати біженцями. Від чоловіка й сина звісток ніяких.

Позавчора, коли я поверталася додому, побачила під каштанами перед моїм вікном дві гармати, впряжені в гусеничні трактори... Вони простояли цілу добу, люди відпочивали. Та й під іншими деревами на нашій Предславинській вулиці

останніми днями вантажні машини довго стояли. Хлопчаки обліпили ці дві гармати, бігали як собачата за артилеристами, що не набагато старші за них (1921-го, 1918 років народження), потім ці хлопчики на вулиці грали в футбол, під акомпанемент вильоту й розривів [не]справжніх футболів... Клуба з посадженими мною настирцями зім'ята, права гусениця трактора на ній відрізала сегмент. Вікна у нас дрижать, дрижать підлога й стіни, та й вся земля здригається від могутніх пострілів... Що з нами буде?

Приїздив цими днями до Лондона, а потім до Москви Гаррі Гопкінс, особистий представник Рузвельта, домовлятися з англійським і радянським урядами про допомогу. Вже збирав кербуд із нас гроші на танки, які "ми купили у Американських Сполучених Штатів" — так висловився він. Але якщо ми навіть їх уже купили, то, звісно, їх ще тут немає. Тому так вперто й опираємося.

У вчорашній газеті подробиці вбивства гітлерівцями у Львові 6000 людей. Вбивали, розстрілювали, вішали, мордували, гвалтували, закопували живими в землю одразу десятки людей!.. Що ж це таке? Вбивали й мучили жінок, дітей.

15 вересня 1941. Німецькі снаряди не тільки руйнували будинки на Сталінці, але вже літають в наш район. Снаряд влучив у фабрику імені Боженка, на експериментальний завод (порожній), на Володимирський базар, нібито навіть на Бесарабку, на стадіон (новий, поблизу Червоноармійської вулиці), в 130-ту школу на Червоноармійській вулиці (обидва останні, за чутками, не розірвалися). Ось і зараз бахають десь. Останнім часом я зовсім паралізована цим баханням, втрачаю душевний спокій, мучуся, що дочка лишилася тут зі мною. Яка доля чекає на неї? Якщо вірити повідомленням нашої преси про поведінку німців, то жодні середньовічні жахи не зрівняються з теперішніми в цій війні.

Кажуть, що Лубни вже два дні тому залишені нашими військами (та й повернення до Києва сусіда — залізничного службовця, евакуйованого в Лубни, стверджує це). Залишено Чернігів, Кременчук, за чутками, нібито й Бахмач і Ніжин. Тоді, виходить, ми у вогняному кільці. (...)

22 вересня 1941. 17 вересня ще наші підкріплення на вантажних машинах мчали в напрямку на Сталінку Червоноармійською вулицею. 18 вересня вранці втомлено, розбито йшли люди звідти, везли великого калібру гармати; казали, що вночі війська зі Сталінки відступили. А обстріл міста артилерійським вогнем (мабуть, німецьким) тривав.

18-го надвечір, узявши деякий харч і речі, я пішла з Лесею з нашого району на ночівлю в центр до своєї тітки. Коли ми підійшли до бульвару Шевченка, побачили сіру картину відступу радянських військ зі Святошинського напрямку. Люди йшли, дивлячись просто вперед, з обличчями зелено-сірими, запорошеними, з очима, які сто разів бачили смерть... Артилерія, обоз, мотопіхота... Сльози навернулися мені на очі, душа моя вся тремтіла: величезний 20-літній період життя мого, життя моєї країни йшов у вічність... Але в цей момент повторювала собі, що вони повернуться. Я сиділа на лаві на бульварі й плакала.

Ночівля у тітки була більш-менш спокійною, ми були у великому міцному будинку, але артилерійська стрілянина тривала. "Це німці б'ють по тих, що відступають", — говорила я собі. Вночі чути було вибухи. Увечері 18 вересня з балкона 4-го поверху ми бачили грандіозну пожежу, що почалася ще вдень. Казали, що горить ТЕЦ поблизу вокзалу, потім, що горить паровозне депо та залізничні майстерні.

19 вересня вранці я проходила повз Університет. За ніч у ньому та в сусідніх будинках повибивано вікна вибухами; на тротуарах валяються мідні стакани від снарядів, обпалені, зім'яті, розірвані. Це вночі підривали ящики зі снарядами в Шевченківському парку навпроти Університету. На протилежному боці, в музеях російського, західноєвропейського та східного мистецтва — та сама картина. Коло музеїв цілі купи підірваних снарядів, а ще більше — невибухнутих у самому парку.

25 вересня 1941. 19 вересня вдень почали входити німці. Першими влетіли мотоциклети, за ними інші види транспорту. В цей час горів костел — прекрасна готична будівля. За чутками, там було підпалено одяг і меблі, конфісковані в засуджених на давніших судових процесах. Пожежу швидко загасили, кажуть, ніби за допомогою німців, що входили в місто.

18 та 19 вересня деякі громадяни грабували й розбивали вітрини магазинів, склади. Тягли борошно, несли олію, патоку у відрах, розтягали різний галан-

терейний крам. Та найганебніше: розбили, розсипали й розтягли бібліотеку імені Гоголя на Червоноармійській вулиці.

20 вересня з'явилися накази суто воєнного характеру та щодо побуту. Велено знести назад узяті самовільно продукти, мануфактуру, приймачі тощо. Приймачі потім видавали, під наглядом німецьких військових, громадянам, що здавали їх 3 місяці тому, на пред'явлення паспорта й квитанції — лише українцям. Серед натовпу людей, що простягали вгору руки з паспортами та квитанціями, Л. побачила даму, гарно вдягнуту, яка зверталася до німецького солдата: "Пане солдате! Їх бін українціше!.." Ми не дочекалися честі отримати приймач швидко, а в черзі стояло не менш як двісті людей. Вирішено було 24 вересня ранком піти до центру, де, як говорили, видаватимуть приймачі. Проте вранці 24-го в центрі почали вибухати будинки, починаючи з рогу Хрещатика та Прорізної. Страшенні стовпи диму стояли над містом. Вибухи тривали вчора і вночі та ще сьогодні. Стовп диму, який видно з нашого двору, — менший, але горять щораз нові й нові будинки, вибухаючи.

До 19 вересня люди нескінченними потоками втікали, переважно їхали трамваями, з околиць, що обстрілювалися, до центру; з 19 вересня вони вже пішки (трамваї, тролейбуси стоять від 18 вересня, коли було висаджено електростанцію та припинено подачу електрики й води) тягли без кінця свої клумачи назад на околиці міста... До вчорашнього дня у відносинах між національностями було спокійно. Сьогодні вже багато євреїв ішло під конвоєм німців. На Бесарабці знайомо бачила вбитого молодого єврея в калюжі крові, при ньому записка: "Спійманий при підпалі будинку". Там саме якийсь молодий хлопець підвів сивобородого єврея до німця, вказуючи, що цей єврей підпальював.

* * *

2 жовтня 1941. Тільки що повернулася з центру... Центру немає. Є лише руїни... Хрещатик, Прорізна, Миколаївська, Мерингівська, Лютеранська, Нова, Інститутська, Пасажі — згоріли, висаджені в повітря. Купи руїн (замість радіотеатру, цирку, будинків на розі Прорізної та багатьох інших будинків) або стіни з наскрізними прольотами вікон... Адже від 18 вересня водогін, висаджений при відході наших військ, не працював; води не було, гасити пожежу було нічим; крім того, весь час тривали вибухи. Кажуть про підкладені міни, пекельні машини, про підпали; інші ж говорять, що пізніше, в розпал пожежі, і військові німці висаджували декотрі будинки, щоб перекрити шлях вогню; 25 вересня близько 12 години ночі їхав автомобіль центральними вулицями міста, і людина в рупор кричала, щоб жителі від 12 години ночі до 5-ої години ранку вийшли з будинків цього обширного району. Мешканці будинків, що не горіли, і близько й далеко розташованих, хто з речами, хто майже без речей, вийшли й розмістилися навколо цього центрального району в скверах, на бульварах, у парках, на площах та й просто на вулицях із клумачами, начинням, із ліжками, матрацами, диванами; декотрі зробили намети з гілок, дощок, бо майже тиждень були на бівуачному становищі і вдень і вночі, а одна ніч була дощова. Весь центральний район — спочатку правий бік Фундуклівської до Володимирської, лівий бік Володимирської до огорожі колишньої садиби Михайлівського монастиря; від Бесарабки вгору в Липки до Виноградної, а там у Липках вже не знаю ще які вулиці, — оточено німецькими солдатами весь час. Потім район очеплення ще розширено до правого боку бульвару Шевченка, Великої Васильківської до Рогнідинської, по лівій стороні Рогнідинської до Малої Васильківської. У цьому обширному районі німецькі військові обшукували будинки, шукали міни. За чутками, знаходили їх. Тим часом німці поспішили з полагодженням артезіанського водогону, і в ніч на 28 (?) вересня пожежа припинилася, знищивши стільки прекрасних будинків, меблів, одягу, білизни, їстівних припасів і, можливо, людей. Заслони військові знімали поступово: 29 вересня жителів допущено на Малу Житомирську вулицю, що лишилася не зачепленою вогнем, Рогнідинську, Михайлівську, правий бік Софіївської. На Кругло-Університетську дозволили лише вчора, 1 жовтня, надвечір. На правий бік Софіївської мали допустити 30 вересня ввечері. Сьогодні вже по всьому цьому страшному району ми з Л. проходили. На Мерингівській театр Червоної Армії згорів, але статуй в нішах вестибюля зовні вціліли. Цілі деякі вивіски, таблички,

вцілів червоний полотняний плакат упоперек Миколаївської вулиці на її початку. Навпроти готелю "Континенталь" біля тротуару стоїть корзинка з тарілками, один матрац пружинний уцілілий від вогню, і багато пружин від згорілих матраців. На пагорбі між Кругло-Університетською та Лютеранською вулицями посередині кварталу були речі людей, що їх вони винесли з довколишніх будинків: і будинки згоріли, і винесені речі також — ліжка, швейні машини, одяг, ватні ковдри — про ці речі нагадують обгорілі шматки. Біля руїн тиняються кішки: розпач у їхніх очах. Вони знають, напевне, що десь тут їхній теплий куточок, блукають довкола, а знайти його не можуть, бо замість нього купи щебеню (...)

По місту 28 вересня розклеєно було оголошення на синьому папері, текст якого починався так: "Всі жиди міста Києва та його околиць повинні з'явитися 29 вересня на 8 годину ранку на ріг вулиць Мельника і Дегтярівської (поблизу кладовища). При собі мати документи, гроші, цінності, теплий одяг, білизну і т. п..." Далі йшло попередження, що хто не з'явиться, буде розстріляний, хто сховає їх або їхні цінності — також буде розстріляний; хто заволодіє їхнім майном і квартирою — також буде покараний.

І ось тепер ніде не видно нікого з євреїв. Всі вони туди попрямували. Про долю їхню, долю чоловіків, жінок, дітей — нічого не відомо.

У Києві буває розклеєна і нібито навіть буває в продажу українська, здається, житомирська газета "Українське слово". У номері її від 24 вересня повідомлялося про взяття в полон 380 000 радянських бійців, про розгром 50 радянських дивізій; про бомбардування Ленінграда, Харкова (отже, ці міста не були в руках німців, як про це поширювалися чутки 19 — 20 вересня). 24 вересня вийшла київська газета "Щоденні вісті". Там була стаття, що різко критикувала радянський лад на Україні. Потім протягом декількох днів вибухів і пожеж вона не виходила, тому що її, мабуть, ніде було робити.

[До 29 вересня 1941.]

Коли гітлерівське командування розклеїло по місту афіші із наказом євреям з'явитися з документами та коштовними речами на Лук'янівку до єврейського кладовища, не тільки неєвреї, але й самі євреї не припускали думки, що їх хочуть убити. Серед євреїв, які залишилися в Києві, були лікарі, інженери; було багато старих, жінок, дітей. Здебільшого вони не були політично активними, тому не припускали думки, що їх принижуватимуть, убиватимуть, адже вони не скоїли нічого [поганого] і не виказували ворожості до німців, які зайняли місто. А тому що в афішах обіцяли розстріл тим євреям, які не прийдуть, то логічно було зробити висновок, що тих, хто приїде до єврейського кладовища (яке по сусідству з величезним "Бабиним яром"), цих не розстрілюватимуть. А що ж буде? Цього ніхто не знав. Оптимісти думали, що їх кудись відведуть, відвезуть. Куди? Для чого? — ніхто не знав.

Лук'янівка — окраїнний район. Від центру туди — кілька кілометрів. А з інших околиць? Дістатися важко. Добиратися треба тільки пішки. Ніякого міського транспорту немає — всього 10 днів, як німці захопили Київ. І люди попленталися на Лук'янівку. Старі йшли туди довго, кілька годин, сідаючи дорогою на що трапиться, щоб перепочити. Зовсім недужі не змогли вийти з квартир. За кілька днів у різних місцях на вулиці можна було бачити (наприклад, ріг Червоноармійського та Саксаганського) ліжка й на ньому лежить хвора стара; ноші зі старим, який важко дихає, помираючи (вулиця Федорова, біля паркану "Козачого двору"), просто на вулиці — стару, що вмирає в маренні (одна з вулиць, що перетинає вулицю Саксаганського). Хто й куди прибирав їх із вулиць? Невідомо! А неєврейське населення? У тій самій зловісній афішці обіцяно було розстріл тому, хто заховає в себе цінності євреїв або самих євреїв.

Прибулі до єврейського кладовища євреї були згруповані за віком. У них забрали всі цінності. З них зняли верхній одяг. Їх залишили в білизні. Їх розставляли вздовж краю яру й косили автоматами. Коли вони попадали в яр, їх засипали землею за допомогою вибуху. Чи залишився хтось живий у цій бойні? Розказували потім, що окремі люди якось лишилися живі і їм буцімто вдалося звідти вийти. Місце цієї бойні дуже віддалене. Говорили потім, що мешканці з ближніх вулиць нібито чули крики.

Не відразу жителі Києва дізналися про долю євреїв, і ще довго люди не вірили, що євреїв убито, бо це масове вбивство 80 тисяч ні в чому не винних людей,

здебільшого старих, не вмішалося в головах і свідомості, здавалося страхітливим, потворним, просто неможливим, немислимим.

Паралельно зі знищенням людей, гітлерівці розвинули бурхливу діяльність щодо збирання майна вбитих. Крім тієї одежі, яку було знято з євреїв у Бабиному Яру, спеціальні бригади, знаючи за документами вбитих їхні адреси, забирали зі спорожнєлих квартир усе цінне: картини, килими, ковдри, шуби, костюми, білизну. Все це звозилося в окремі пункти (одним із них була школа на вулиці Некрасова — вона, звісно, не працювала), де класифікувалося після розгляду по окремих класах: клас чоловічих штанів, клас піджаків, клас хутряних речей і т. п.

Спорожнілі квартири якоюсь мірою заселялися мешканцями Києва, чий квартири згоріли в ніч перед вступом німців у місто.

13 жовтня 1941. (...) Учора, 12 жовтня, стояла хвилин 20 у черзі перед магазином "Трикотажка" навпроти кіно. Магазин зачинений, але всередині видно, що є хліб (завезений ще 10 жовтня). Говорили, що будуть давати лише за 10 жовтня, проте деякі люди, в тому числі і я, сподівалися, що даватимуть і за 11 жовтня... І от "з дозволу німецького командування" населенню хліб за картками почали давати 10 жовтня надвечір. Відразу ж утворилися сотенні черги. Але отримали лише десятки людей. 11 жовтня одержали за 10 жовтня. 12 жовтня неділя — святковий день. Говорили, що "до особливого розпорядження" (очевидно, німецького командування) хліб не видається за подальші числа. Норма: 200 грамів на 1 людину. Коштує він 13 копійок за 100 грамів. Безсумнівна значна домішка гороху.

Газети заповнено статтями, в яких згадується стан справи з налагодженням музичної освіти (в консерваторії, яка згоріла 25 вересня, було 90% євреїв серед викладачів), літератури, літературної критики. Євреї-композитори вносили чужі український народній музиці й пісні інтонації при обробці та аранжуванні. Організується опера, музична драма, українська драма. Проводиться відбір репертуару. Ідуть уже й дебати (стаття Ревуцького) про те, щоб не зводити репертуар лише до етнографії, але розсунути його рамки для включення західноєвропейських класиків. Указується на Лесю Українку, твори якої мали не вузько-етнографічну тематику, але широкую, історичну, західноєвропейську.

Коли я вчора стояла в черзі по хліб (безрезультатно), то бачила нескінченну кількість вантажних машин, що проїжджали Великою Васильківською вулицею лише в напрямку Деміївки, тобто з Києва. Німці на них везли бензин у бочках, якісь величезні цинкові труби, котли, нікельовані ліжка, стільці, матраци; проїздило ще більше вантажних фургонів типу залізничних вагонів, закритих брезентом. Взагалі вантажні німецькі машини переважно закрито брезентом, у стінках якого часто буває по кілька віконечць; потім проїхало з десятків зручних автобусів із німецькими людьми — здається, штурмовики. Куди везено все це майно? Про те нам, цивільним особам, не дано цього знати.

Середина жовтня 1941 року. На нашій вулиці багато каштанових дерев.

— Дівчинко! Навіщо тобі так багато каштанів? Ти вже назбирала повний кошичок.

— Ні, цього мало! Вчителька сказала, щоб було два кілограми.

— Для чого?

— Не знаємо! Всім так сказали зібрати.

На кожную школу накладено податок: зібрати півтори тонни каштанів. Очевидно, це будуть інгредієнти для хліба, який випікають для нас, тубільців.

Із дедалі більшим подивом читаю в "Deutsche Ukraine Zeitung" статтю економіста якогось, який розп'ятує нахабно про те, що весь апарат, законсервований від часу Версальського договору, для управління колоніями, готовий приступити до роботи на Україні.

25 жовтня 1941. (...) 23 жовтня вивішено оголошення: "Як репресивні заходи з приводу акту саботажу розстріляні 100 мешканців Києва"; друге оголошення наказувало всім власникам голубів знищити їх до 26 жовтня. Хто порушить цю постанову, буде розстріляний. Скоро по приході німецьких військ до Києва було оголошено розпорядження коменданта про знесення всіх протигазів у зазначені пункти. Громадяни зносили їх і кидали — вирости величезні купи. Наказ, здається, не був мотивований.

Далі виявляють і збирають євреїв, що сховалися й ухилюлися від явки 29 вересня. За чутками, близько 80 тисяч, що з'явилися 29 вересня, були розстріляні.

До Києва прибували багатолюдні загони полонених. Серед маси сірих шинелів бійців вирізняються групи людей голих (спочатку їх, було, роздягали до білизни, а потім наголо) — євреїв. Коли вони ідуть, їх безперервно б'ють... Побой дістаються й сірим шинелям, коли хтось із натовпу кине їм цигарку чи шкоринку хліба. Конвойні мають у руках гумові палиці, трубки, батоги, плітки (крім зброї). Обличчя полонених чорні або сірі, зуби оскалені від голоду, очі не мають спокійного людського погляду. Я бачила партію, яка йшла вже з Києва, в концентраційний табір до Німеччини. Який процент цих змучених людей дійде до табору?

2 листопада 1941. У жовтні місяці мешканці Києва одержали всього два рази хліб по 200 г на душу: 10. X. і 31. X. Дехто каже, що знову дадуть хліб лише через п'ять днів. Варимо горох, квасоллю, іноді борщ, їмо найчастіше без картоплі, іноді з картоплею, вареною в лушпі. Багато людей ходить пішки у ближчі, а найчастіше в далекі села (приміром, на Білоцерківщину), щоб там за принесені з собою речі (білизну, одяг, взуття, мануфактуру, мило) виміняти борошна, жирів. У Київ самі селяни привозять мало, а транспорту в новонароджених київських кооперативних організації нема. На гроші найлегше можна купити металеві речі, посуд, поладжене взуття та галоші. З харчів найлегше за гроші купити петрушку, скибку гарбуза. Десяток невеликих картоплин коштує 10 — 15 рублів. Скибка гарбуза 10 — 15 рублів. Пара голівок часнику — 5 рублів, десяток цибулин середнього розміру — 25 рублів, шклянka гороху — 8 рублів, шклянka солі — 2,5 руб., шклянka цукрового піску (як кажуть, бо я цукру на базарі не бачила) — 35 руб., шматок господарчого мила — 120 руб., звичайна пачка махорки — 60 руб., старі галоші — 80 руб. і т. п.

Щодо обміну, то тут повнісінько свавілля. Через те, що в багатьох громадян опинилися в руках речі, що належали людям, евакуйованим з Києва або забитим, і ці речі, не нажиті працею, їм не шкода знецінювати, вони їх міняють за ніщо. Нового кожуха селянин дістає за 4 пуди картоплі, нові валянки з галошами — за 1 пуд муки (а то й дешевше), за нові панчохи дають гарбуз, за простирадло дають 1 кг, а то й 1 фунт масла і т. п. Масло та яйця дуже вподобали переможці, за ними вони й полюють по базарах, обшукуючи (бачила сама й подібні випадки чула з достовірних джерел) пазухи жінок... З 29 на 30 жовтня були підпали на 4 базарах: Володимирському, Галицькому, Бесарабському, Житньому. З 30 на 31. X. знову був підпал на Лук'янівському і Володимирському. На Володимирському згоріло (в різних кінцях базару) за ці два рази декілька ларків і фотопавільйон, якого вже було привели до ладу після пограбувань магазинів 18 — 19 вересня, коли більшовики відступили, а німці наступали. До того були пожежі на розі Короленка та Фундукліївської в ніч на 30. X. і на розі Маріїнської та Кузнечної в ніч на 31. X. Горіло на горищі. Але швидко погасили.

7 листопада 1941. (...) Жах, сум, пригнічення нині в душі в мене і в багатьох перед тим, що ми пережили й переживаємо. Доводиться лише сподіватися на нашу молодь, яка творитиме життя. Вчора бачилася з двома молодиками з Полонного — один із них прийшов (трохи дорогою німці підвозили) до Києва виручати тяжко хворого брата з полону, але натрапив замість того хворого на другого брата, здорового, лікаря, теж полоненого, що працював за наказом за своїм фахом у Баришпільському шпиталі для поранених полонених. Так от цей молодий лікар (закінчив медінститут 1939 року) мав лікувати 20 поранених, але брак харчування ставав на перешкоді; багато гине. Їжа для поранених: 150 г хліба на день і два рази гаряча юшка. Розказали, що на селі в них лишилося все, як було. Німці до них прийшли за тиждень до жнив. Колгоспний лад лишився. Жнива й обробка піль пройшли організовано, добре. Хліб тепер колгоспники одержують за картковою системою: дорослий робітник — 300 г, утриманець — 200 г. На ринку можна купити жита (50 руб. за пуд) і змолоти легко. Масло коров'яче можна купити за 30 руб. (к?) (зараз у Києві з-під поли 600 руб. за кіло масла, та й то на нього ніхто не натрапляє!). Гроші ходять, як раніше. Одне слово, німці встановили, щоб все залишалось, як було, до закінчення війни. Мене це вразило. Бо колгоспи під Києвом, як казали самі колгоспники, нібито розпалися.

14 грудня 1941. "Червоний Хрест" перевантажений працею: зо всіх місцевостей Київщини приходять (часто здалека пішки) жінки, щоб подати заяву про розшук близьких — чоловіків, синів, братів; вони віддають часто продукти (сало, борошно) за талончики. Талончики даються на три дні. Отже, щоб не чекати, селянки пропонують, що мають, а міські жінки (мабуть, і спекулянтки вже там

улаштовуються в чергах) "уступають" талончики. Але кажуть, що полонених уже не відпускають на волю, жінки в черзі гомонять: "Німці на нас розсердились і не дають нам наших чоловіків". Є чулки, що з полонених, яким пощастило дійти живими до концентраційних таборів Німеччини, утворюватимуть військові частини. А тим часом у багатьох таборах для полонених тут, на Україні, (Хорол, Барішпіль, Кременчук, Шепетівка, Дарниця, Житомир та багато інш.), смертність дуже висока — виснажені, роздягнені люди гинуть від холоду й голоду, від дизентерії та захворювань на легені. "150 — 200 зранку вивозять з табору померлих" (усна передача).

У Києві порожньо, сумно, мертво. Про центр міста й казати нема чого — там справжнє кладовище. Але й у тих багатьох частинах міста, що не спалені, все одно порожньо й сумно. Більшість облич людей на вулицях жовті, змарнілі. Учителі, навіть ті, що вже працюють у школах та мають призначення до гімназій, по два місяці не одержують платні, працюють у холодних класах (морози доходили до -23, а опалення не працює — особливо центральне). Програми шкіл і гімназій змінені порівняно з програмами радянськими. Зовсім нема російської мови, російської історії; введено Закон Божий, домоводство для дівчат; обов'язкова всюди німецька мова; французька та англійська мови скасовані. Жіночі та чоловічі гімназії окремі. З вузів працює медінститут. Університет і Політехнічний (колишній Індустріальний) інститут — поки що ні. Академія Наук готується до консервації — приміщення не опалюється, хоч і приєднане до ТЕЦ, яка вже працює від 25. XI.

Професори й викладачі живуть скрутно, пенсій не дають (нема розпорядження від німецького командування). Хліб останнім часом видають два рази на тиждень по 200 г на душу, а працівники установа, крім того, мають на тиждень 1,5 кг. Позавчора, після опублікування в газеті "Українське слово" від 12. XII. твердих цін на продукти та речі ширвжитку, на базарах — єдиних місцях, де життя вирує (особливо на колишньому Євбазі — Галицькому базарі) — почали вимагати продажу за твердими цінами, а тому продуктів мало виносять. Гадаю, що влада проведе свої заходи щодо зменшення і стандартизації цін, — але жертви неминучі.

21 грудня 1941. (...) Київська газета змінила назву (і певний напрямок освітлення подій або прагнення до подій) від 14 грудня. Із дальших, після 14 грудня, номерів газети "Нове Українське Слово" можна було зрозуміти, що якась група людей, що прийшла слідом за німецькою армією до Києва із Заходу, узявши різкий тон крайнього українського націоналізму, виявилася через це шкідливою, і її з редакції вичищено. Хто саме вони, хто вичищений — із преси невідомо, але, очевидно, серед них є поети, які (між іншим) не задумувались над тим, щоби в одну купу збити "всіх Достоевських, Горьких" та інших великих російських письменників, бо вони російські, а до Москви, вчили вони, треба ставитися лише вороже, бо вона Україну гнітила. Большевизм ототожнювали з російським народом і кликали на боротьбу з ним; упивались героїкою тисячолітньої давності: Святославом, Олегом, Володимиром та іншими первісними князями Київської Русі, яку навіть називали Україною. Отже, тепер нова редакція, засуджуючи цей крайній український націоналізм, кличе до спільної з російським народом боротьби проти "жидобольшевизму", як виражаються тепер у київській пресі. Іноді, проте, кажуть м'якше: "юдейство". Листок "Літаври", що виходить раз на тиждень і де містили свої твори ці невідомі особи, що прийшли із заходу до Києва, теж припинено. Обіцяють, що літературний відділ матиме свої сторінки або листок. 22 грудня вийшли замість "Останніх вістей" — "Последние новости" (має виходити один раз на тиждень через нестачу паперу) російською мовою. Тон цієї газетки дуже неприємний — нагадує літературу "Союза русского народа" недоброї пам'яті... Три дні тому преса (тобто "Нове Українське Слово" — бо воно наша єдина преса) повідомила про візиту Олександра Керенського до Рузвельта. Тема його бесіди з Рузвельтом — невідома.

10 січня 1942. (...) У газеті "Нове Українське Слово" тривають нападки на емігрантів, що прийшли із Заходу, втершись у довіря німців, за те, що вони в голодних киян-старожилів забирають кусок хліба (найвищі оклади в емігрантів) і що водночас вони хочуть, щоб між українцями та німцями виникли суперечки. Така нападка була й б. І. 42. у статті "Дзеркало" з приводу переведеного в Києві примусового збирання теплих речей: кожухів, валянок і т. п. для німецької армії. Виявилось із цієї статті, що натиск, який на нас зробили кербуди, двірники і тому

подібні люди, що примусили нас віддавати теплі речі (або 100 рублів, а у деяких вимагали 200 і навіть 500 руб.!!) — що натиск цей незаконний, що німці чекали й бажали добровільного знесення теплих речей, що винні в цьому натиску оті самі емігранти! (Які вони ці емігранти — так нам, киянам, і невідомо — ми ж їх не знаємо).

20 січня 1942. У Києві було вже декілька наказів влади: про здачу радіоприймачів (на початку грудня) і їхніх частин, особливо ламп (звичайно, що ж радіоприймач без ламп!), потім про реєстрацію поладжених автомобілів, потім заклик до здачі кольорових металів, потім заклик до здачі теплих речей: кожухів, валянок і т. п., потім, після 10. І., заклик до українських чоловіків і жінок їхати на працю до Німеччини, де "добре вас харчуватимуть і дадуть гарний притулок. Також платня буде гарною. ...Про ваші сім'ї будуть турбуватися, допоки ви працюватимете в Німеччині". На цей заклик, мабуть, відкликнулося досить охочих (кажуть, проте, що переважно молодь, а німці бажали б літніх кваліфікованих робітників), бо на другий день уже був другий заклик, в якому повідомлялося, що жінки можуть їхати до Німеччини негайно, а чоловіки, які забажають їхати туди, мусять таку поїздку заробити: 6 тижнів працювати на Дніпрі по відбудові зруйнованих мостів. Але ж умови праці там можна собі уявити при сталих морозах, при температурі нижче - 20°. Ці морози стоять уже другий місяць — тільки маленьке було полегшення з місяць тому. Робітники, переважно полонені, одягнені і взуті дуже не відповідно важким умовам праці на кризі... Там уже збудовано тимчасовий рейковий шлях просто на кризі Дніпра (біля Чорторію), отже, переїзд через Дніпро безперервний. На одному з київських заводів, де поновлено роботу, працюють, різко відмежовані, кияни в одних цехах і німці в інших. Харчування їх різко відмінне і, зрозуміло, в різних залах-їдальнях. Маляри-солдати проходили і проходять через Київ на фронт (у числі великої кількості щораз нових підкріплень, що йдуть із заходу на схід); один із них, купуючи на базарі їжу ("це тільки німців добре харчують, — казав він, — а нас не так") і дитячі валянки (щоб відправити додому, до Угорщини, де морози теж дошкуляють не дуже добре одягненому населенню), сказав: "Ну який же тут на Україні голод! Це не голод! От у нас, в Угорщині справді голод!" (Це, зрозуміло, усна передача).

Я гадаю, що та різниця, яка існує для німців і ненімців, є велика політична помилка німецької влади, недогляд міністра пропаганди, і навряд чи ця різниця сприятиме ентузіазму у військових справах з боку ненімців.

15 лютого 1942 (...) На заводах, що відновили свою роботу, умови теж тяжкі: добрий майстер виробляє сот вісім, а прожитковий мінімум при спекулянтських базарних цінах — тисячі дві. Але на заводах не тільки голод заважає робітникові працювати ефективно, але ще суворі військового часу розправи. Позавчора робітникові 52-х років, що був спійманий у злочині (прив'язав собі до спини пляшечку з бензином, щоб її забрати додому), було присуджено розстріл, замінений за проханням директора заводу... 25 різками... Позавчора, зібравши всіх робітників до цеху, поставили лавку, поклали літню людину і примусили колишнього комуніста бити його... На восьмому ударі він крикнув... Лікар, що мусив бути присутнім при екзекуції, після крику покараної людини втік із цеху... На якому ударі закінчилась екзекуція — невідомо... Биття в обличчя за куріння, сидіння у вбиральні більше "норми", відмовлення робити те чи інше за наказом — стало звичайною річчю... Це в нашій країні, де робітника не можна було навіть схопити за руку, бо це вважалося насильством...

...У великі морози гнали по вулиці полонених матросів у майках, трусах і шкарпетках. Одного матроса, що зупинився взяти цигарку в перехожого, вдарив конвойний німець по голові, — і таке інше. Очевидці звернулися до Українського Червоного Хреста, просили протестувати перед німецьким командуванням проти такого знущання з людей нашої країни (усна передача). Кажуть, що верхівка Укр. Черв. Хреста знята в результаті цього протесту (між іншим, Укр. Черв. Хрест перейменовано на Комітет взаємодопомоги, уже з місяць)... Тиждень тому (може, 7 лютого) було оточено міську управу й заарештовано голову управи Багазія і 26 службовців; кажуть, що їх (а також нібито ще сотню людей) обвинувають у націоналізмі (!) та "самоснабженні". Отже, та мала решта інтелігенції, що лишилася ще цілою, розтає, як сніг у променях сонця Нової Європи. Ще 2. XII. було

встановлено тверді ціни на харчові продукти та речі широкого вжитку, але намагання провести це в життя ще в грудні було гальмоване відсутністю організованого транспорту (кажуть, що велику кількість вантажних машин, що їх було полагоджено для кооперації, взято для інших, більш пекучих потреб людьми "власть имущими"). Тепер (нібито приїжджав Гітлер у Київ) категорично проводиться це розпорядження в життя. Отже, базари безлюдні. Спекулянти сховалися. Продуктів не виносять. Кажуть, що по дорогах українська поліція відбирає продукти, що їх несуть або везуть у місто (працюють "заградительные отряды"). Багато людей, що жили шклянкою гороху або пшона (найпоширеніші предмети нашого сучасного харчування), яку здобували сьогодні й на сьогодні, потрапили в безвихідне становище, себто зовсім не мають їжі. Кажуть, що розстрілюють і продавців, і покупців за підвищеними цінами. Отже, уже 10 днів точиться ця боротьба. Біля їдалень, що відпускають жалюгідний обід за твердими цінами — черги на морозі. Кажуть, що в Одесі та Житомирі з місяць тривала боротьба, і політика твердих цін перемогла, і молоко, наприклад, у Житомирі коштує 1 руб. 80 коп. літр(...)

На зміну тій тенденції, яку проводили працівники "Українського слова", — тенденції великодержавності України, починаючи з Ярослава Мудрого, — з'явилася в "Новому українському слові" нова тенденція: "Земля наша велика й багата, але порядок в ній залежав тільки від німців". Так виявляється, що колись на території України готи (предки німців) жили. Затим варяги (германська, знову таки, парость) покликані були до Києва самими слов'янами, і тільки тоді встановився у слов'ян порядок. Як тільки не німецької крові ставали володарі, негайно ж підпадала слов'янська держава під владу сусідів (наприклад, Галичина, в якій перевелися князі варязького походження, підпала під владу Литви й Польщі). Потім розквіт російської московської держави, куди з Києва перебралися князі варязького походження. Особливого розквіту досягає Російська імперія за розумної німкені Катерини II і т. д. Тобто: "земля наша велика й багата, але ладу в ній немає; приходьте володіти й правити нами".

Люди, які ходили на село за продуктами, бачили по дорозі багатьох замерзлих, що сиділи на саночках (сіли відпочити й залякли); зустрічались і групи замерзлих.

Про людей, вивезених німцями з їхньої згоди до Німеччини на роботу, їхні сім'ї ще й досі не одержали звісток про їхнє прибуття на місце. Тому містом поповзли чутки, що з поїздом сталася катастрофа під Козятином, що багато замерзло в вагонах і т. п... Кажуть, що завтра будуть вивішені на біржі праці списки осіб, які доїхали до Німеччини.

26 березня 1942. Потроху відкривається запинало Ізиди — Нової Європи, і якщо дехто сумнівався в істинних рисах її обличчя в зображенні преси до 22 червня 1941 року, то тепер із прикрістю констатує, що портрет був досить точний. Звичайно, для людей, що прийняли позитивні риси устрою 1917 — 1941 років, різким дисонансом звучить відокремлювання, привілейованість керівної нації. Навіть найбільш антибільшовицьки настроєний робітник із подивом читає табель платні (від 2 грудня 1941 року, Рівне) за роботу, в якому до заробітку для тубільця додається 50% для оплати представника керівної нації (не кажучи про дуже велику різницю в харчуванні: українські робітники на київських заводах, наприклад, не знають жирів, м'яса, молока, овочів, борщу, капусти), а жінки, які виконують однакову з чоловіками роботу, отримують на 20% менше, і до їхньої оплати прирівняно й євреїв, яких, однак, у Києві немає — вони поховані 29 вересня 1941 року і в дальший час (коли виловлювали тих, хто заховався й не прийшов на оголошене запрошення до Лук'янівського кладовища, де в якомусь Бабиному Яру 80 тисяч їх знайшли свою могилу. Потім та ж доля спіткала й усіх вихрестів).

Може бути, звичайно, що необхідно з пропагандистською метою щодо своєї нації це робити — звідки нам знати? Але що це розрізнення не прихилиє сердець підкорених народів — це ж ясно. Треба себе дуже впевнено почувати, щоб на таке відважитися.

Що ж до освіти, то школи попрацювали з місяць чи півтора, і від 15 грудня 1941 року закриті; цілі юрми підлітків і дітей чекають біля мадярських казарм, поки мадяри дадуть їм за гроші цигарки, які потім наші підлітки на перехрестях усіх вулиць продають, заробляючи собі на прожиток. Гімназії були ще восени підготовлені до відкриття: знайдено приміщення, набрано педагогічні штати,

набрано учнів, складено Ундіп'ом (науково-дослідний інститут педагогіки — *Прим. упор.*) програми. Затримка була лише за одержанням дозволу німецького командування, якого так і не дочекалися. Нині знову провадиться підготовка до відкриття навчання в 1 — 4 класах народної школи. Той самий Ундіп склав за вказівками націонал-соціалістичного німецького керівника цією справою програми і примітивні підручники для 1 — 4 класів, і після того, як вони будуть надруковані (здається, в Німеччині), перерване навчання відновиться. Діти й підлітки, що вже мають освіту за 4 класи, працюватимуть. Основні місця направлення на роботу — Німеччина та південь України, де були великі радгоспи (комбайни, трактори й інші машини частково вивезено було, частково зіпсовано або забрано для інших потреб, а головне, мабуть, що немає пального, тому ці поля оброблятимуть вручну). Кажуть, що з сіл та містечок вже направлені на південь; зараз провадиться реєстрація і набір у Києві. Крім того, щоденно в пресі є оголошення про транспортні поїзди в Німеччину і запрошення українським чоловікам і жінкам — "Ідьте до прекрасної Німеччини". У № 14 "Последних новостей" (щотижнева газета в Києві російською мовою) надруковано: "У зв'язку з великим напливом охочих їхати на роботу до Німеччини, склад транспортного поїзда, що відходить 25 березня 1942 року, збільшено. Тому кілька сотень чоловіків та жінок можуть поїхати до Німеччини ще 25 березня 1942 року, якщо вони заявлять своє бажання не пізніше як у неділю або понеділок". Початок цієї цитати дещо розходить з кінцем.

У пресі було опубліковано лист однієї дівчини, яка поїхала до Німеччини з першим транспортом 22 січня. Вона пише про білосніжні постелі в дуже чистих бараках (схожих скоріше на будинок відпочинку), про радіо, рояль, розваги; повідомляє меню сніданка й обіду (споживного, ситного, смачного); працює від 6 години ранку до 3 години дня в білому халаті, білій хусточці, білих шовкових рукавичках; отримує 22 марки на тиждень, з яких 10 марок вираховують за житло, їжу і т. п. Мати одного молодого чоловіка, що виїхав із першим транспортом, отримує 150 рублів на місяць, півтора кілограма хліба та півкілограма пшона на тиждень (це факт), тому що вона слаба й безпомічна.

Нині в пресі багато розводяться про сільськогосподарчі роботи. За новим земельним законом Рейхкомісара для України (текст закону чомусь так і не опубліковано), замість колгоспів будуть громадські господарства, тому що, хоча цей новий закон і має на увазі індивідуальне користування землею, але тепер, через брак інвентаря, мертвого та живого, а також досвіду індивідуального ведення господарства, перехід господарювання на індивідуальний принцип неможливий. Крім того, право на індивідуальне користування землею треба заробити — показати свою роботу в громадському господарстві. Хто покаже — той потім отримає. А хто отримає і не впорається — той землі позбудеться, може йти в наймити. Крім того, братиметься до уваги і його політичне обличчя. Проте обіцяють, що там, де можливо, то й тепер уже окремим селянам буде наділено землю. Присадибну землю селянин уже й тепер може використовувати на свій розсуд, і худоби може тримати, скільки хоче; і навіть, де можливо, будуть збільшені присадибні ділянки. Водночас у статтях газети (багато статей — це переклад із німецької — з газет "Deutsche Ukraine Zeitung", "Volkischer Beobachter" та ін.) доводиться корисність "хліборобських спілок", поширених у Німеччині. (...)

[1942?] Українцям перевага, а з росіянами суворіше й сухіше. Україна — країна родюча, і населення не треба лякати — потрібні слухняні раби. До того заходило загравання з українцями, що спочатку багатьох полонених (українців) відпустили додому. Та скоро гітлерівці схаменулися: партизани невдовзі заявили про своє існування, і гітлерівці, очевидно, отримали наочні докази, що й українці — не вівці.

— Ви, українці, повинні дякувати, що ми вас звільнили від большевизму.

Проте... українські робітники виявилися невдячними. Їх довелось вербувати на працю до Німеччини всілякими викрутасами, хитрощами, обіцянками, а потім просто — сідай на вантажівку! — і відправляли до Німеччини ешелонами, в чому стояли.

— Дай, Марусю, мені з собою пару білизни.

— Навіщо? Ти ж учора поміняв.

— Це нічого. Можуть будь-якої хвилини посадити на вантажну машину і відправлять до Німеччини. То хай пара білизни буде при мені.

10 липня 1942, с. Забеління. З 19 червня я на "лоні природи", в Полонному. Приїхали сюди вантажною машиною з кооператорами, які привозять сюди коси, лопати, ікони, а вивозять, що Бог дасть із харчових продуктів. Тут, звичайно, спокійніше й ситніше, ніж у Києві. Немає напружено-голодного стану духу, типового для мене в Києві, тобто головним чином від нестачі хліба залежного. Та аж ніяк не всі сільські жителі живуть із хлібом. І тут також багато жебраків і багато людей, особливо з навколишніх сіл, що приходять сюди для обміну. За шерстяну спідницю, досить нову, аршини чотири шириною, отримують 30 фунтів пшениці; за сурову з набивним узором скатертину — 10 фунтів гороху та відро картоплі і т. п.

Доля євреїв тут дещо варійована: після знищення їх у великому числі, залишених у живих із декількох містечок та сіл зібрано тут у гетто на каменоломнях по Баранівській вулиці (колишній радянський концтабір). Там їхній побут відрізняється: фахівці-ремісники (кравці, шевці, чинбарі) живуть краще в матеріальному плані; інтелігенції — лікарів, педагогів та інших — не залишено; а всі інші, коли мають можливість вийти, жебрачать. Треба думати, що для того, щоб викоренити це "зло", 22 червня [1942] була відсвяткована тризною річниця: шістсот забрано й розстріляно...

Тих, яких залишили, використовують. Ремісники працюють у майстернях, куди їх ведуть у строю під конвоем. Один із кравців ходить навіть ніби сам до ремісничої школи в Забелінському парку, де він викладає крій. Крім того, їх беруть іноді на різні роботи, тому знищення відкладено — адже їх можна використати, бо вони вміють щось корисне робити...

Безнастанно проходять повз садибу поїзди в обох напрямках (двоколійна залізниця). З Шепетівки нескінченно тягнуться поїзди з дошками, колодами, металевими балками, залізничними фермами; цілі поїзди кам'яного вугілля; санітарні поїзди, заповнені солдатами, що побували у відпустці, до половини голими (спека!); товарні закриті вагони, які містять невідомо що; цистерни з паливом. А в зворотньому напрямку: санітарні поїзди з пораненими; закриті товарні вагони, невідомо з чим чи з ким (іноді крізь малесенькі віконечка видно полонених червоноармійців), і нескінченні ешелони з товарними напіввідкритими вагонами, переповнені людьми, завербованими на українських окупованих областях для роботи в Німеччині...

2 серпня 1942, с. Забеління. Листи — людського страждання документи, у великій кількості читаю. Головне поки що — нестача їжі. Одна пише про те, що їм у господаря добре, дали окрему кімнату з електричним освітленням, на перині спить, периною вкривається; їсти дають 5 разів на день (О. П.). Друга (Ф. Ас.) скаржиться, що цілісінкрий день спаржу з вогкої землі витягає (у великім спаржевім господарстві), по картоплі ходить, на картоплі спить, картоплею вкривається, картоплю, зварену в мундирах, 3 рази на день їсть, а до того раз на тиждень одержує буханку (цеглину) хліба, 100 (чи 150) г масла або маргарину та 100 чи 150 г повидла; скаржиться, що від роботи все тіло болить, що на переобтяження їх працею ніхто не звертає уваги; просить свою сестру й дочку піти в церкву, поставити свічки Миколаю-Угоднику та Матері Божій, щоб їм ще побачитися. Що вона дуже грішна, і тому покарав її Бог.

Третя пише батькам, щоб кинули все та пішли до районшефа і до гебітсамтмана просити їх допомогти вирватись звідти: бо одинадцять корів тричі на день сама мусить видоїти, та ще верхи на коні в поле сіно громадити їде, та ще щось, а годують найбільше кавою; "якщо я вам мила, тату й мамо, то намагайтесь мене визволити" (вона закінчила семилітку і вчилась у медичній школі); потрапила вона чи то в Голландію, чи десь поблизу від неї. (...)

19 вересня 1942. Вже 3 місяці я в селі. Звичайно, задушлива петля голоду була для мене тут ослаблена, порівняно з Києвом, але ж це все ілюзії, бо тутешні умови — це просто деталі однієї певної системи, методично виробленої сектою тугів. Сумна епоха, сумна історія. Чи має рацію секта тугів? Чи правильно поширювати дарвінізм на людство? І що таке вищий тип людини? Чи не є щось диявольське в тій холодно-продуманій системі задушення, якій піддано всю Європу — і ті країни, що воюють; і ті, що висловили протест; і ті, що зазнали поразки; і ті, що не виражали протесту, покірні (нібито); і нейтральні, які ще не воюють? Якщо сама по собі війна завжди приносить розруху, хвороби, голод і спустошення, то що буде в результаті цієї війни, яка ведеться з метою відбору? Ідея відбору пронизує все.

8 чи 9 вересня євреї, що лишалися в Полонському гетто, були викликані до Шепетівки, всі. Йшли пішки (близько 30 км). Дорослі несли на руках дітей. Туди ж були направлені й інші. Всі вони, близько тисячі, забиті. Дітей убивали прикладами. Від цієї долі декілька (за чутками, семеро) з Полонського гетто втекли.

У Житомирі також цього дня, 8 чи 9 вересня, очевидно, євреї мали зазнати такої ж долі, і в місті, йдучи з робіт, кинулися втікати в різні боки. Це було на Московській вулиці. Їх ловили, стріляли, вбито кілька перехожих.

Зараз у Полонному кажуть про тих, котрі втекли. Одного молодого єврея затримали й сильно побили пастухи. Якийсь чоловік його визволив від них, звелів йому йти до села, але євреї пішов до лісу (розповідь жінок). Другий єврей ховався в льоху зруйнованого будинку за лінією залізниці. В лху увійшла, рятуючись від дощу, сільська дівчина, яка ледве втекла від ножа єврея (розповідь жінки).

У Житомирському генеральному окрузі забили всіх людей із циганського табору. За чутками, словаки, що стоять там, протестували. За протест німці відправили їх на північ Житомирщини полювати на тамтешніх партизанів (останніх називають бандитами).

Тим часом умови для життя людей недобрі. Між тим величезний двір громадського господарства прикрашено численними скиртами прекрасного жита й пшениці, люди отримують у рахунок трудоднів ячмінь та інші зернові, наприклад, овес, а жито й пшениця — для експорту.

22 жовтня 1942. Київ. Від 26 вересня я знову в Києві, і знову піддана разом із населенням спазмам планомірного задушення. 9 жовтня ознаменоване особливо: розклеєно наказ про притягнення до роботи в Німеччині всіх бездітних жінок віком від 16 до 45 років, а також тих цього віку, діти яких уже досягли віку 16 років. Так що в нас у дворі, наприклад, чоловік і син однієї громадянки вже три місяці в Німеччині, а тепер, згідно з цим наказом, повинні їхати туди ж ця громадянка 42 років та її дві дочки 18 та 17 років... Цього дня, казали, були самогубства серед жінок в Києві.

Чи даремні жахи тих, кого вербують їхати в прекрасну (епітет оголошень у "Новому українському слові") Німеччину? Чи не є цей жах наслідком ворожої більшовицької агітації?

Кажуть, що уже у вересні отримано списки українців і росіян, завербованих до Німеччини і вбитих там бомбами під час нальотів англійських бомбовозів. Називають цифри: 5 тисяч повернутих сюди паспортів. Деякі кажуть — п'ятнадцять тисяч. Катя боїться йти на біржу праці, щоб дізнатися за свого брата, який виїхав до Німеччини добровільно з першим транспортом 22. 01. 1942 року; вона боїться побачити його ім'я в списках...

Таким чином, громадяни України вже рівноправні в справі оборони нової Європи від демократії, плутократії та іншого(...).

17 листопада 1942. (...) У п'ятницю 13 листопада були скликані на загальне зібрання студенти Медінституту; до них з'явився німець-шеф і виголосив промову (звичайно, німецькою мовою), в якій оголосив, що їх усіх (4 тисячі чоловік!)... завербовано на роботу до Німеччини... О 2-й годині в неділю 15 листопада всім з'явитися з речами на Львівську вулицю (відомий усьому Києву приємний будинок!). Попередньо у всіх студентів було забрано їхні матрикули, а їм видано тимчасові посвідчення. Можна собі уявити, що відчули ці 4 тисячі молодих людей! Можна собі уявити, з яким ентузіазмом вони пойдуть до Німеччини. Весь Медінститут закрито. А як же п'ятикурсники? навіть четвертокурсники? Адже вони без п'яти хвилин лікарі, і що ж?

Кажуть, що й інші навчальні заклади зазнали такої ж долі. А ще раніше консерваторія таким же чином наказала довго жити.

Та й навіщо насправді ці інститути? Адже якби сьогодні закінчилася війна, то мільйони німецьких та союзних спеціалістів упоралися б самі, а тубільне українське населення повинно бути простою фізичною силою... До Київської опери на спектаклі — вхід тільки для німців. Den Einheimischen und den Hunden Eintritt verboten ["Тубільцям і собакам вхід заборонений"] — напис на воротах парку...

18 листопада 1942. В "Нов[ому] укр. слові" від 15. XI є пояснення причини закриття "Полімедикуму" (так німці звуть Київський медінститут), а саме: "порушення довір'я німецької влади — було прийнято лише близько 1300

зареєстрованих студентів, а кількість прийнятих незареєстрованих перевищувала це число. Далі було встановлено, що поки велика частина студентів допомагала збирати врожай, шкурники і ледарі мали можливість "скласти іспити". Справа в тому, що ще в липні місяці цього року "Полімедікум" було фактично закрито — навіть сесія не була закінчена, — тому що студентів обох статей було забрано на сільськогосподарські роботи. Кажуть, що деякі студенти навіть ще й тепер у селі на роботі.

У кінці своєї промови на зборах студентів Полімедікуму представник генерального комісара повідомив, що всяка спроба ухилитися від виконання трудов[ої] повинності потягне за собою серйозні наслідки.

16 лютого 1943. Око війни-циклопа наближується до Києва. Ознаки: стрибки базарних цін від кінця січня (ціни астрономічні: 1 шклянka солі — 150 крб., 1 пуд картоплі — 700 крб., 1 пуд разівки — 3000 крб., 1 шклянka пшона — 45 крб., 1 кг сала — 1700 крб. і т. п.); через місто проходить багато війська, головним чином із-за Дніпра. Привокзальні вулиці наповнені військовими шинелями, причому дивне явище: останнім часом військові купують хліб на базарах; у самому Києві також більше військових. Гарнізон міста й далі складають мадяри, і мадярські казарми поблизу від нас заселені й охороняються, як і раніше, як завжди. Аероплани невтомно патрулюють над містом. Учора один із них стріляв із кулемета — по якій цілі — невідомо... Проїжджали містом вже в кінці січня грузовики з фольксдойчерами-біженцями з Кавказу та Харкова. Проходили через Київ залізничні ешелони з біженцями — представниками цивільної української влади з Харкова — все це транзитом кудись на Кам'янець-Подільський, Вінницю, Умань.

Учора поблизу військового штабу на Львівській вулиці бачили партії мобілізованих селян (із Ворзельського району), яких німці направляли на захід. Пошта працює з перебоями. Зараз, наприклад, не прийняли листа, що відправлявся звідси на захід, тобто — відповіли — взагалі тепер не приймають.

13 березня 1943. Тиждень 22 — 28 лютого пройшов у Києві (а як по інших містах України?) під знаком арештів комуністів та кандидатів цілими сім'ями — чоловік, дружина, діти, сестра дружини, брат чоловіка... Їх виводили з квартир, не дозволяючи нічого з собою взяти... Чутка визначала їхню долю Бабиным яром... Що стало приводом до цього вибуху терору? Одні кажуть — ніби репресії радянських властей щодо фольксдойчерів, яких німці не встигли вивезти з Кавказу. Та чи не в зв'язку з цим факт нападу партизан на Тетерів, причому були насильства над німцями, що жили там із сім'ями. (...)

Великою загадкою є перебування в Смоленську "російської" армії, сформованої, очевидно, ще в грудні: головою її є якийсь генерал Власов, за його підписом було звернення до російського та німецького народів з пропозицією скинути Сталіна і скоріше помиритися. Сьогодні я бачила 4-х воїнів із цієї армії в Києві на вулиці. На них російські сірі шинелі, вушанки, на синіх штанах — широкі червоні лампаси на зразок колишніх козачих. Вони були верхи на конях. З дивним почуттям зустріла я їх на безлюдній окраїнній Великій Китаївській вулиці! Дуже дивно мені було їх бачити! Боже ж мій! Яких тільки кольорів шинелів не носять колишні радянські вояки в німецькому Києві! Все це кінці якогось плану.

У Києві можна зустріти багато розмагнічених італійців. Саме їх чутка і вважає (і н[імецька] чутка також) винуватцями успіху радянського наступу в лютому! Проте радянський наступ почався 25 листопада, і тоді ж німців у Сталінграді було оточено. А коли вже розмагнітилися італійці — це важко встановити. Преса ж зовсім не торкається цієї ролі італійців, жодного звуку про це немає ні в "Н. укр. слові", а ні в "ДУЦ". Оскільки становище в Києві стабілізувалося, немає вантажних машин із людьми, речами й вівчарками, що мчать на захід, то вивезення людей до Німеччини, що стало вже звичайним явищем, відновилося. Вчора на кондитерській фабриці, після вербування там 170 людей, яких прямо з фабрики відправляли в залізничні вагони, троє жінок вистрибнули з вікон 2-го поверху на вулицю. Одна розбила голову, друга — ноги, а третя зосталась цілою і втекла... Невдячні та нетямущі ці українки — не приймають честі взяти участь у будівництві Нової Європи.

14 березня 1943. Поправка до вчорашнього запису. Люди з лампасами, виявляється, не з тієї армії, що стоїть десь поблизу Смоленська й має вождем Власова. Люди ці — кубанські козаки й частини, що складаються з якихось

кавказців, які десь на Кавказі здалися добровільно в полон німцям, тому що вони настроєні проти радянської влади, їм тут залишили форму. Але, зрозуміло, дали роботу. Кажуть, що вони 12 березня оточили кондитерську фабрику, коли там провадився набір робочої сили для Німеччини. Таким чином і цим полоненим доручені були, поряд із стабільною українською поліцією, поліцейські функції.

28 квітня 1943. (...) Великодні свята в Києві пройшли так. У Страсну п'ятницю раптом оголосили службовцям, що вони можуть іти з роботи прикладатися до плащаниці... У Великодню ніч можна було вільно ходити вулицями. В Андріївській церкві була урочиста служба Божа. Духівництво було в нових, вишитих тут, у Києві, вручну парчових ризах, співав гарний хор, був величезний натовп народу, серед них багато військових — німців та угорців. Все це видовище було залято світлом юпітерів — знімали на плівку... На 20 квітня видано по 1 та 2 категорії (які взагалі не одержують ні меляси, ні цукру) по 500 грамів цукрового піску доброї якості; обіцяно було, за чутками, дати ще й борошна, але цього поки що немає. Тим часом Заукеľ побував 19 квітня в Києві та надихнув київських вождів на подальшу відправку підлітків та молодих людей, що добровільно їдуть до Німеччини. Роки народження 1925, 24, 23 повинні бути подані на біржу праці незалежно від того, працюють вони чи не працюють.

11 травня 1943. Ось і скінчилася тиша! Прийшла гроза, приходять щовечора розряджається над Києвом бомбами. Вже 6 та 7 травня багато хто бачив пізно ввечері літаки, що скидали ракети, проте про бомби не говорили. А 8-го травня о 9-30 годині ввечера бомби скинуто на оперний театр під час вистави. Кажуть, 2 бомби пробili стелю глядацької зали біля самої люстри, впали через 10-й ряд партера, пробili підлогу, попали в підвальне приміщення й там ніби не розірвалися. Але в залі вбито, нібито, трьох німців, а за іншою версією — багатьох. Іззовні театр цілком в порядку, і ніяких пошкоджень я на ньому не помітила, проходячи повз нього 9-го травня вранці. В готелі "Zentrale" над Театральним рестораном всі вікна з боку Фундукліївської вулиці вибито вибухом — скоріш за все тієї бомби, що впала поблизу цього будинку на межу тротуара й бруковки — вирву я бачила. Далі, на Театральній вулиці в дворі сильно постраждав великий 4-х чи 5-ти поверховий будинок. У той же вечір були скинуті бомби на Подолі на будинок чи то райуправи, чи то кінотеатру поблизу колишньої 3-ої гімназії. Вчора ж, 10 травня, наліт тривав півтори години. Влучання в будинок Київського Політехнічного Інституту, де, за деякими свідченнями, містився німецький шпиталь; у казарми угорців на Гасовій вулиці; на аеродроми; в гараж хлібозаводу на Куренівці (чи Лук'янівці?); в оцтовий завод; сипалися бомби на Совську вулицю поблизу кондитерської фабрики на Деміївці, нібито в місце розташування зенітної батареї, а також у Ботанічний сад на зенітки, але влучили на Паньківську та Микільсько-Ботанічну вулиці у житлові будинки. На Микільсько-Ботанічній цілили в певний будинок, де жили німці, але ті за 10 хвилин до бомб сіли в автомобіль, який завжди чергував біля будинку, та виїхали. На цей будинок скинуто 5 бомб: 2 з них зробили на вулиці вирви, а 3 влучили в цей і сусідні одно- й двоповерхові будинки. Все зруйновано дощенту. Вбито людей 30 — 40. Вулицю не впізнати.

Кажуть про багатьох засипаних у льохах на Слобідці, куди падали бомби, призначені на мости. Кажуть про попадання в будинок колишньої Маріїнської общини (тепер німецький шпиталь) на Маріїнській вулиці, а також (8 травня) в будинок десь поблизу Софіївського собору...

А в той же час Київ такий причепурений ніжною рукою весни. Так пахнуть дерева, ідуть люди, несуть букети бузку... А ввечері, ось зараз, можуть знову вибухнути бомби. Прекрасний наш Київ чекає гірка доля багатьох великих та малих міст, уже перетворених на мертві кладовища...

30 липня 1943. На стінах вулиць цими днями з'явилася звернення до українців, ніким не підписане. Мова безперечно галицька (тверда війна, обманці, панюшаться і т. ін.), стиль різкий, розрахований на те, щоб подіяти на почуття читача. Зміст: нагадування про 22 червня 1941 року, коли Сталін почав війну, яку готував 25 років... Із вбивчим презирством згадується, як побігли від опанцерованого кулака Німеччини агенти НКВС і з ними "кривоносі стервоїди Абрамки, Йоселі", вказується в заклику, що банда злочинців, згрупована навколо Сталіна й Кагановича, вже знає, що їй скоро кінець і т. д.

13 вересня 1943. Події останніх днів — евакуаційний настрій у Києві в зв'язку з наближенням фронту (за чутками, радянські частини увірвалися в Конотоп, взято советами Бахмач, бої коло Носівки, взято в полон 40 000 радянських військ біля Ніжина...). Люди, слухаючи розповіді біженців із Сум, яких виселяли поквартально, бачачи юрби із Носівки, чуючи про нібито охоплену вогнем Полтаву і точно, з точних німецьких газетних повідомлень знаючи про пожежі Харкова, — люди з жахом чекають наближення фронту. Що на нас чекає? Від чого ми загинемо? Від бомб, пожежі, від холоду, вигнані зі своїх жител? Від голоду в випадку довгої облоги в своїх житлах?

19 вересня 1943. Неділя. Гарна погода. Літна — в повітрі німецькі бомбовози, стрекочучи безперервно, несуть свій страшний вантаж над містом на схід і на північ, за Дніпро й на Десну. Через місто вулицями безперервно відходять на захід колони німецьких військ. Рівно два роки тому вони 19. IX. 1941 року входили ще більш густими колонами з заходу і особливо з півдня й мчали за Дніпро. А 18. IX. 1941 року я бачила сіро-зелені обличчя радянських військ, що йшли з Києва, але потім були оточені, взяті в полон — 665 тисяч!..

Обличчя у цих, що відходять, не сіро-зелені, — може, не так курно зараз? Обличчя звичайні, байдужі, але живі, не вперлися поглядом в одну точку, як ті 18. IX. 1941. Може, тому, що ці не бояться бути оточеними?

Як тоді, так і тепер, настрої у тих, хто залишився в Києві, тривожний. Що на нас чекає? Багато хто, майже всі, бачачи свіжі приклади Сталінграда, Харкова, Воронежа і багатьох інших знищених міст, не чекають великодушності, а чекають на вигнання з Києва. "Моліться, щоб це не сталося взимку!" — цитують Біблію релігійні люди.

За пресою, Брянськ та Новоросійськ, "після висадження важливіших об'єктів", залишені німецькими військами, для вирівнювання фронту. А за чутками, Ніжин уже в радянських руках; остерських біженців, чоловіків, переважно молодих, на підводах, бачили в Києві вже поза вчора. Настійливо весь час повторюють (усна передача), що села, міста спалюються — чиїми руками? Нібито добровольцями...

Сьогодні бачила багато старих чоловіків, будучи вранці у господарчій справі на бульварі Шевченка — тягаєся на освячення Володимирського собору, з якого всі книжкові та газетні архіви перевезено в Братський монастир на Поділ.

Сьогоднішній день, річниця вступу німців у Київ, святкується: всі кіно й театри безкоштовно для населення — квитки роздано через установи...

28 вересня 1943. Тепер нас хвилюють пожежі в Задніпров'ї та в Києві. 23 чи 22. 09. горіла Слобідка; наступного вечора — Труханів острів; 24. 09. — на Подолі; 27. 09. у двох місцях — "Присутственні місця" горіли та лівіше — знову якась Слобідка, звідки попередньо було виселено жителів (їх бачили в Києві сьогодні вранці). Вранці годині о шостій ми були дуже збентежені якимось віддаленим, але потужним вибухом. За чутками, це висаджено німцями Старо-Наводницький міст через Дніпро... Ось ці виселення й пожежі важким тягарем лежать на наших серцях, до краю виснажених багаторазовими дводенними рейсами з наших квартир на ті місця в чужих квартирах, де ми нині перебуваємо. Що чекає на нас? Що приготувала нам доля?

29 вересня 1943. Бойова зона з боку Васильківської вулиці вже 25. 09. прибрала відповідний вигляд: візд на Лабораторну вулицю (і на всі ті, які вводять у зону, які я бачила — Совська, Жилинська, Маріїнська, Кузнечна з боку Маріїнської) перекопано ровом, на дні якого стирчить залізна балка; рів прикрито деревами, тут-таки зрубаними, а впоперек вулиці — колючий дріт у кілька рядів. Всюди лежать мотки дроту, на Володимирському базарі кремowego кольору гармата з довгим грізним жерлом. Учора частенько стріляла німецька артилерія на південний схід. Постріли боляче відтунювали в наших барабанних перетинках, і починали дрижати стіни будинків та шибки у вікнах.

На Великій Васильківській вулиці подекуди зрізано під корінь тротуарні дерева; подекуди вибито кимось вітрини, наприклад, вітрину в будинку колишніх Троїцьких лазень. Артилерія німецька вчора з міста постріляла, але відповіді ми не чули. Тоді як ніч на 28 була гомінка, бахкання та сильний вибух рано вранці 28-го; ніч на сьогодні пройшла тихо і зараз (удень) тихо. Вже виставлено пости біля вулиць, що ведуть у зону, і сьогодні ми вже не могли, як 27-го та 28-го, піти в нашу квартиру і взяти додатково дрова та речі, що там лишилися. Книжки мої лишилися

там... Я не знаю, наскільки доцільно перетягати мені більше як 1000 штук! Я не знаю, де вони в більшій небезпеці. Я не знаю, чи не виселять нас далі. Я не знаю нічого про те, яка доля всіх нас, біженців, чекає. Одне тільки точно й відчутно, що я вже біженка, що я вже вигнана війною з мого житла, чого я так весь час жахалася! Але таке біженство за 6 всього кварталів від дому ще напівбіженство. Кілька разів на день настрої залежно від чуток змінюється від самої райдужної надії, що ми повернемося до своїх жител, які всім нам видаються раєм, — до відчаю й туги, що стихійна, зла воля пожене нас за десятки кілометрів, хоч і незрозуміло, навіщо це було б потрібно...

10 жовтня 1943. Ось вже 2 тижні ми, біженці з Києва, сидимо на своїх клунках у чужих квартирах на окраїнних вулицях, у вузькій смузі між залізницею та Великою Васильківською вулицею, межею забороненої зони. Наші залишені житла вже погромлено всередині, подекуди вибито вікна, виламано двері, повиламувано, розкрито шафи, скрині... Ми не витримуємо іноді заборони і, не зважаючи на дріт, що закриває з Васильківської вулиці входи в наші вулиці, провідуємо наші сумні квартири, з тужливим жахом споглядаємо хаос (викинуті із шаф книжки, ганчір'я, пляшки, всякий дріб'язок, розкиданий по підлозі...).

Ось він лежить переді мною, наш красень Київ з його зеленими, ледь позолоченими осінню вулицями, з німими будинками й дворами... Кров випустили з вулиць-жил велетня, замість неї туди вливається щодня й щоночі щось інше. Із багатьох квартир забрано не лише одяг, але й обстановку, меблі вантажать у фургонах. І мирні, дисципліновані (на цьому слові вибух ударив мені в голову) київські жителі, яких міський комісар Берндт похвалив за витримку при виселенні (а себе за доброту, що дозволив виселятися до знайомих), з похиленими головами, інколи чуючи (наприклад, учора вранці, сьогодні перед світанком) сильні вибухи, чекають загибелі Києва і своєї... Ми живемо "затиснуті на вузькій смузі", говорячи мовою сучасних воєнних зведень; ми перебуваємо в стиснутому кулаці, з якого або будемо викинуті за десятки кілометрів, або в якому можемо бути розчавлені... Вчора вночі якісь аероплани літали над Києвом і сліпуче світили могутніми ракетами, так що вільно можна було б читати...

11 жовтня 1943. Пробралася сюди до мене в Київ 8-го жовтня з-під Шепетівки моя 19-річна дочка. Всі тут вважають її сміливою дівчиною і доброю дочкою. Вона пробралася, щоб узяти мене звідси. Але як це зробити? Я сиджу на клунках, у яких мій скарб (одяг, білизна, взуття, постіль). На кого і де тут це все залишити? Нема на кого й ніде. Всі сидять у чеканні або загибелі, або вигнання з міста. Але ж із собою взяти ми не зможемо на наші дві спини навіть одяг і білизну, не кажучи про ковдри...

У Києві базар не припинявся ні на один день, незважаючи на наш трагічний побут. Ціни під час виселення й після нього були фантастичні (наприклад, 1 літр молока — 500 — 600 рублів), а потім ніби дещо стабілізувалися, приміром: 1 літр молока — 200 рублів, 10 картоплин — 25 — 30 рублів, тачка двоколісна з залізними колесами (ручний візок із ящиком розміром 100 x 70 см) оцінюється (й купується) за 6 тисяч, 8 тисяч, 10 і навіть 18 тисяч.

На тротуарах нашого гетто, а частіше у дворах складено з цегли грубки, а то й залізні пічки стоять, що служать для варіння їжі та випікання коржів (адже ж два минулі тижні хліба населення позбавлене). Хліб і деякі продукти одержують ті, хто працює на воєнні потреби (службовці в лікарнях, на водокачці та в інших подібних установах, дуже малочисельних). А проте наближається холоднеча! Скупченість, відсутність елементарних побутових умов існування зроблять свою справу...

7 листопада 1943. Село Борова, біля станції Мотовилівка. — 30 жовтня я з моїми товаришами по вигнанню з Києва приїхали сюди. В Києві, починаючи приблизно з 20. Х., а може, й раніше, вже неможливо було й думати лишитися. Жиланської вулицею (також як іншими вулицями, куди нас, киян, зігнали з усього Києва німці, що турбувалися за нашу цілість) їздив радіоавтомобіль і оповіщав приблизно таке: "Мешканці цієї вулиці! Виходьте, виїздіть з міста. Тимчасово можуть залишатися лише ті, що мають нарукавну пов'язку. Хто залишиться з інших, буде суворо покараний". І люди везли своє майно на тачках, візочках, розтікалися в усіх напрямках. Спочатку затримувалися на Солом'янці, в Протасовому Яру, на Шулявці, але й звідти їх виганяли не тільки закликами з рупора радіоавтомобіля, але й групи німецьких жандармів, що обходили двори й квартири. Правда, сили

жандармерії, мабуть, були не великі й охопити всього Києва не вдалося. Проте жителі, в тому числі старі, хворі й слабі, забирали свої пожитки й пленталися... Куди — вони не знали. Дуже багатьом було зовсім нікуди, а йти треба — йти від загрози смерті — розстрілу. 26. X. говорили про три вантажні машини зі старими, які відмовилися вийти із своїх основних квартир, тобто із забороненої ще від 24. IX. зони. А тим часом хтось грабував і громив наші залишені в цій забороненій зоні квартири.

Ніна Михайлівна (двоюрідна сестра авторки. — *Прим. упор.*), що просиділа дві доби в своїй квартирі в цій зоні, бачила, як бригади приходили хвиля за хвилею перевіряти вміст гардеробів, скринь, комодів, навіть книжкових шаф, зламуючи їх або розбиваючи скло (як зробили з дзеркальними дверима моєї бібліотечної шаф-цейса, який я мала необережність замкнути...). Знаючи про це, деякі жителі пробиралися в свої квартири в заборонену зону. Потім ми чули про 10 розстріляних, захоплених там німцями, про 18 похованих у спільній ямі на Байковому кладовищі. Отже, за таких обставин, явних погроз і покарань населення в масі своїй виходило й виїздило поїздами із Києва "добровільно". Ми 29. X. перебралися зі своїми речами до знайомих наших знайомих поблизу самого вокзалу, о 2 годині ночі пройшли в суцільній темряві на вокзал, за вказівками людей, які вже їздили раніше, повантажилися у вагон, о 5 годині з хвилинами виїхали і близько 8 години ранку приїхали цим робочим поїздом сюди...

У наступні дні цей поїзд уже зустрічав на станції Мотовилівка з "пошаною", оточували (німці), всіх виводили і людей обох статей до 50 років забирали собі... Очевидицею цього я була на ст. Мотовилівка 2. XI. Уникли полону лише три жінки з немовлятами та кілька спритних людей, що якось проскочили попід вагонами іншого поїзда, що стояв...

8. XI. 1943, с. **Борова**. Вчора проїздили весь час танки, танкетки, вантажівки (фордівські), лазеретні карети — все в напрямку на Фастів. Вже немає сумнівів, що рухаються регулярні червоні війська. Вони пройшли сюди через Київ. Київ, за відомостями від червоноармійців та танкістів, цілий, німці мало що підірвали, але Київ заміновано. Однак вони зустрічали по дорозі маси людей, що повертаються чи йдуть на Київ, і я боюся, що жителі, які пориваються в свої квартири, знайдуть там смерть — у мене з голови не виходить, як фінни закладали міни у велосипеди, будинки, навіть в дитячу коляску з дитиною, і як наші простодушні червоноармійці, ідучи 1939 (?) року слідом за фіннами, що відступали, ставали жертвами цих мін. У селі Боровій оголошено (вивішено) розпорядження Ради, утвореної з партизанів і підписане головою та двома членами.

У Києві, за словами танкістів, також владу на місці організовують партизани. Воно й зрозуміло: після страшних втрат за 2 з лишком роки кожний червоноармієць на рахунок.

28 січня 1944. Київ. За більш як 2 місяці, які минули від часу мого останнього запису, так багато пережито, так душа збаламучена, мізок змучений, що для ведення записів абсолютно не було сприятливих умов. Після 6. XI. 1943, коли ввечері радянські війська проходили повз станцію Мотовилівка, тобто йшли дорогою через село Борову, де ми, кияни-вигнанці, притулилися, відразу ж почали ремонтувати залізничну колію і вже, здається, 7. XI поїзд вирушив на Васильків. Нас тягнуло якнайшвидше повернутися до Києва, але як? Треба було чекати, поки відремонтують залізничне полотно до Києва. Тільки 12. XI ми урочисто сиділи на відкритій платформі згори, на навантажених на ній залізних стрижнях, як ідучи додому... Що ми там знайдемо? Говорили, що багато будинків згоріло, ну а як наш? І якщо не згорів, то що є в квартирі? Про те, що в квартирах розгром, ми знали, та все ж — що там лишилося? Ми їхали, сидячи на своїх клунках поверх залізних стрижнів. Було прохолодно, над нами було чудове небо, ми їхали по нашій і знову по своїй землі, хоча і в німецьких вагонах, по вузькій колії (фашисти не встигли висадити чи забрати залізничні состави. Більше як 400 вагонів і паровози були одними з трофеїв). Поїзд, яким ми їхали, був першим поїздом до Києва. Дорогою — станційні будинки Василькова зруйновані, у Боярці — все ціле, в Києві — жахливо! Все, що тільки могли, фашисти перетворили на руїни — депо, вокзал старий і новий, всякі служби висаджено й спалено. Проте, в новому вокзалі вже якось влаштовано приймальне приміщення для поранених, що прибули з нашим поїздом і взагалі прибувають із фронту, з Фастова.

У Києві йдемо в сутінках Безаківською, Жилинською — багато висаджених, спалених будинків, на Червоноармійській — знову та ж картина. Серце стискається, незатишно, холодно проходити повз мертві, кілька днів тому ще живі будинки. ТЕЦ висаджено, але багато чого не встигли зіпсувати, надто напористо вибивали гітлерівців із Києва. Нарешті ми на Предславинській вулиці. Будинок уцілів. Ночуємо в сусідів, вранці йдемо до себе... Розгром, сиро, холодно, кілька шибок вибито. Треба розбирати суміш, якою засипана підлога, — з книжок, ганчірок, скалок розбитого посуду, вибитого прикладами скла книжкової шафи, гудзиків, розсипаної кави, посліду шурів, що конкурували з гітлерівцями в хазяйнуванні... Все топтано чобітьми численних бригад німців, змінюючих одна одну, одягнутих у німецький одяг добровольців, та місцевих, що завершували це славне обстеження квартир мирних жителів...

Де кілька днів почуваємося погано. Незважаючи на те, що вигнання ми сприйняли як вищу форму знущання над нами, що за цим вигнанням безпосередньо чатувала на нас, позбавлених притулку, смерть від холоду, голоду, осколків снарядів, виснаження — незважаючи на це, в душі немає радості від повернення додому: по-перше, тому, що війна не закінчена; по-друге, ми у фронтівому місті; по-третє, уклад життя порушений; по-четверте, скоро почалося регулярне бомбардування з боку гітлерівців. Починаючи від 31 грудня, воно стало постійним і має характер терористичний.

Але поступово вдома стає затишніше, хоча дрова розтягнуті, а без тепла затишку не буває.

Базар і далі вільний. Ті, що працюють, почали отримувати хліб досить скоро, а утриманці й інваліди отримують із 1 лютого. Базарні ціни: 1 кг хліба був — 70, 50, тепер — 35 рублів; сало тепер близько — 600 руб. (2 тижні тому — 700 руб.) за 1 кг; коров'яче масло — 950 руб. — за 1 кг (тиждень тому); картопля зараз — 7,5 — 10 руб. за 1 кг; склянка гороху — 5 руб.; пшона — 8 руб.; ячного борошна — 6 руб.; цукру — 40 руб. (2 тижні тому 1 склянка білого цукру була 100 руб.); гречана крупа — 15 руб. — за склянку; цибуля дуже дорога: 1 маленька цибулинка — 4 руб.

ПРО АВТОРІВ

Іван АНДРУСЯК — поет, член літурту "Нова дегенерація". Живе і працює в Івано-Франківську.

Ліда ПАЛІЙ — поетеса, прозаїк. Голова Об'єднання українських письменників "Слово". Лауреат премії імені Павла Тичини. Живе в Торонто (Канада).

Степан ПРОЦЮК — поет, прозаїк, літературознавець. Член літурту "Нова дегенерація". Викладач кафедри української літератури Прикарпатського університету.

Максим СТІХА — поет, перекладач. Кандидат фізико-математичних наук. Живе і працює в Києві.

Григорій ШТОНЬ — літературознавець, прозаїк. Кандидат філологічних наук, заступник директора Інституту літератури НАН України.

Марина НОВИКОВА — доктор філологічних наук, професор. Літературознавець, перекладач. Живе і працює в Сімферополі.

Григорій ГРАБОВИЧ — професор Гарвардського університету (Бостон, США). Літературознавець, автор численних наукових праць, зокрема книги "Поет як міфотворець", виданої англійською та українською мовами.

Леонід РУДНИЦЬКИЙ — професор Університету Ласаль (Філадельфія, США).

Роман ЯЦІВ — мистецтвознавець, науковий співробітник Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України.

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ — директор Інституту літератури НАН України, академік НАН України. Лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка.

Марко ПАВЛИШИН — професор Університету Монаш (Австралія). Лауреат премії імені Олександра Білецького.

Інна ГОЛОВАХА — аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України.

Георгій ЛЕБЕДЄВ — кандидат мистецтвознавства. Живе в Києві.

Підписано до друку 14.04.95. Формат 70х108 1/16. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. обл.-вид.арк. 14.2. Зам.№0144505

Свідцтво: серія КВ, №349, видане Держкомвидавком України 29.12.1993 р.
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".
252047, м.Київ, просп. Перемоги, 50.

ЗВЕРНЕННЯ ДО ПЕРЕДПЛАТНИКІВ “СУЧАСНОСТИ”

Шановні передплатники в Україні!

Не забудьте про те, що передплата нашого часопису на друге півріччя провадиться у всіх відділеннях зв'язку за *індексом 74459* (вартість одного примірника журналу – *80 000 крб.*). Просимо своєчасно поновити передплату, позаяк продаж журналу в роздріб буде обмеженим.

Шановні читачі за межами України!

Якщо хтось із Вас ще не сконтактувався з нашими зарубіжними представниками, аби забезпечити отримання часопису впродовж цього року, – просимо не гаючись це зробити. Ваша підтримка є гарантом подальшого виходу “Сучасности”! Чи залучили ви ще бодай одного читача нашого журналу? Чи не забули про земляків у східній діаспорі, яким на північній чи південній чужині бракує українського слова?

Сподіваємося на вашу підтримку!

Редакція.

“РАЙСЬКИЙ САД”

Перша книжка українських релігійних казок розрахована на широке коло читачів. Казки та легенди зацікавлять не тільки дітей, але й дорослих.

Бог Христос, апостоли Петро і Павло, святі Миколай, Варвара, ангели постають в образі не лише опікунів та захисників від усіляких нападів, але й наділені звичайними людськими рисами. Народна уява зобразила їх навіть у комічних ситуаціях...

Народні казки релігійної тематики XIX – поч. XX ст.

переказав живою мовою **Василь Туркевич**,
а **художниця Ірина Бородаєва** створила колоритні
образи героїв цих оповідей.

Обсяг книжки 10 аркушів.

Замовлення надсилати на адресу редакції журналу
“**Київська старовина**”: Київ, вул. Володимирська, 64,
кімн. 343, 338; тел. 224-09-71; 224-75-32.

СУЧАСНІСТЬ

**ЧИТАЙТЕ
В НАСТУПНОМУ
ЧИСЛІ**

Роман БАБОВАЛ
Комашиний вимір

Данута СОСНОВСЬКА
Кінець пафосу.
Кінець вартостей?

Володимир КАШКА
Житло. Роман-робіття

Галина КЛІД
Сексуальне переслідування:
реальність чи вигадка?

Михайліна КОЦЮБИНСЬКА
Стусове "самособоюнаповнення"

Петро ПОТІЧНИЙ
Чи демократична Україна можлива?